türkiye'de liberalizmin doğuşu

tevfik çavdar

UYGARLIK YAYINLARI

türkiye'de
liberalizmin doğuşu
tevfik çavdar

Birinci Baskı : Şubat/1982

Türkiyed'e Liberalizmin Doğuşu • Tevfik Çavdar

Dizgi-Baskı: Özdem Kardeşler Matbaası Tesisleri/İstanbul
Divanyolu Cad. Binbirdirek İşhanı/Tel: 26 77 87

TEVFİK ÇAVDAR

TÜRKİYE'DE LİBERALİZMİN DOĞUŞU

UYGARLIK YAYINLARI
Klodfarer Cad. 16/2 Çemberlitaş
İSTANBUL
Tel: 26 33 14

Bu kitabın hazırlanması sırasında özgün kaynaklara inmem açısından büyük yardımlarını gördüğüm Milli Kütüphane'nin başta yöneticileri olmak üzere tüm çalışanlarına; yazımında desteğini esirgemeyen kızım Işın Çavdar'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim...

TEVFİK ÇAVDAR
Ankara, 1981

GİRİŞ

Atatürk döneminde uygulanan ekonomi politikalarının değerlendirilmesi yapılırken bu politikaların seçilmesindeki nedenler üzerinde durmak gerekir. Çünkü söz konusu politikalar bir seçenekler kümesi içinden seçilmişlerdir. Seçimlerinde ve uygulanmalarında genel anlamlı bir rastlansallığın egemen olduğunu söylememiz yanlış olur. Böylesine bir yanlış düşünceye yıllar boyunca rastlamaktayız. Şöyleki, düşünsel çizgileri açısından güvenilir bir düzeyde olanlar bile çoğu kere Atatürk'ün ve çevresindekilerin ekonomi bilmediklerini, bu nedenle ekonomi politikalarının seçimi ve izlenmesi yönünden hatalar yaptıklarını ileri sürmüşlerdir. Bu yanlış bir iddiadır. Özellikle son beş-altı ay süresince üzerinde çalıştığım 1850-1920 dönemine ilişkin basılı belgeler bu yanlışlığı kanıtlamaktadır.

Kuşkusuz Atatürk bir ekonomi bilimcisi değildi. Askerdi. Kendi dalının ayrıntıları, özellikle, stratejileri kadar ekonomi bilgisini kullanabilecek durumda olamazdı. Zaten iktisatçı olmayan devlet adamlarının hiçbirinden de bunu bekleyemeyiz. Ne Churchill, ne De Gaulle, ne F. D. Roosevelt iktisatçı değillerdi ama iktisatçıları kullanırlardı. Bu noktada, bir önce de-

ğindiğimiz düşüncenin savunucuları şunu ileri sürmektedirler: Atatürk'ün çevresinde ekonomi politikası yönünden doğru seçenekleri tesbit edebilecek bilgi ve yetenekte kişiler yoktu. İşte asıl «hayır» diye kuvvetle karşı koyacağımız yaklaşım da budur. 1850-1920 döneminin bilgi birikimi, politik deneyimi böyle bir iddiayı her zaman havada bırakacak düzeydedir. Atatürk döneminde gündeme gelen ekonomik politika seçeneklerinin değerlendirilmesinde bu nedenden ötürü kaynaklara inmek zorunludur.

«Atatürk dönemi» ve «kaynak» sözcüklerinin de belirlenmesi gerekir. Atatürk dönemi derken 23 Nisan 1920'den başlayan, yani Mustafa Kemal'in TBMM Başkanlığına seçilişinden ölümüne kadar uzanan bir zaman dilimini kasdediyoruz. Bu dönem de, kendi içinde, alt zaman dilimlerine ayrılabilir ve ayrılmaktadır.

Belirlediğimiz bu dönemde (aynı ekonomik düzen içersinde) amacı farklı olmayan, değişik ekonomik politikalar uygulama alanına gelmiştir. Bu politikalar koşullara uyumlu olarak, sorunların doğduğu anda ortaya çıkmamıştır. Yaklaşık bir yetmiş yıllık süre içersinde kerelerce tartışılmış, üzerlerinde titizlikle durulmuş, iktidar ve muhalefet gruplarınca çözüm alternatifi olarak sunulmuşlardır. Bu yönden söz konusu politikaların ekonomik düşün açısından kaynakları vardır.

Diğer yandan bu ekonomi politika önerileri ülkenin içinde bulunduğu iktisadi dar boğazlara yönelik çözümler biçiminde oluştukları için, bu dar boğazları meydana getiren nesnel koşullar da bir başka anlamda bu politikalara kaynaklık etmiştir. Özetlersek «ekonomi politikalarının kaynakları» derken bu politikaların gündeme gelmesine neden olan ekonomik,

toplumsal ve siyasal bütün olay ve olguları kapsamaktayız.

Belirli bir dönemin ekonomik kararlarını incelerken kaynağa inmeden yapılacak değerlendirmeler bilimsel olmaktan uzak olacaktır. Sanırım bu noktada kendimizi ve yaklaşımımızı açık kılabildik. Atatürk döneminde uygulanan ekonomik kararların anlaşılabilir olması da ancak kaynaklar yönünden açık seçik bilgilere sahip bulunmamıza bağlıdır. 1923-1929 dönemindeki liberal (Laissez-Faire'ci) uygulamaları, ve 1930'dan sonraki devletçiliği ancak bu şekilde anlayabiliriz.

Bu noktada şöyle bir varsayımı da ortaya atabiliriz: 1923-1938 döneminde uygulanan ekonomi politikaları kaynak olarak 1850 den sonraki oluşumlara dayanmaktadır. Bu konuda adeta bir salınım görünümü egemendir. 1860 dan sonra değişik nedenlere dayanarak ortaya atılan ekonomik çözüm önerileri, sürekli bir biçimde iki odak çevresinde salınmıştır. Bu iki odak «Serbest ticaret» ve «Himayecilik»tir.

Kaynaklara inmek temel ilke olarak benimsenince, bu kere de, geriye dönüşümün zaman sınırına ilişkin sorunlar gündeme gelecektir. Türkiye gibi bir ülkede, ekonomik nitelikte de olsa bir çok kurumun yüzyılları aşan kökenini bulmak mümkündür. Örneğin kamu kuruluşları geleneği açısından böyledir bu. Konuyu böylesine geniş kapsamlı bir zaman aralığına sığdırmanın ise değişik sakıncaları vardır. En azından okuyucuya verilecek bilgiyi dağınık ve karmaşık hale getirebilir. Oysa bu, bizim hiç istemediğimiz bir davranıştır.

Sakıncalar ve de çeşitli sınırlamaları gözönünde tutarak, incelememizi, 1881 yani Mustafa Kemal Atatürk'ün doğum yılından başlatacağız. Bu yıl aynı za-

manda Osmanlı İmparatorluğunun mali bağımlılığının su yüzüne çıktığı, kurumlaştığı bir yıldır. Bilindiği gibi bu yılın aralık ayında Osmanlı İmparatorluğunun borçlarının tasfiyesine yönelik, temelde mali kontrolu amaçlayan «Düyun-u Umumiye»nin kurulmasını sağlayan ünlü «Muharrem Kararnamesi» yayınlanmıştı.

O günden itibaren iki karşıt hareket derinleşerek gelişmiştir. Bunlardan biri Osmanlı İmparatorluğunun her yönden bağımlılığını kökleştirmeğe çalışan emperyalistlerin faaliyetleri, diğeri de devleti kurtarmağa, onu çağdaş uygarlıklar düzeyine çıkaracak güce eriştirmeğe çalışanların çırpınışlarıdır. Ne ki bu çırpınışların bir yerde, daha önce de değindiğimiz gibi, iki odak arasında salınımdan öteye girmediğini de vurgulamamız gerekir.

1881 yılı başlangıç noktası kabul edildiğinde her şeyden önce genel bir hatırlatmayı da içeren, özlü bir durum saptanmasının yapılması zorunludur. Böylece hem ülkenin ekonomik, toplumsal ve siyasi durumu, genel gelişimleri içersinde sunulmuş olacak, hem de daha sonraki gelişimlerin hangi temeller (ki biz bu temellere kaynaklar demekteyiz) üzerine dayandığı açıklık kazanmış olacaktır.

Genel görünüm, her durumda çeşitli sorunları gündeme getirecektir. Çeşitli dar boğazlara sahip ülkelerde ise bu sorunlar (tek bir soru çevresinde) «ne yapmalı» sorusunda odaklaşırlar. Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde. 1860 dan sonra bu soru kerelerce sorulmuş, cevaplar aranmış ve doğru (o dönemin koşulları içerisinde) çözümler önerilmiştir. «Kaynaklar» bölümünün ağırlık noktasını bu öneriler oluşturacaktır. Biz buna «Osmanlı düşününde ekonomik ve toplumsal akımlar» adını da verebiliriz. Kuş-

kusuz bu akımlar arasında tartışmalar da eksik olmamıştır. Bu arada önerilerin en az bir bölümü gerçekleştirilme aşamasına gelmiştir. Bunların somut sonuçları da daha sonraki «ekonomi politikaları»na ilişkin kararlarda etkili olmuştur.

Görüldüğü gibi ülkenin içinde bulunduğu düzen (ekonomik, toplumsal ve siyasal), ekonomi politikalarına yönelik düşün akımları, nihayet bunlardan uygulanma olanağını sahip olanlar üzerindeki somut değerlendirmeler; daha sonraki dönemlerin bütün politik kararlar setini belirlemede (değişik oranlarda da olsa) rol oynamışlardır. Bu olgu Atatürk döneminin ekonomik kararları için de geçerlidir.

İncelememizde bu sırayı izlerken ayrıntılardan kaçan, sorunun özünü daha bir açık kılmaya çalışan bir tutum içersinde olacağız. Bu arada bir noktayı da belirtmemizde yarar vardır. Şöyle ki, bir dönemin ekonomik düşün akımları üzerinde dururken ağırlığı klasik ekonomi düşüncesi oluşturacaktır. Bunun nedeni sözü geçen dönemde, gerçekten ağırlığın bu akım üzerinde olmasıdır. Özellikle 1908 den sonra sol düşüncenin de kendini belli etmeğe başlaması gözden kaçmamaktadır. Ne var ki bu akımlar hem cılız, hem de Atatürk döneminin ekonomik kararlarına kaynaklık etmekten uzaktır. Bu nedenle sol akımlar üzerinde durmayacağız. Zaten değerli araştırmacı Mete Tuncay'ın «Türkiyede Sol Akımlar» adlı yapıtında bu konu incelenmiştir. Bizim bu sınırlı araştırmamızda Tuncay'a ekleyebileceğimiz bir şey bulunmamaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DURUM SAPTAMASI

1 — MİRAS

İnceleme dönemimizi (1881-1920) arasındaki zaman süresi olarak tanımlamamıza rağmen, gene de bu dönemin ana çizgilerini oluşturan olayları kavrayabilmek için belli bir süre öncesine dönmemiz gerekir. Çünkü her olay bir tarihsel sürecin sonucunda ortaya çıkmaktadır. Genel bir anlatımla, o tarihsel süreçteki olaylar kümesinin bir mirasıdır. 1881 de kurulan Düyun-u Umumiye de daha önceki ekonomi politikalarının, dış ekonomik ilişkilerin ve diğer bir çok olgunun Osmanlı Devletine bıraktığı bir yadigâr, yani mirastır.

Atatürk'ün doğduğu dönemin devir aldığı mirası bilmeden bu dönemdeki gelişmeleri anlayamıyacağımız gibi, düşün akımlarının dayandığı noktaları da açık-seçik göremeyiz. Devir alınan miras, kuşkusuz, yüzyılların birikimidir. Toplumsal mirası öyle bir kaç yılın olayları ile sınırlamak doğru olamaz. Ama, gelin görün ki, girişte de anlattığımız nedenle yüzyıllar ön-

cesine gidip de sorunları böyle geniş bir zaman dilimi içersinde tahlil edemeyiz. O halde ne yapmalıyız? Tarih doğrultusu içinde, ele aldığımız olayları yaratmada etken bir dönüşüm noktasını tesbit etmek en doğru davranış olur.

Osmanlı tarihleri, 1699'da bağıtlanan Karlofça andlaşmasını gerileme devrinin başlangıcı olarak nitelerler. Üçüncü Selim'le birlikte de Islahat dönemini başlatırlar. Olayların ayrıntısına inildiğinde görülür ki Osmanlı Aydınları (Ülemanın bir bölümü ve bürokratlar) batı ülkelerindeki büyük değişimlerin farkına varmışlar ve onsekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Osmanlıların gerileme nedenleri üzerinde düşünmeğe başlamışlardır.

Sanayi devrimi ve Fransız İhtilâlinden sonra Kapitalizmin, egemen üretim biçimi olarak batı Avrupa ülkelerinde yerleşmesi, gelişimi için yasal ortamını hazırlamış bulunması Osmanlı İmparatorluğunun gözünden kaçmadı. Ne var ki söz konusu dönüşümlerin temel nedenini de doğru biçimde teşhis edemedi. En azından doğru teşhis edildiğine ilişkin elimizde inandırıcı bir kanıt yok.

«Doğu despotizmi» olarak tanımlanan Osmanlı merkezi otoritesinin, yetki devri biçiminde tanımlayabileceğimiz, kendini sınırlayıcı kararları: «Şer'i Hüccet» ve «Sened-i İttifak» bir yerde yasal dönüşümlerin başlangıcı kabul edilebilir. Ama konumuz açısından bizi ilgilendiren olay 1838 tarihli İngiliz-Osmanlı Ticaret Sözleşmesidir. Bu ticaret sözleşmesi yüzyıllara dayanan Osmanlı egemenliğinin ekonomik bağımlılığa dönüşme noktasıdır. İngiliz kapitalizmi 1838 sözleşmesi ile kendi açısından çok önemli bir adım atmıştır.

Kapitülasyonlardan sonra, bazı avrupa ülkelerinin Osmanlı İmparatorluğundan aldıkları en önemli

taviz bu sözleşmedir. 1838 ticaret sözleşmesinin maddelerinin içeriğini şöyle özetleyebiliriz:

— Mevcut kapitülasyonlar ve andlaşmalarla Büyük Britanya vatandaşlarına veya gemilerine tanınan haklarla bu sözleşme ile tanınan yeni hak ve imtiyazların sonsuza kadar, kesintisiz biçimde geçerliliği taraflarca kabul edilmiştir.

— Britanya majestelerinin vatandaşlarının veya bunların temsilcilerinin Osmanlı topraklarının her yerinde her çeşit malı, hiçbir ayrıcalık tanımaksızın bu topraklarda üretilen her çeşit ürünü satın almalarına izin verilecektir.

— Osmanlı ürünlerinden herhangi biri, Britanyalı tüccarlar tarafından Osmanlı ülkesinin iç tüketimi için satılmak amacıyla satın alındığında; Müslüman olsun olmasın Osmanlı İmparatorluğunda iç ticaretle meşgul Osmanlı vatandaşlarının (en çok kayırılan bölümünün) benzer koşullarda ödediği vergi ve rüsumlara eşdeğerde yükümlülüklerden sorumlu olacaklardır.

— Eğer herhangi bir Osmanlı ürünü, Britanyalı tacirler veya onların temsilcileri tarafından ihraç amacıyla satın alınırsa, bu mallar her türlü vergi, resim ve harçlardan muaf olarak gemiye yüklenecekleri noktaya kadar götürüleceklerdir.

Ana ilkelerini böylece sergilemiş olduğumuz 1838 sözleşmesi, İngiltereye ekonomik açıdan büyük ayrıcalıklar sağlamıştır. Bu ayrıcalıklardan daha sonra, diğer batı ülkeleri de yararlanmışlardır.

1838 ticaret sözleşmesinin Osmanlı toplumu açısından bir başka önemli yönü de kapitalist üretim ilişkilerinin ülkeye girişinin kapısını açmasıdır. Kapitalist üretim ilişkileri Osmanlı ülkesine önce, ticaret kesiminde girmiş, sonra da yabancı sermaye yatırımları ile yaygınlaşmıştır.

1838 İngiliz-Osmanlı ticaret sözleşmesi ile Osmanlı ülkesine sınırsızca el atma yetkisi alan batı avrupa ülkeleri tüccarının gereksindiği yasal ortam 1839 Tanzimat Fermanı ile sağlanmıştır.

Tanzimat Fermanı osmanlı merkezi otoritesinin (Padişahın) egemenliğini sınırlayan ve bu sınırlamayı bütün Osmanlı halkına duyuran ilk belgedir. Dönemin ileri gelenlerinden Büyük Reşit Paşa öncülüğünde hazırlanmıştır. Hazırlanışında batı Avrupa ülkelerinin, özellikle İngilterenin etkisi çok açıktır. Tanzimat Fermanını, bir önce de söylediğimiz gibi, 1838 ticaret sözleşmesini tamamlayan, Avrupa burjuvazisinin Osmanlı ülkesi içersindeki eylemlerini güvence altına alan bir yasal çerçeve gibi kabul etmek yanlış olmaz .Tanzimat bir anlama, Mısır sorununa Osmanlı bürokrasisinin Padişah çevresinde kenetlenerek yeni bir düzen kurma yoluyla karşı koyma çabasıdır. Bürokrasi böylece padişahın, geleceğini, dolayısıyla kendi geleceğini İngiltere gibi Avrupa güçlerinin güvencesi altına sokmayı hesaplıyordu. Nitekim tanzimata ilişkin ilk yazılı belge Reşit Paşanın, II Mahmut zamanında (12 Ağustos 1839) İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'a gönderdiği muhtıradır. Reşit Paşa bu muhtırasında düşündüğü reforma değindikten sonra bunun «Système İmmeublement établi» (*) yi gerçekleştirme amacını içerdiğini bildirmektedir. Aslında Reşit Paşa tarafından istenen, Padişahın yetkilerinde bazı sınırlamaların yapılamasıdır. Kuşkusuz bu Avrupa burjuvazisi tarafından da istenen bir şeydi. Osmanlı üst bürokrasisi ile Avrupa burjuvazisinin arzularının ortak bileşkesi biçiminde Tazminat Fermanı kaleme alınmıştır. Sultan Abdülmecid içinde bulunduğu

(*) Değişmez yerleşik sistem.

bunalımlı dönemi atlatabilmek amacıyla Fermanı imzalamış, ne var ki bu kere dar boğazı Avrupa burjuvazisi yaratıp sürdürdüğü için Tanzimat ilkeleri daha da gelişip, genişleyerek padişahın merkezi otoritesinin yapısını değiştirmiştir.

Tanzimat Fermanında üç temel nokta vardır:

— Padişahın kendi egemenlik hakkını sınırlaması,

— Kişiye bağlı can, mal ve onur korurluğu haklarının padişahın egemenlik alanından çıkartılıp yasal düzenlemelere bağlanması,

— Yürütmenin «Mevad-ı Esasiye» olarak nitelenen ilkeler uyarınca düzenlenecek yasalara göre çalışması...

Bu üç ilke, yasama, yürütme ve yargı organlarının ayrılığını gidermeğe yönelik ya da ancak bu organların özerkliği oranında etkin bir biçimde uygulanabilecek ilkelerdir.

Tanzimat Fermanının en kapalı yanı yürütmeyi bağlayacak olan «Mevad-ı Esasiye»nin ne gibi müeyyidelerden meydana geldiği noktasıdır. Yüksek şûra, «Mevad-ı Esasiye» açısından şunları belirlemiştir:

I— Devlet yönetimi yeni kanunlara göre düzenlenecektir.

II— Bu kanunlar şer'i kurallara uygun olarak oluşturulacaktır.

III— Bu kanunların amacı üç hakkın (yani can, mal ve onurun korunması haklarının) dokunulmazlığının sağlanması olacaktır.

IV— Kabul edilecek yeni kanunlar din, ırk vb. gibi farklar gözetilmeksizin bütün Osmanlı vatandaşlarına eşit olarak uygulanacaktır.

V— Padişah söz konusu kanunlara aykırı davranışlarda bulunmayacağına dair söz verecektir.

Tanzimat Fermanı ile gelen yeni kurumlardan

biri de yasama görevini yükümlenecek sürekli encümenlerin kurulmasını önermesidir. Bu encümenlerin üyeleri, sivil, asker bürokrasisi ile ülemadan meydana gelmekteydi. Böylece yasama açısından bürokrasi belirli bir ağırlığa sahip olmuştur. Yani Tanzimat bir anlamda padişah ile bürokrasi arasında bir yetki paylaşımı olarak kabul edilebilir. Burada egemenlik paylaşımı sözcüğü yerine bilerek yetki paylaşımı deyimini kullanıyoruz.

Tanzimat Fermanının getirdiği bu yeni kurumlar ve yaklaşımlara karşın önemli bir noksanını da vurgulamamız gerekir. Bu noksan, fermanda (padişahın yetkileri açısından) kurulan dengelerin bozulması halinde hangi mercilerin devreye gireceğinin belirtilmemesidir. Gerçi şer'i kurumlar hemen her konuda yol gösterici bir çerçeve yasa görevini görmekte iseler de gelişmeler (özellikle ekonomik yaşamı yakından ilgilendiren gelişmeler) bunların da yetersizliğini ortaya koymuştur. Bu nedenlerden ötürü 1850 den sonra yeni Islahat bildirgeleri yayınlanmış, boşluklar doldurulmaya çalışılmıştır.

Bu arada Kırım savaşı batı avrupa ülkelerinin Osmanlı ekonomisini kontrol açısından daha köklü adımlar atmasına neden olmuştur. 1856 Islahat Fermanı bu ilişkilerin ilk somut sonucudur. Bu Islahat Fermanı sadrazam, şeyhülislam, dışişleri bakanı ve batı Avrupa ülkelerinin temsilcilerinin katıldığı toplantılarda uzun tartışmalar sonucu kabul edilmiştir. Bu ıslahat, Tanzimat Fermanı ile kabul edilmiş ilkelerin bir tamamlayıcısı niteliğindedir.

Tanzimat hareketinin tamamlayıcısı olarak nitelediğimiz yeni kararları şöyle sıralayabiliriz: bütçe kavramının devlet hesaplarına dahil edilerek yıllık bütçelerin yapılması; ekonomik gelişmeyi sağlama

amacıyla Avrupa sermayesi ile o ülkelerin yetkili uzmanlarının çağrılması, gereğinde bunlara üst düzeyde sorumlulukların verilmesi; karma mahkemelerin kurulması. Bunlar bir yerde Osmanlı ülkesinin batı Avrupa ekonomilerine olan bağımlılığına ortam hazırlayan ve bu bağımlılığı yeri geldiğince geliştiren kurumları oluşturan tedbirlerdir.

1856 Islahat Fermanı yerel yönetimlerde, cemaat meclislerinde halkın temsil edilmesini tartışan ilk resmi belgelerden biridir. Öteyandan Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan değişik uluslardan oluşan yurttaşları «osmanlılık» denilen, soyut ve açık olmayan bir ulus kavramı içersinde toplama çabaları da bu ıslahat fermanında açıkça gündeme getirilmiştir. İşin doğrusu Kırım savaşında müttefiklerimiz olan Batı Avrupa ülkelerinin istedikleri doğrultuda bir dönüşüm girişimi söz konusudur.

1856 Islahat Fermanını izliyen yasal dönüşümleri kısaca şöyle sıralayabiliriz:

— 1858 arazi kanunnamesi. Bu yasa 17 inci yüzyıldan beri Beyler, Ayanlar ya da güçlü çiftçiler tarafından gaspedilen topraklar üzerindeki mülkiyet hakkını güvence altına almakta, miri toprakların özel mülke dönüştürülme sürecini kolaylaştıracak hükümleri getirmekteydi.

— İl yasaları. Bu yasalar yerel yönetime yönelik bir dizi kararı gündeme getirmiştir. Alınan kararlar iki önemli çelişkiyi gün yüzüne çıkardığı gibi ayrıca pekiştirmiştir. Değindiğimiz bu çelişkilerden birincisi yerel bürokrasi ile büyük toprak sahipleri ve eşraf arasındaki kutuplaşmadır. Diğeri ise yerel ulusçu akımları destekleyerek Osmanlı İmparatorluğunu sultası altına almak isteyen dış güçlerle Osmanlı yönetimi arasındaki çelişkidir. Yerel yönetimde uygulanma-

ya başlayan meclisleri, meclis üyesi olma ve seçme açısından getirilen geniş kısıtlamalara rağmen, merkezi ve yerel bürokrasinin yetkilerine indirilmiş önemli bir darbedir. Ayrıca dış güçler, yerel yönetim yasaları konusundaki aşırı duyarlılıkları ile bunları kendi istekleri doğrultusunda sık sık değiştirmişler ve sonuçta ülkeyi bölme yönünde önemli bir mevzii elde etmişlerdir.

— Diğer yasalara gelince bunları da şöyle sıralamamız mümkündür:

1— Yabancıların Osmanlı ülkesinde toprak sahibi olmalarına izin veren yasa (1867)

2— Ceza yasası (1858)

3— Deniz ticaret yasası (1864)

4— Ticaret muhakemeleri nizamnamesi (1862)

Yasaların kapitalist ilişkilerin gereksindiği ortamı yaratacak biçimde değiştirilmesine ilişkin çabalar öylesine hızlanmıştır ki, bazı bilgilere göre Fransız medeni yasasının Osmanlı hukuk düzenine uyumlandırma çalışmalarına bile girişilmiş. Hatta «Meccelle»de buna ilişkin bazı değişiklikler bile yapılmıştır.

Tanzimat ve onu izleyen Islahat çalışmalarının etkisiyle Osmanlı aydını da burjuva toplumlarına özgü liberal düşünceleri yakından tanımaya başlamıştı. Burada bir noktaya açıklık getirmemiz gerekir: o dönemde Osmanlı aydını dendiği zaman sivil-asker bürokrasi anlaşılmaktaydı. Bürokrasinin kapsamı dışında bir aydın grubuna rastlamak mümkün değildi. Bu savımız ulemanın aydın kapsamı dışında kaldığını ileri sürme anlamına gelmesin. Eğer çok genel bir aydın tanımı yapacak olursak kuşkusuz ulema ve de o günlerin deyimi ile «müderrisîn» hatta «vücuhûn» bile aydın kapsamına girecektir. Bu nedenle biz aydın derken, batı bilim ve düşüncesi

açısından olaya baktığımızı, dolayısıyla «ileri batı düşüncesiyle donatılmış bireyleri» aydın olarak kabul ettiğimizi (incelememiz açısından) belirtmeliyiz. Böyle bir yaklaşımın eleştiriye fazlasıyla açık olduğunu da kabul etmek gerek.

Bir önceki niteliklere uygun Osmanlı asker-sivil bürokrat aydınlar 1860 lı yıllarda «Yeni Osmanlılar hareketi» diye sonraları adlandırdığımız özgürlükçü akımı başlattılar. «Tercüman-ı Ahvâl», «Tasvir-i Efkâr», ve «Muhbir» gibi yayın organları, bu organlarda sürekli yazan Şinasi, Namık Kemal, Ali Süavi, Ziya Paşa gibi düşünürler özgürlükçü akımın tohumlarını ekmeğe ve onu büyütmeğe uğraşıyorlardı.

«Yeni Osmanlılar»ın geneldeki düşüncelerini, Mustafa Fazıl Paşa tarafından dönemin padişahı Abdülaziz'e yazılan açık mektupta bulmaktayız. Bir yerde genç aydınların programı olarak niteleyebileceğimiz bu mektuptaki düşünceleri şöyle sıralayabiliriz.

— Her gelişmenin ve ilerlemenin temelinde özgürlük yatar.

— Özgür bir kamu oyu memurların keyfi davranışlarını denetler, bu davranışları engeller.

— Özgürlüğün varolmadığı toplumlarda dönüşümler yarım kalır, bir anlamda gerçek doğrultularından saparlar.

— Özgürlüğün bulunmamasından ötürü Avrupa devletleri Osmanlıların içişlerine karışmak için bahaneler bulabilmektedir.

— Özgürlük, padişahın egemenliğini kaldırma anlamına gelmediği gibi, halkı din, inanç ve geleneklerinden uzak düşürme gibi bir sonucu da vermez.

— Din, kişinin manevi yönünü ilgilendirir. Bir ülkenin yasalarını din kuralları belirliyemez. Dinin dünya işlerine karıştırılması onun halka karşı kullanılması imkanını da arttırır.

— Her ülke için en geçerli devlet biçimi anayasalı bir yönetimdir.

— Adaletin ilkeleri, aynı ülke içinde, mekana göre değişmez.

— Zülum ve istibdat karşısında tek çıkar yol, sorumluluğu ve eylemleri denetlenebilen bir yönetim kurulmasıdır.

«Yeni Osmanlı Hareketi»ni meydana getiren aydınların her konuda aynı doğrultuda düşündükleri söylenemez. Ne var ki M. Fazıl Paşanın mektubunda odaklaşan yukardaki noktalar, o dönem aydınlarının üzerinde birleşebildikleri «asgari müşterekler» dir.

Nitekim, ülkede meşrutiyet yönetiminin kurulmasına yönelik eylemler mayıs 1876 da Abdülaziz'in devrilmesiyle sonuçlandı. Padişahı deviren güçleri bir saçayağına benzetebiliriz. Bu üçlü ayağın birincisini Şıpka kahramanı Süleyman Paşa ile Hüseyin Avni Paşa'nın başını çektiği «ordu», ikincisini Mithat Paşa ile Mütercim Rüştü Paşanın lider olarak gözüktüğü sivil bürokrasi, nihayet üçüncüyü de Şeyhülislamın önderliğindeki «softa» lar oluşturmuştur. Hükümet darbesini üçlü grubun en ileri kişisi olarak nitelenen Süleyman Paşa kumandasındaki Harbiye öğrencileri yapmıştır.

Abdülaziz'in devrilmesi sonucunda yerine önce V. Murad, sonra da, V. Murad'ın hastalığı nedeniyle Abdülhamid II getirilmiş, o da bilindiği gibi bir komisyon tarafından hazırlanan anayasayı kabul ederek yürülüğe koymuştur.

Birinci Meşrutiyet anayasasının, anayasa kuramı açısından değerlendirmesini yapmak bu kitabımızın sınırları dışındadır. Ne ki, 1876 anayasasının noksansız bir meşruti düzeni getirdiğini söyleyemeyiz. Burjuva yasal çerçevesi açısından tanzimat ve 1856 Islahat bildirgelerinin adeta bir devamı niteliğinde kabul edilebilir. Bu anayasa, içerdiği hükümler ve kurumlarında açıkça gösterdiği gibi egemenlerin (yani padişahta somutlaşan merkezî otoritenin) egemenliğini pekiştirici bir belge niteliğindedir. Ünlü 113 üncü madde bunun en somut örneğidir. Bu madde meclisin haklarını ve yetkilerini bütünüyle ortadan kaldırabildiği gibi, son cümlesi de kişiye bağlı hakların güvencelerini yıkıyordu.

Ne yazık ki, gerek Yeni Osmanlıların düşünsel çizgisi, gerekse Mithat Paşa ve arkadaşlarının çabalarına karşın (diyelim ki koşullar) Abdülhamid'in haklarını pekiştiren bir anayasanın ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Öte yandan ilk meclisin yapısının zamanla emperyalist emellere hizmet edecek bir görünüme sahip olduğuna da işaret etmeliyiz. Kanımızca Osmanlıların temel çıkmazı ulusal burjuvazinin oluşup, kendini koruyacak güce erişmesinden önce burjuva demokratik hakların ve ayrıcalıkların gündeme getirilmesidir. Ne var ki bu tersliğin,Osmanlı aydınları tarafından farkedilmediğini de ileri sürmek yanlış olur.

Hepimizin bildiği gibi ilk Meclis-i Mebusanın açılışından kısa bir süre sonra, 93 savaşı diye bilinen Osmanlı-Rus savaşı patlak verdi. Savaşın getirdiği yoğun bunalımı fırsat bilen Abdülhamid Meclis-i Mebusan'ı otuz yılı aşkın bir dönemi kapsayacak bir tatile soktu. Şöyle ki bakanlar kurulu, ül-

kenin içinde bulunduğu olağanüstü durumdan ötürü Meclisi Mebusan'ın çalışmalarına yeterince katılmadıklarını, söz konusu olağanüstü durumun ortadan kalkmasına kadar Meclisin tatil edilmesini isteyen bir mazbatayı padişaha vermişti. Padişah da Bakanlar Kurulunun gerekçelerine dayanarak 2 Şubat 1878 tarihinde Meclis-i Mebusanın tatile girmesini onaylamıştır. Böylece iki yılı bile bulmayan bir uygulamadan sonra 1876 anayasası Abdülhamit tarafından bir süre için rafa kaldırılmış bulunuyordu.

1977-78 savaşı Osmanlıların ağır yenilgisiyle sonuçlandıktan sonra, Meclis-i Mebusanın kapanışını izleyen ilk ay içinde, 3 mart 1878 de ünlü Ayastefanos barış andlaşması imzalanır. Ne var ki bu andlaşma büyük Britanyanın ve diğer batı Avrupa ülkelerinin ortadoğudaki çıkarlarına karşı olduğu için bu ülkelerin baskısı ile Berlin'de Ayastefanos barışı tekrar ele alınır. Berlin andlaşması (13 temmuz 1878) bir yandan Yeşilköy barış andlaşmasını düzeltirken, bir yandan da ortadoğuda avrupa ülkeleri arasında dengeyi yeniden kurar.

Berlin andlaşmasına göre Osmanlı İmparatorluğunun konumu şöyle özetlenebilir:

— Rumelide coğrafi birlik yeniden kurulmuştur. Selanik, Manastır ve Kosova vilayetlerini Osmanlılar yeniden kazanmışlardır .

— Yeşilköy andlaşmasına göre Bulgarlar Ege kıyılarına iniyorlarken, Berlin bu durumu bütünüyle ortadan kaldırmış ve Osmanlı sınırı yeniden Balkan dağlarına kadar uzanmıştır.

— Doğuda Kars ve Ardahan ile birlikte Ruslara bırakılmış olan Doğu Beyazıt tekrar Osmanlı sınırları içersinde kalmıştır.

— Bosna-Hersek ve Kıbrıs yitirilmiştir.

Berlinde sağlanan bu denge 1913 Balkan savaşı sonuna kadar birkaç önemsiz değişiklikle devam etmiştir. Hem Avrupalılar, hem de Osmanlı hükümeti politikalarını bu dengenin sürdürülmesi doğrultusunda düzenlemişlerdir. 1881 yılı geldiğinde Osmanlı İmparatorluğu siyasal açıdan böyle bir mirası devir alıyordu. Bu miras 1854'den (yani Kırım savaşından) itibaren büyük bir ekonomik dar boğazı da içermekteydi.

2 — SAYISAL GÖRÜNÜM

1880 li yıllara ilişkin sayısal bilgiler hem sınırlı, hem de değişik ölçü birimlerinin kullanılışından ötürü sunum zorluğu olan bilgilerdir. Buna rağmen o dönemin, günümüzle karşılaştırılması amacıyla bazı bilgileri sergilemeye çalışacağız. Birinci dünya savaşına girerken, benzer sayısal bilgilerin ne düzeyde olduğunu da ilerde sunduğumuzda, imparatorluğun yitirdikleri konusunda çok açık bir düşünceye sahip olacağız. Aslında bu sayısal görünüm ekonomik politika seçenekleri yönünden de (en azından bazı tercihleri yönlendirmesi açısından) önemlidir.

1880 li yıllarda (Bosna-Hersek, Bulgaristan ve Mısır gibi özel koşullarla yönetilen yerler de dahil olmak üzere) İmparatorluğun yüzölçümü 4 milyon 271 bin kilometre karedir. Bunun,

326 000	km.	karesi	Avrupa'da
1 900 000	»	»	Asya'da
2 045 000	»	»	Afrika'da bulunmaktadır.

Nüfus ise 35 milyon dolaylarındadır. Bu durumda her kilometre kareye 8 kişi düşmektedir. Avrupa yöre-

sinde yoğunluğun bu ortalamanın üstünde olduğu, Asya ve Afrikadaki topraklarda da daha altında bulunduğu bilinmektedir.

«Eyalet-i Mümtaze» yani özel yönetime tâbi yöreler dışında ekilebilir arazinin 309 milyon hektar olduğu tahmin edilmiştir. Bu ekilebilir, ya da başka bir deyimle mümbit alanların ancak 50 milyon hektarı, yani % 16.2 si tarımda kullanılmaktadır. Öte yandan aynı alan içinde 12 milyon hektar orman, 50 milyon hektar da mer'a olarak kullanılan bölümler bulunmaktadır. Kuşkusuz bunlar o günün koşulları içinde yapılmış tahminlerdir.

O döneme ait istatistiklerde tahıllarda ölçü birimi olarak hektolitre kullanılmaktadır (uluslararası ölçü biriminden söz ediyoruz). Salname vb. gibi yayınlarda bir hektolitrenin 2.7 eski kileye eşit olduğu belirtilmektedir. Bu durumda bir eski kile 37 litre olmaktadır. Ölçü birimi açısından bu zorunlu bilgileri verdikten sonra, 1880 li yıllardaki tarımsal üretim miktarlarına değinelim.

Buğday'ın bu dönemdeki yıllık üretimi 60 milyon hektolitredir. Bunun 2 ya da 3 milyonunun ihraç olunduğu ileri sürülmektedir. Diğer tahılların yıllık üretimleri ise şöyledir:

Çavdar	6-7 milyon hektolitre
Mısır	10 » »
Pirinç	570 milyon kilo dolaylarında
Arpa	40 milyon hektolitre
Yulaf	4-5 » »
Darı	5 » »

Tahılların toplam yıllık üretimi 150 milyon (pirinç dahil) hektolitre yani 375 milyon eski kile olarak tahmin edilmektedir. Burada tahmin deyimini kullanıyo-

ruz, çünkü bu veriler 1309 (1893) da yapılan ve ancak on ilden cevap alınabilen tarım sayımı cetvellerine göre hesaplanmıştır. Tahıl ürünlerinin üreticinin eline geçen fiyatlar açısından toplam parasal değeri 1.5 milyar kuruş yada 800 milyon Fransız frangı'dır.

Diğer tarım ürünleri hakkında da şu bilgilere sahip bulunmaktayız:

Patates: ülkede yeni yayılmaya başlayan bir ürün olup üretim miktarı çok azdır.

Bakliyat: yurt içi gereksinimini karşıladıktan sonra yılda 30 milyon kilogram da ihraç edilmektedir.

Burçak: Yıllık üretimi 1.5-2 milyon hektolitredir.

Afyon'un yıllık üretimi 450 bin kilogramdır.

Pancar hakkında salnamelerde: «Ülkemizde geniş ölçüde yetiştirilmesi istenen servet kaynaklarından biridir» denmektedir.

Kahve: Bu konuda da şöyle denmektedir «Yemen dünyanın en makbul kahvesini yetiştirir fakat ülkemizde (buna rağmen) kahve ithalâtı ihracatından fazladır». Ne yazık ki kahve üretimi hakkında, yaklaşık ta olsa bir sayısal bilgiye rastlanmamıştır.

Meyankökü: Yılda 20 milyon kilogram dolaylarında üretilen bu ürünün büyük bir bölümü ihraç olunmaktadır.

Tütün: 30 milyon kilogramı aşkın üretimi vardır ve bunun 10-15 milyon kilosu ihraç edilmektedir. Dönemin coğrafya kitaplarında en kaliteli ve yoğun tütün üretilen yörelerin Selanik ve Canik (Samsun) olduğu belirtilmektedir.

Pamuk: Yıllık üretimi 55 milyon kilogram olup, üretimin 10 milyon kilosu ihraç olunmaktadır. Aydın, Söke ve Tesalya pamuk üretim yerleri olarak belirtilmektedir.

Susam: Üretim miktarı hakkında bir bilgi yoksa

da, yılda 16-17 milyon kilosunun ihraç olunduğu bilinmektedir.

Zeytin: Yıllık üretimi 60-70 milyon kilogram arasında dalgalanmaktadır. Bu üretimin 5 milyon kilosu tane, 15 milyon kilosu da yağ olarak ihraç edildiği bilinmektedir .

Toplam tarımsal ürünlerin (çiftçinin eline geçen fiyatlara göre) değeri 5.5 milyar kuruş yani 1 milyar 260 milyon Fransız frangı'dır. Ormanlarla, bağ ve bahçe hasılatı da bu miktara dahildir.

İmparatorluktaki tarımsal faaliyeti genel olarak değerlendiren Abdurrahman Şeref Bey kitabında şu yargıya yer vermektedir: «Temelde çiftçi olan halkımız için arazinin genişliği de gözönünde tutulduğunda gerek üretimin miktarı, gerekse sahip olduğu parasal değer yeterli düzeyde ve özellikle Batı Avrupa'daki örnekleri oranında görülmektedir. Bunun da eğitim noksanlığının maddi ve manevi sonucu olduğu kuşkusuzdur. Öte yandan nüfusun yurt düzeyine dağılımının dengeli olmadığını, ulaşım olanaklarının azlığı nedeniyle geçinemeyeceğini anlayan bazı kırsal yöreler halkı para kazanmak amacıyla büyük şehirlere göç etmektedir. Bu harekete ABD'nin buğday konusundaki aşırı rekabeti de neden olmaktadır.» (*)

1880 li yılların sonunda bütün illeri kapsayan bir tarım sayımı yapılmıştır. Ne var ki ancak on ilden soru kağıtlarının gelmesi sağlanabilmiştir. Bu iller: Edirne, İşkodra, Ankara, Diyarbakır, Selanik, Suriye, Kastamonu, Kosova, Konya ve Manastır'dır. Bunların yanısıra altı bağımsız liva'dan; İzmit, Biga, Cebel-i Lübnan, Çatalca, Zor ve Kudüs-ü Şerif de sayım

(*) Abdurrahman Şeref; «İstatistik ve Coğrafya-i Umrani» İstanbul, 1313 sayfa: 56

cetvellerini merkeze göndermiştir. Bu sınırlı bilgilere dayanarak bazı ürünlerin verimliliği konusunda aşağıdaki bilgileri sunabiliyoruz:

Ürün cinsi	Dönüm Başına ürün (kg ile olarak)
Buğday	0.25
Arpa	6.50
Yulaf	6.00
Çavdar	4.50
Darı	4.75
Mercimek	55.00
Fasulya	30.00
Nohut	62.00
Pamuk	14.50
Pirinç	13.00
Tütün	51.50
Ayçiçeği	75.75
Soğan	516.00
Haşhaş	40.75

Kaynak: 1309 ziraat istatistiği icmal cetvelleri.

Ormanların yüzölçümünün 12 milyon hektarı aştığına daha önce değinmiştik. Bu ormanlardan elde edilen yıllık ürün ise metre küp olarak şöyledir:

Çam	250 000
Köknar	55 000
Meşe	55 000
Gürgen	35 000
Kestane	6 000
Ceviz	2 000

Kuşkusuz bu bilgiler çok genel anlamlı tahminlere dayanan, yıllık ortalamalardır.

İmparatorluk düzeyinde ehli hayvan sayısı, At: 1 milyon, Merkep: 2 milyon, Katır: 300 bin, Sığır: 4 milyon, Deve: 2.5 milyon, Koyun: 50-60 milyon, Keçi: 3-4 milyon olarak tahmin edilmektedir.

Daha önce sayım cetvellerini cevaplandırdığını bildirdiğimiz il ve liva'lardaki hayvansal ürünlerin miktarı da aşağıdaki gibidir:

Yapağı	1 milyon 800 bin kile,
Keçi kılı	2 milyon 600 kile,
Tiftik	2 milyon 60 bin kile,
Deve yaprağı	35 bin kile,
Bal	1 milyon 700 bin kile.

Bu arada Bursa dolaylarında, yaş koza olarak 6 milyon kile ürün alındığı bilinmektedir. O dönemde on iki kile kozadan bir kile ipek alınmakta olduğu da gene verilen bilgiler arasında. Bu kentimizde (1880'li yıllarda) ipek dokumahanelerinde 5-6000 işçi çalışmaktadır. O yıllardaki ipek hasılatının yıllık 8 milyar kuruş olduğu tahmin edilmektedir.

Maden üretimi ise gene aynı dönemde yıllık ortalama olarak şu düzeydedir:

Krom	15-20 bin ton
Borasit	10-12 bin ton
Zımpara	6-7 bin ton
Magnezit	1-1.5 bin ton
Arsenik	200 ton.

Dönemin dış ticaret verileri de, hem de belirli ayrıntıda olmak üzere bulunmaktadır. Ne var ki bu konu bir sonra işlenecek ekonomik bağımlılık bölümünde ele alınacaktır. Sanayi konusunda çok genel bilgilerin dışında bir şey söylemek mümkün değildir. 1309 (1898) de bir sanayi sayımına da girişilmişse de so-

nuçları hakkında (en azından şu ana kadar) bilgi sahibi bulunmuyoruz. Bildiklerimizi şöyle özetlememiz mümkündür:

Osmanlı sanayii altı grupta ele alınmıştır. Bu grupların ayrıntılarına girilmeden önce eldeki yazılı belgelerde şu genel yargıya rastlanmaktadır: Osmanlı ülkesinde büyük sanayi yoktur. Devlet fabrikalarının dışında o dönemin ölçeklerine göre fabrikaya rastlamak mümkün değildir. Devlet fabrikalarının kuruluşu ise çok yenidir. Küçük sanayi ülkenin bir çok yöresine yaygındır. Ne ki, bu sanayiye ilişkin işyerleri çok küçük, çoğunlukla bir ya da iki işçi çalıştıran imalathane niteliğindedir.

Karayolu ulaşımı hemen hemen yok gibidir. Geleneksel araba yolları bir patika niteliğinde bile değildir. Deniz ulaşımı büyük bir bölümü ile yabancıların elindedir. Örneğin 1887 yılında boğazlardan geçen gemilerin 4 milyon 800 bin tonluk ve 4919 gemiden oluşan bölümü buharlı, 367 bin tonluk ve 4956 gemiden oluşan bölümü ise yelkenlidir. Bu sayılar deniz ulaşımının hacmi hakkında bir fikir verebilir. Ne var ki bu gemilerin (buharlıların) yarısından fazlası İngiliz bandıralıdır. Limanlardaki (en kaba tahminle) iş hacminin % 10 nundan daha azı Osmanlı bandıralı gemilere aittir.

1890 lı yıllarda Osmanlı ülkesindeki demiryolları ise şu görünümdedir:

İstanbul-Edirne-Mustafa Paşa	355 km.
Kaleli-Dedeağaç	113 km.
Dedeağaç-Gümülcine-Drama-Serez-Selanik	514 km.
Selanik-Üsküp-Metroviçe	363 km.
Üsküp-Zeboviçe	85 km.
Selanik-Manastır	219 km.
Haydarpaşa-İzmit-Eskişehir-Ankara	582 km.

Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar-Konya	444 km.
Mudanya-Bursa	42 km.
İzmir-Manisa-Alaşehir-Afyonkarahisar	514 km.
İzmir-Aydın-Denizli-Dinar	515 km.
Mersin-Adana	66 km.
Beyrut-Horas	247 km.
Yafa-Kudüs	87 km.
Toplam	4 145 km.

Buna özel yönetime dahil yöreleri de katarsak 9225 kilometrelik bir uzunluğa ulaşırız. Ne var ki bu yerler Bosna-Hersek, Bulgaristan ve Mısır gibi sadece adı Osmanlı İmparatorluğu olan bölgelerdir.

Yirminci yüzyılın eşiğinde imparatorluğun çeşitli ekonomik kesimlerinin sayısal görünümünün içinde bulunduğu soruları yansıtacak nitelikte olduğu kanısındayız. Konumuzun dayanak noktası olması açısından, bu bölüm içinde ekonomik bağımlılığa ilişkin bazı bilgileri de sergilememizde yarar olacaktır. Osmanlı İmparatorluğunun 19. yüzyıl sonlarında doruğa ulaşan ve derinleşen ekonomik bunalımına ilişkin bu güne kadar çok şey söylendiği, çeşitli kaynaklarda olay değişik boyutlarıyla ele alındığı için, biz sadece ana çizgileri sunmakla (daha doğru bir deyimle hatırlatmakla) yetineceğiz.

3 — EKONOMİK BAĞIMLILIK

Osmanlı İmparatorluğnun son dönemini (1880-1920) bir çok bilim adamı ve araştırmacı yarı sömürgeleşme sürecinin son aşaması olarak nitelendirmektedir. Sözü edilen dönemde, Osmanlı İmparatorluğu batı avrupanın ileri kapitalist ülkelerine bağımlı

bir ülke haline gelmişti. Bu ekonomik bağımlılık her yönden sömürüye açık, fakir ve geri bir toplum yaratmıştı. Osmanlı toplumunun ekonomik ve toplumsal açıdan doruk noktasına varan bu çöküşünü, onun çeşitli açılardan emperyalizmin ağı içine nasıl düştüğünü sergileyerek gösterebiliriz. Böylece M. Kemal Atatürk'ün yetiştiği, o ve çevresindeki aydınların ulusal bağımsızlık savaşı kavramını çekirdek olarak düşüncelerinde işlemeğe başladıkları bu dönemi daha iyi anlamış oluruz. Osmanlı ülkesinin ekonomik bağımlılığını çarpıcı bir biçimde sergileyen kesimlere kısaca bir göz atalım.

(A) Dış Ticaret

Osmanlı İmparatorluğunun dışa bağımlılığını belirten en önemli göstergelerden biri dış ticaretin zaman içerisinde nitel ve nicel değişimidir. Dış ticaretin nicel ve nitel değişimi, bir bakıma ülke ekonomisinin yapısal özelliklerini de yansıtır. Elimizdeki resmi istatistiklere göre Duyün-ü Umumiye'nin kurulmasından (1881 aralık) birinci dünya savaşına kadar geçen dönemde sürekli ve büyüyen bir dış ticaret açığı verilmiştir. Değinilen dönem içersinde Osmanlı Dış ticaretinin hacmi şu görünümdedir:

Son Döneminde Osmanlı Dış Ticaret Açığı
(Milyon Osmanlı Lirası olarak)

Yıllar	İthalat	İhracat	Açık
1880	17 847.5	8 467.0	9 350.5
1890	22 914.3	12 836.5	10 077.8
1900	23 841.6	14 905.0	8 936.6
1911	44 990.7	24 712.1	20 832.6
1913	40 809.7	21 436.1	19 373.6

Kaynak: Osmanlı Dış Ticaret İstatistikleri

Dış ticaretteki bu gelişmelerin 1890 temeline göre indekslenmesi sonucunda ise şu neticeyi elde etmekteyiz:

Son Dönem Osmanlı Dış Ticaret İndeksleri
(1880 100 olarak)

Yıl	İthalat	İhracat	Açık
1880	100.0	100.0	100.0
1890	128.0	151.0	107.8
1900	134.0	175.0	95.6
1911	252.1	291.1	216.9
1913	229.0	251.8	207.2

Kaynak: Bir önceki verilere dayanılarak hesaplanmıştır.

1913 yılındaki ithalat ve ihracatta meydana gelen % 10 dolayındaki daralmanın nedeni Balkan savaşıdır. Özellikle ikinci çizelgede görüldüğü gibi Osmanlı Devletinin ithalatı % 250 (yanı iki buçuk katı) ve ihracatı da % 291 (üç katı) artmıştır. Başlangıç yılı olarak seçilen 1880 de ithalat ve ihracatın mutlak değerleri arasındaki fark çok büyük olduğu için, ihracatın otuz yıllık dönem içersinde daha hızlı bir biçimde artmasının pek önemi yoktur. Nitekim dış ticaret açığından da görüldüğü gibi, o dönem zarfında açık hemen hemen iki katı büyümüştür. Dış ticaret açığının toplam dış ticaret hacmi içindeki payı ise % 29.9 dur. Bu oran gelişme amacı güden ülkeler bir yana yapısal sorunları olmayan bir ekonomi için bile ciddi boyutta kabul edilebilir.

Osmanlı dış ticaretinde önemli yeri sanayileşmiş batı ülkeleri, daha başka bir deyimle gelişmiş kapita-

list ülkeler işgal etmektedir. Bu ülkelerin ithalat ve ihracat içerisindeki paylarının değişimi, oransal ve endeks olarak şöyledir.

Ülkelerin Osmanlı Dış Ticareti İçerisindeki Yeri
(Yüzde Olarak)

Ülkeler	1890	1900	1912	Gelişme İndeksi (1890 100)
		İ t h a l a t		
İngiltere	50.6	46.3	33.6	66.4
Avust-Mac.	28.9	26.8	23.1	79.9
Almanya	1.6	2.7	17.6	1100.0
Fransa	15.3	16.5	13.3	86.9
İtalya	3.5	7.4	8.3	237.1
A.B.D.	0.1	0.3	4.1	4100.0
		İ h r a c a t		
İngiltere	49.7	40.9	31.6	63.6
Avust-Mac.	11.5	10.9	15.2	132.1
Almanya	2.6	3.3	8.3	319.2
Fransa	30.8	35.3	29.2	94.8
İtalya	4.1	5.2	6.3	153.6
A.B.D.	1.4	4.4	9.4	671.4

Kaynak: Osmanlı Dış Ticaret verilerine dayanılarak hesaplanmıştır.

Yaklaşık yirmibeş yıllık bir dönemi kapsayan bu sayısal bilgilerin de gösterdiği gibi bölgedeki (Osmanlı İmparatorluğunun egemen olduğu yöre) dış ticaret dengesi A.B.D. ve Almanya lehine değişmeğe başlamıştır. Gelişmesi (Dış ticaret payı içersindeki oransal pay açısından) çarpıcı olmakla beraber A.B.D.'nin mutlak değer olarak yeri yüksek sayılmayabilir. Bu-

na karşın A.B.D. nin Bağdat Demiryolu imtiyazının tartışmaları sırasında açığa çıkan ortadoğuya yönelik emelleri Osmanlı Dış ticaret istatistiklerine yansıyacak boyuta ulaşmıştır. Almanya'nın Türkiye'ye yönelik dış ekonomik ilişkilerindeki gelişimi ise günümüze kadar sürmüştür.

Dış ticaretin maddelere göre dağılımı ülkenin ekonomik yapısını yansıtan en tutarlı göstergelerden biridir. Bu, bütün ekonomi kitaplarında kolaylıkla tesbit edebildiğimiz bir gerçektir. Osmanlı İmparatorluğunun Balkan savaşı öncesindeki (1910-11) dış ticaretinin maddesel bileşimi şöyledir:

İhracata konu olan ürünler
(yüzde olarak)

Besin maddeleri	5.2
Tahıl	10.2
Meyva-Sebze	22.2
Bitkisel yağ (Zeytinyağı)	4.8
Ham yün ve ipek	27.8

İthalata konu olan ürünler
(yüzde olarak)

Dokuma	37.0
Tahıl ve Un	12.8
Şeker ve Şekerli mad.	8.6
Kahve ve Kakao	3.0
Gaz, Benzin ve Madeni Yağ	4.3
Metal, ve metalden üretilen eşya	7.1
Deri ve Deri Ürünleri	3.7

İhracat az gelişmiş (sömürge ya da yarı sömürge olsun) ülkelerin madde bileşimine sahiptir. Bu arada

ithalatta dikkati çeken nokta sanayi ürünü olan tüketim mallarının yoğun bir paya sahip oluşudur. Yatırım mallarının ithalat içersindeki payı çok önemsiz bir düzeydedir. Bir önce sergilenen iki tablonun ortaya çıkardığı maddesel bileşim sömürülen ve kalkınmamaya koşullandırılmış az gelişmiş bir ülkenin durumunu yansıtmaktadır.

(B) Ulaşım Ağı Üzerindeki Emperyalist Egemenlik

Osmanlı İmparatorluğunun son dönemindeki emperyalist baskı ve eylemleri en fazla demiryolu yapım ve işletilmesiyle, limanlarda görmekteyiz. Birinci dünya savaşı başlarken bugünkü Türkiye sınırları içinde var olan bütün demiryolları yabancılar tarafından işletilmekteydi. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

İzmir-Aydın Demiryolu, İngiliz şirketi.
İzmir-Kasaba Demiryolu, Fransız şirketi.
Mersin-Adana Demiryolu, Fransız şirketi.
Bağdat ve Anadolu Demiryolu, Alman şirketi.
İstanbul-Edirne Hattı, Alman şirketi.

Bunların dışında gene yabancı şirketlerin imtiyazında Bursa-Mudanya, Balya-Karaaydın gibi dar hatlı demiryolu işletmeleri de bulunmaktaydı. Sonuçta, Anadolu ve Trakya topraklarında 4156 km. dolaylarındaki demiryolu hattı yabancı güçlerin kontrolu altındaydı.

Demiryolları bir yandan yabancı ülkelere yeni pazar ve ham madde alanları açmaktaydı. Hem de kilometre güvencesi adı verilen bir sömürü yönteminden yararlanma olanağı vermekteydi. Osmanlı İmparatorluğundaki demiryolu sömürüsü kilometre güvencesinde somutlaşmıştır. Örneğin yirmi yıl içersinde (1890-1910) Osmanlı hükümetinin imtiyaz sahibi yabancı

şirketlere ödediği kilometre garantisi 11 milyon 346 bin 725 altın lirayı bulmuştu. Anadoludaki 74 sancaktan 24 ünün aşarı bütünüyle kilometre güvencesine tahsis edilmişti. Örneğin bir önce sözünü ettitğimiz yirmi yıllık dönemde bu sancaklardan 16 milyon altın lira dolaylarında aşar vergisi toplamış ve bunun % 68.4 ü kilometre güvencesi olarak yabancı şirketlere verilmiştir. Bazan demiryolunun geçtiği sancakların aşar gelirleri söz konusu güvencesinin ödenmesine yetmezdi. Eskişehir-Konya hattı yöresi bunun en güzel örneğidir. Bu yöreden toplanan aşar 1 milyon 463 bin lira olduğu halde, demiryolu güvencesi 1 milyon 765 bin lira tutmaktaydı.

Limanların durumu da demiryolu ulaşımından farklı değildi. Balkan savaşının başlamasından önce İstanbul limanının muamele hacmi 17 milyon 243 bin ton düzeyine erişmişti. Aynı dönemde New York'un 15.5, Hamburg'un 14.2 ve Londra'nın da 12.5 milyon tonluk muamele hacimlerine sahip olduğu hatırlanırsa İstanbul limanının dünyanın en geniş liman faaliyetine sahip olduğu ortaya çıkar (İstanbulun boğazlardan ortaya çıkan transit özelliği buna neden olabilir). İşte böyle bir limanda muamelelerin ancak % 2 si Türk sancağını taşıyan gemilerle gerçekleştirilebiliniyordu. Aynı oran İzmir limanında % 4.9 Trabzon da ise % 15 e çıkmaktaydı. Görüldüğü gibi Osmanlı İmparatorluğunun nefes borusu demek olan ulaşım ağı bütünüyle emperyalizmin kontrolu altına girmişti.

(C) Yabancı Sermaye

Osmanlı İmparatorluğunun ana sektörlerinde yabancı sermayenin etkinliği çok açıktı. 1910 lu yıllarda ülkedeki toplam yabancı sermaye miktarı 57.1 milyon altın liraya ulaşmıştı. Bu sermayenin kesimler arası dağılımı ise şöyleydi:

Yabancı Sermayenin Kesimler Arası Dağılımı
(Yüzde Olarak)

Demiryolu ulaşımı	58.7
Elektrik, Tranvay, su ve gaz	5.6
Liman yönetimi	5.0
Sanayi	11.6
Ticaret	3.6
Madenler	5.7
Banka ve sigorta	9.8

Kaynak: Tevfik Çavdar, Osmanlıların Yarı Sömürgeleşmesi

Bu dağılımın gösterdiği gibi yabancı sermaye yoğun bir biçimde demir yolu, liman ve kent içi toplu taşımacılığa yönelmiştir. Ekonomik gelişmede belirli bir ivmeyi sağlayacak olan sanayi yatırımları önemli bir düzeyde olmadığı gibi, bunlar da tüketim malları üzerinde yoğunlaşmıştı.

(D) Yabancı sömürünün üç simgesi: Düyun-u Umumiye, Osmanlı Bankası ve Reji

(I) Dış Borç yükü ve Düyun-u Umumiye.

Düyun-u Umumiye bir anlamda genel borçlar demektir, ve dış borçlanmanın sonunda oluşan bir konsorsiom (alacaklar kurulu)dan başka bir şey değildir. Osmanlı İmparatorluğunun dış ülkelere borçlanması Kırım Savaşı sırasında başlar. Hatta dönemin padişahı olan Abdülmecit ve bazı hükümet ileri gelenlerinin karşı koymalarına rağmen Ali Paşa ve Keçecizade Fuat Paşanın ısrarları sonucu ilk borçlanma işlemine girişildiği bilinmektedir. 1854 den sonra hızlı bir dış borçlanma sürecinin başladığını görmekteyiz. Bu

borçların hepsi özel finas kurumlarından sağlanmıştır. Ayrıca borçlanılan miktarla devletin eline geçen miktar arasında da büyük bir fark olduğu izlenmektedir. Bu iki özellik Birinci Dünya savaşına kadar Osmanlı dış borçlarına egemen olmuştur.

1854-1874 yılları arasında 14 dış borçlanma sözleşmesi imzalanmıştır. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğunun dış borçları (ki bunlara ilişkin kesin bir döküm hiç bir zaman devletin elinde olmamıştır) yaklaşık 5.3 milyar fransız frangına ulaşmıştı. Oysa böyle büyük bir borç yükünün altına giren Osmanlı yönetiminin eline bu paranın ancak 3 milyarı, yani % 56.8 i geçebilmişti.

Osmanlı Devleti dış borçlarını ödeyemez durumda olduğunu belli edince alacaklı finas kurumlarının bağlı olduğu hükümetlerin baskısı ile 29 aralık 1881 de ünlü Muharrem Kararnamesi ilan edildi. Bu kararname üç ilkeyi gündeme getiriyordu:

— Dış borçların miktarca belirlenmesi, yani tam bir dökümünün yapılması.

— Borçların karşılığı olarak alacaklılara bir dizi vergi gelirinin terk edilmesi.

— Bu gelirlerin tahsil edilmesi ve gelecekteki dış borç yönetiminin üstlenilmesi için alacaklılardan oluşan bir kurulun idaresinde «Düyun-u Umumiye Örgütü»nün oluşturulması.

Bu örgüt Osmanlı Devletinin en verimli ve güvenceli kaynaklarına el koymakta gecikmedi. En ücra, ulaşılmaz köşelere kadar örgütlenmesini yaygınlaştırdı. Yirmi yıl içersinde elimizdeki Osmanlı kaynaklarına göre, gelirini aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi hızla geliştirdi.

Mali Yıl	Gelir (Osmanlı Lirası)	İndeks Sayısı
1882-83	990 721	100.0
1887-88	1 188 266	120.0
1892-93	1 471 047	148.6
1897-98	1 518 976	153.3
1902-3	1 716 199	173.3
1909-10	2 323 975	234.7

Düyunu Umumiye'ye ilişkin sayısal bilgiler, bir oranda dağınık olmalarına rağmen belirli bir tutarlılıkta mevcuttur.

Düyun-u Umumiye kanalıyla yapılan soygunu bir örnekle gözler önüne sermemiz mümkündür. 1909-10 mali yılı içinde Düyun-u Umumiye kendi örgütü aracılığı ile topladığı 4 551 726 liraya ek olarak, demiryolu imtiyazlarıyla ilişkili olarak çeşitli yükümlülüklerinden aldığı 2 856 315 lira ile birlikte 7 404 728 lira toplamıştır. Bunun 1 131 682 lirası Osmanlı hükümetine verilmiş, geriye kalan 6 093 046 lirayı borç ya da faiz karşılığı olarak yurt dışına çıkarmıştır (*) Aynı yıl Osmanlı Devlet Vâridatı (bütçeye göre) 25 milyon dolaylarındadır. Yani bu vâridatın % 24.3 ü dışarıya çıkarılmaktadır.

Düyun-u Umumiyenin kurulmasından sonra da Osmanlı İmparatorluğunun dışarıya borçlanması sürmüştür. 1881 den 1908 yılına kadar 45 milyon liralık 12 borç sözleşmesi daha imzalanmıştır. Her yeni dış borç sözleşmesinin koşulları ağırlaşmaktaydı. 1908 özgürlük hareketi de dış borçlanmalarının arkasını alamadı. Artan ve ağırlaşan dış borçlar Osmanlı vatan-

(*) A.D. Noviçev; Osmanlı İmparatorluğunun Yarı Sömürgeleşmesi, Ankara, 1979, sayfa: 92

daşlarını umutsuzluğa sürüklüyordu. Dönemin yöneticileri de bunun farkındaydılar. Nitekim borç alma şampiyonlarından, devrin maliye bakanı M. Cavid Bey 1914 bütçe konuşmasında: «Bize getirdiği derslerden yararlanmalı ve eğer yaşamak istiyorsak yabancılara daha fazla borçlanmamalıyız. Bundan böyle bütçe açığını kapatmak için dış kredi sağlamanın tarihe karışması gerekmektedir» demek zorunda kalmıştır. Ne var ki dış borçlanma sarmalı bir kere başlamasın, hele Cavid Beyin liberal ekonomi politikası ile bu sarmalı parçalamak asla mümkün değildir. Sonuçta, ekim 1918 de silah bırakışımı yapıldığında Osmanlı devletinin dış borç yükü 1914 düzeyinin üç katına ulaşmıştı.

(II) Osmanlı Bankası

Osmanlı Bankası hakkında çok şey söylenmiştir. Söylenenlerin üzerinde tekrar tekrar durmakta da yarar yoktur. Ama, araştırmamız açısından şu nokt tanın altı çizilmelidir: 1910 lu yıllarda Osmanlı İmparatorluğunun Banka sistemi bütünüyle yabancı finans kurumlarının denetimi altına girmiştir. Osmanlı Bankası, devletin resmi merkez bankası olmanın bütün yetkileriyle donatılmış olarak bunların başında geliyordu. 1914 de Osmanlı sınırları içinde faaliyet gösteren başlıca bankalar şunlardı:

— Osmanlı Banka-i Hümayunu (İngiliz ve Fransız sermayesi egemen)

— Selanik Bankası (Fransız ve Avusturya sermayesi egemen)

— Credit Lyonnais (Fransız sermayesi egemen)

— Banca Commerciale İtaliana (İtalyan sermayesi egemen)

— Banca di Roma (İtalyan sermayesi egemen)

— Deutsche Bank (Alman Sermayesi egemen)

— Deutche-Orient Bank (Alman Sermayesi egemen)

Bunların dışında Rus, İngiliz, Fransız vb. gibi ülkelerin dış ticaret bankalarının şube ya da ajansları da faaliyetlerde bulunuyorlardı. Türk ulusal bankası olarak sınırlı bir etkinliğe sahip olan Ziraat Bankası ile bir nev'i yardım sandığı niteliğindeki Emniyet Sandığı mevcuttu.

Devletin kendi çıkarları doğrultusunda bir para politikası izleme gücü ve olanağı yoktu. Paraya yönelik bütün kararlar Osmanlı Bankası tarafından alınmaktaydı. Özellikle faiz ve kredi politikası açısından bunun olumsuz etkileri ekonominin bütün kesimlerinde hissedilmekteydi. Öte yandan belirli bir para politikasının olmaması ülkede tam bir para karmaşası yaratmıştı. 1914 yılına gelindiğinde sayılabildiği ve bilinebildiği kadarıyla ülke içersinde 90 değişik altın para kuru mevcuttu. Değişik para kurlarının varlığından sarraflık (bugünün diliyle bankerlik) çekici bir meslek haline gelmişti. Para kurlarındaki mekânsal ve zamansal farklılıklardan ötürü sarrafların sadece para değişiminden yılda 1 milyon altın lira kâr ettikleri uzmanlarca tahmin edilmekteydi.

(III) Reji.

1894 de Osmanlı Bankasının aracılığı ile ülkedeki tütün tekeli «Reji» diye bilinen bir yabancı şirkete verildi. Bu imtiyazın süresi yirmi beş yıldı. Daha sonraları Osmanlı Hükümeti Rejiden 10 milyar lira borç alınca bu imtiyaz on beş yıl daha uzatılmıştır.

«Reji» yönetimi tekel olmanın bütün özelliklerini yansıtan bir faaliyetle ekim alanlarını sınırladı ve tütün üretimini kendisinin vereceği bir izin belgesine bağladı. Böylece ekim alanlarını denetim altında tutarak sömürü oranını acımasız boyutlara ulaştırdı. O dönemde yaklaşık 192 bin dönümlük bir alanda tütün ekimi yapan 140 bin dolaylarındaki aile «reji»ye bağımlı hale gelmişti. «Reji» girdiği her yörede tütün ekicisini adeta silip süpürüyordu. Örneğin coğrafya kitaplarından birinde şu satırlara rastlanabiliniyordu: «Tütün ziraatı evvelce Lazkiye'nin ve Lübnan'ın en önemli servet kaynağını teşkil ederken rejinin kuruluşundan beri azalmıştır» (*)

Yirmi beş yıllık birinci imtiyaz dönemi içerisinde «reji»nin geliri 67.7 milyon lirayı bulmuştu. Bunun 22 milyonu Düyun-u Umumiyenin payı, geriye kalan 30.3 milyonu ise kârdı. Bu tekel o günün koşullarına göre çok yüksek bir düzeyi ifade eden % 12 lik bir kârı ortaklarına dağıtabilmekteydi. Bütün bunlara ek olarak, ekim alanlarını kontrol etmek için kurduğu, kendine bağlı kolcu denilen örgüt ile ekicilerin arasındaki çatışmalarda her iki taraftan da yirmi bine yakın insan ölmüştü.

Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik geriliği ve bağımlılığının topluma yansımasını ise şöyle özetleyebiliriz; halk çok yoksul ve gelir dağılımı çok bozuktu. İmparatorluğun ekonomik yükü kırsal kesimdeki küçük üreticilerin sırtına binmişti. Devletin gelirini oluşturan vergilerin % 57 si doğrudan doğruya tarım kesimindeki küçük üreticilerden sağlanmaktaydı. Aynı kesime yönelik dolaylı vergileri de hesaba katar-

(*) Faik Sabri (Duran); Osmanlı Coğraya-i İktisadisi, İstanbul 1331, sayfa: 30

sak toplum vergi yükü (bu kesim için) % 79 a ulaşmaktadır.

Belirli bir gelire sahip olan ve orta sınıftan sayılan memurlar ve subaylar maaşlarını zamanında alamazlardı. Bunlar ve emekliler aylarca maaş bekler, ellerindeki maaş cüzdanlarını kullanarak aylıklarını tefecilere kırdırırlardı. O günlerde maaş kıran faizcilerin çok yüksek kazançlar sağladıkları bilinmektedir. Bu arada gene aynı dönemin gazete haberlerinden öğrenildiğine göre maaşını kırdıramayan emekli ve memurlardan bazıları alacaklılardan kurtulabilmek için intihar bile etmekteydiler.

Anadoludaki halkın sefaleti kelimelerle anlatılmayacak kadar ağırdı. 1908 özgürlük hareketinden sonra Tanin gazetesinin muhabiri olarak Anadoluyu gezerek gördüklerini bir dizi halinde aynı gazetede yayınlayan Ahmet Şerif'in anlattıkları toplumsal çöküntüyü ve fukaralığı olanca açıklığı ile sergilemektedir. Örneğin yazar bir İngiliz vapuru ile İstanbuldan Mersine giderken gördüklerini şöyle anlatıyor: «Birinci mevki yolcularından bir matmazel çizilmiş bir iltifat halesi arasında, piyanonun önünde, şuh ve sevinçli kalbini terennüm ederken, güvertede bir kız, o matmazelden daha güzel bir kız titriyor, öksürüyor, öksürüyordu...» ve ilave ediyor: «Yaşayışında sefalet, seyahatta, vapurda, trende her yerde sefalet... Daima sefalet. Bizim memleket halkı için adeta tabiidir. Bilemem, şimdiki toplumsal şartlar altında yaşayan insanlar bu sefaleti haketmişler midir, yoksa bu sefaleti doğuran ve kuvvetlendiren sebepler ve etkenler dışardan mı geliyor.»

Aynı yazar Ulukışla-Çiftehan arasında Gümüş adıyla bilinen yerdeki simli kurşun madeninde yaşanan çalışma koşullarını ise şöyle yansıtmaktadır:

«... Bir madencinin günlük ücreti beş kuruşu geçmez. Amelelerden her birinin babalarından kalma borçları vardır ki bazan bu miktar 40-50 bin kuruşa kadar çıkar. Bu kuruşlar beş kuruş gündelikten kesilen parayla ödenecektir. Madende son derece pislik, sefalet ve yoksulluk hüküm sürüyor. Halk çoklukla bakla ve patates yer. Her evin önünde abdesthaneler vardır ki, pislikler meydandadır, dereye akar, sulara karışır...»

Aynı madendeki çalışma koşullarını ise 1323 (1907) maden istatistiği şöyle açıklıyor: «Mağaraların (madenin çıkarıldığı mağaralar) hava alması ve biriken suların dışarıya akıtılması, madeni kuşatan tabakanın (kalsitli) çatlakları vasıtasıyla doğal olarak yapılagelmektedir ...Kırılan cevher deri torbalara konarak çakılcı diye adlandırılan ameleler tarafından maden ocağından dışarıdaki harmana götürülmektedir» Bu ilkel üretim koşullarında çalışan işçilerin yaşamları ise bir önceki yoksulluk düzeyindedir.

Bu örnekleri sınırsız bir biçimde uzatabiliriz. Hepsi hangi yönden sergilenirse sergilensin tek bir yargıya götürecektir bizi: ülke halkının fukaralığı ve genel yılgınlığı...

İKİNCİ BÖLÜM

ÖNCÜLER...

1 — VASİYETNAME

Aslında bir değil, iki kişinin vasiyetnamesinden söz edeceğiz. Osmanlı ülkesinin ve devletinin batı Avrupa ülkelerine oranla geriliği konusunda, Tanzimat kuşağının bulduğu çözümleri bu belgelerde görmekteyiz. Bu belgeler Osmanlı bürokrat aydının devletin karşılaştığı tehlikeler karşısında yükseltiği «Ne yapmalı» sorusunun da ilk somut örnekleridir.

Sözünü ettiğimiz belgeler Tanzimat kuşağının en güçlü devlet adamları olarak tanımlanan Keçecizade Fuat Paşa ile Âli Paşanın vasiyetnameleridir. Yakınlarda bu belgeler Türkçe ve yeni yazıyla yayınlanmıştır (*). Bu bölümde yapacağımız alıntılar bu belgelerin yapıtta yer alan çevirilerinden olacaktır. Bu nedenle de alıntının yanına sadece sayfa numarasını koymakla yetineceğiz.

Âli ve Fuat Paşalar Tanzimat döneminde özellik-

(*) Engin Deniz Akarlı, Belgelerle Tanzimat, Boğaziçi Ü. Yay. İstanbul, 1978

le de 1850 den sonraki döneme ağırlıklarını koymuşlardır. Osmanlı devleti kadrolarında batılı devlet adamı olarak isim yapmışlardır. İktidar dönemleri yeni osmanlı hareketinin örgütlenme ve gelişme evresine rastladığı için, Namık Kemal, Şinasi, Ali Suavi gibi özgürlükçü düşünün öncüleri tarafından suçlanmışlardır. Akarlı'nın da değindiği gibi belki de bu suçlamaların sonucu olarak, yenileşmeci düşün yaşamımızdaki yer ve etkileri tam olarak belirlenememiştir.

Vasiyetname olarak bilinen her iki belgenin de yabancı dildeki nüshaları bilinmekle beraber, türkçeleri konusunda şu güne kadar kesin bir bilgiye sahip değiliz. Bu nedenledir ki belgelerin (yani vasiyetnamelerin) bizzat paşalar tarafından yazılmadığı da zaman zaman ileri sürülmüştür. Ne ki belgelerin içerdiği düşüncelerle, Paşaların iktidar dönemlerindeki davranış ve eylemleri arasındaki benzerlik bu kuşkuları geçersiz kılmaktadır. Ayrıca o dönemde üst düzey bürokratların sekreterlerinin levanten ya da azınlıklardan oluşu Paşaların vasiyetnameleri onlara yazdırması olasılığını da güçlendirmektedir. Nitekim Cevdet Paşa da bir anlamda yakın arkadaşları olan paşaların levanten takımından yardımcılar kullandığına çeşitli yapıtlarında değinmiştir. Âli Paşanın bir başka vasiyetnamesi de Abdülhamid II. nin Yıldız Sarayı dosyaları içinde bulunmuştur. Ne var ki bunun yazılış tarihinin 1281 olarak belirlenmesi, bunun Âli Paşanın ölümünden dört-beş yıl önce yazılan bir nev'i muhtıra olduğu sanısını vermektedir.

Bizim için, yani bu incelememiz yönünden önemli olan söz konusu belgelerin daha sonra bir çok düşünür ve devlet adamında açıklığa kavuşacak olan çeşitli düşünce ve yargıya kaynaklık edecek nitelikte oluşudur.

Fuat Paşanın vasiyetnamesi ilk olarak, ölümünden pek az sonra, 1869 yılı içinde İstanbulda çıkan «The Levant Herald» gazetesinde yayınlanmıştır. Âli Paşanın vasiyetnamesi ise 1910 da «La Revue de Paris» de çıkmıştır.

Biz söz konusu belgelerden konumuz için önemli gördüğümüz alıntıları yapmakla kalmayıp, bu alıntıların temel düşün doğrultularını da vurgulamaya çalışacağız. Önce, yazılış tarihi daha önce olan Fuat Paşanın vasiyetnamesine değineceğiz, bundan yaptığımız alıntıları sıralayacağız.

«Bugünkü günde Avrupada söz sahibi olarak yaşayabilmemiz için gereken şey seleflerimizin düzeyini tutturmak ya da onlardan ileri gitmek değil, gelişme yolunda şimdiki komşularımıza yetişmek ve onlarla bu yolda gururla yarışmaktır. Düşüncemi gereğince açıklayabilmek için şöyle söyleyeyim: ihmaller yüzünden mahvolma felaketinden kurtulabilmekliğimiz İngiltere kadar paraya, Fransa kadar bilgi aydınlığına ve Rusya kadar askere sahip olmaklığımıza bağlıdır. Bizim için artık önemli olan çok terakki etmek değil, fakat kesin olarak Avrupanın öteki ülkeleri kadar terakki etmektir» (Sayfa 2)

«Görkemli ülkeniz (vasiyatnemeler padişaha hitaben yazılmıştır) herhangi bir Avrupa devletinden ileri gitmekliğimizi sağlayacak bütün gerekli unsurlara sahiptir. Ama böyle ilerlemek için bir şey, bütün siyasi ve idari kurumlarımızı değiştirmek mutlaka gereklidir. Geçmiş yüzyıllarda yararları görülmüş bir çok yasa ve düzenlemeler, bugünkü durumumuzda toplum için zararlı olmaktadır. Yaratılışdan kendisini aşmak eğiliminde olan insan, kendi eserini kusursuzlaştırmak üzere sürekli çaba harcamak ihtiyacındadır» (sayfa 2)

«Bilim tektir, akıl ve idrak dünyasını her yerde aynı güneş ışıtır ve ısıtır» (Sayfa 2)

«Yabancı müttefiklerimiz içinde en önemlisi İngilteredir... Her ne olursa olsun dünyanın en sabırlı ve metin milleti olan İngilizler, bizim en önde gelen ve en son vazgeçeceğimiz müttefiklerimiz olacaktır. Bendenizce Babı Âli'yi İngilterenin dostluğundan mahrum görmektense bir kaç vilayetimizi elden çıkmış görmek daha iyidir» (sayfa 3)

«... Bizim için en basiretli siyaset, hiç kuşkusuz, devleti, ne olursa olsun bütün dini sorunların üstünde tutmaktır.» (sayfa 6)

«... Bizim devletimizin de mahvını önleyecek biricik yol onu, bütün insan unsurlarımızı ırk ve din ayırımı gözetmeksizin kucaklayan geniş ve sağlam bir temel üstünde yeniden bina etmektir» (sayfa 6)

«Bütün vatandaşların can ve mal güvenliği yasal güvence altına alındıktan sonra hükümet-i seniye'nizin vazgeçilmez bir görev sayması gereken ilk tedbir yollarımızın yapımıdır. Avrupa ülkeleri kadar demir yoluna sahip olduğumuz gün, zat-ı hümayunuz dünyada en önde gelen bir devletin başında olacaksınız« (sayfa 7)

«Bunlardan başka, önemini tariften aciz kaldığımız bir sorun daha var: kamu eğitimi, yani toplumsal değişmenin biricik esası ve her maddi ve manevi büyüklüğün tükenmez kaynağı. Ordu, donanma, devlet yönetimi, hep aynı soruna bağlı. Bu esas temel atılmış olmaksızın, ilerisi için ne güç kazanmak, ne bağımsızlık, ne hükümet ne de bir gelecek düşünemiyorum» (sayfa 7)

Keçecizade Fuat Paşanın vasiyetnamesinden ye pacağımız alıntılar bu kadar. Âli Paşanın vasiyetna-

mesi, Fuat Paşanınkini tamamlayan bir niteliğe de sahip.

«Fuat ve ben, ilahi irade ve sizin emirlerinize boyun eğerek ömrümüzün büyük bir kısmını memletin işlerine hasrettikten sonra, bu dünyayı terketmeden yerine getirmemiz gereken bir görev kalmaktadır. Size, yapmış olduklarımızı, umutlarımızı, iş başına geldiğimiz zaman devletin içinde bulunduğu durumu ve şimdi onu ne şekilde bıraktığımızı gösterecek siyasi bir vasiyetname sunmak arzusundayız» (sayfa 7) diye başlayan Âli Paşa, bu belgenin bir yerde izlemek istedikleri programı da yansıttığını belirterek şöyle bir durum saptaması ile konulara giriyor:

«Waterlo savaşı ile kapanan kanlı dönemi izleyen yılları Avrupa devletlerinin çoğu örgütlenmeye ve güçlenmeye harcadılar. Güçleri azçok artınca hırsları da gelişti. O andan itibaren, gerek hükümdarların kişisel isteğini tatmin etmek için, gerekse sanayileşme yolunda her birinin silahlara sarılacağını, ticaret andlaşmaları yapacağını, diplomatik görüşmelere başvuracağını tahmin etmek kolaydı.

Bu tür barışçı ve savaşçı rekabet karşısında, Osmanlı Devleti henüz pek az işlenmiş, bâkir bir alan, iyice tanınmayan bir çeşit cennet manzarası arzetmekte idi. Komşularının fikri ve maddi ilerlemelerine kıyasla halkımız geriydi. Elindeki maddi kaynaklardan çok az bir yarar sağlamakta idi. Sanayi ve ticaret, süregelen kötü alışkanlıklar çerçevesinde durgun ve cansızdı. Böyle bir ülkenin Avrupa devletlerinin iştahını kabartmasında şaşılacak bir şey yoktur.» (sayfa 18)

«Bu arada halkımızın bir kısmı uyuşukluktan kurtuluyordu. Yenilikler, gelenekler ve göreneklerde değişiklikler oluşuyordu. Yeni ihtiyaçlar ortaya çıkı-

yordu. Ancak ithal edilen bir uygarlıktı bu; olağan, yavaş ve kaçınılmaz bir olgunlaşma değildi. Böyle olunca, halkımız, bu uygarlığın, erdemlerin de çok kötü yanlarını benimsedi.» (sayfa 18)

«Yönetici kadro, genel olarak ehliyetsizdi. Askerimiz boldu ama ordumuz kötü denetlenmekteydi, yok sayılırdı. Subay eksikliği vardı, donatım yetersizdi, silahlanma ve ordu yönetimi yiğitlikten daha önemli olarak birer bilim haline geldiği sırada, asker yetiştirmek için elimizde hiç bir olanak yoktu» (sayfa 18)

«Dış ilişkilerimiz, öncelikle ele alınması gereken konuydu. Bütün çabalarımız varlığımızı ve Avrupa devletler topluluğuna katılma hakkımızı kabul ettirmeğe harcandı.» (sayfa 19)

«Devletimizin sınırlarını ve haklarımızı tanıtmaya, bu hakların herhangi bir kimse tarafından inkâr edilmemesini sağlamaya uğraştık... Bitip tükenmek bilmeyen zorluklar ve masraflar çıkaran bu küçük toprak parçaları (Belgrad kalesi vb. gibi), ödün görünümünü taşıyan bazı jestler, önemsiz manevi tatminler olmaktan ileriye gitmemiştir.» (sayfa 19)

«... Ülkenin yeni bir güçle dirilmesi devletin dış ilişkilerine bağlıdır. Zaman zaman eyaletlerimizde yer alan (kökü dışarda) olaylar bu kanımızı desteklemektedir. Ayrıca kapitülasyonlarla meşgul olmak gerekmektedir. Kapitülasyonlar, hayatımızı baskı altında tutup, çabalarımızı zorlaştırmakta ve durdurmaktadır. Özgürlüğümüze sekte vuran bu bağları güçlü Avrupa devletleri ile temasa geçmeksizin nasıl gevşetebiliriz.

Bu konuda bilgi edinmek için Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde araştırma yapılsa, Avrupa ile ilişkilerimizin aşağı yukarı onda dokuzunun içişlerimizle ilgili olduğu görülecektir.» (sayfa 21)

«Vilayetler arasında ulaşım eksikliklerini gözönünde tutarak, olanaklarımız oranında bunları gidermeğe çalıştık. Bu konuda Avrupa mühendislerinin üstünlüğünü ve bizim mühendislerimizin yetersizliğini kaydettik. Mühendislik mesleğine kendilerini adayanlara zorunlu fedekârlıklarını karşılayacak ödenekleri sağlayacak durumda değildik. Giriştiğimiz düzenlemelere rağmen, dairelerimiz eskisi gibi birbirini rahatsız etmekte ve felce uğratmaya devam etmektedir. Bu engellere rağmen, vilayetler ve başkent çok sayıda yeni yollar, demiryolları, kamu vasıtaları, tranvaylar ve başka yeniliklerle donatılmıştır.» (sayfa 23)

«Pek çok ayrıcalık (imtiyaz) ortadan kaldırılmıştır. Ticaret andlaşmaları gözden geçirilmiş, iktisadi çıkarlarımızın gerektirdiği kadar olmasa da gümrük vergileri artırılmıştır. Gelecekte, hükümet mamûl ve hammaddelerimizin ihracını kolaylaştırmalı ve yabancı mal ithalini mümkün olduğunca önlemelidir. Biz yolu açtık bizden sonra gelenler gereğini yapsınlar.» (sayfa 24)

«Avrupa ile aramızda daha sağlam bağlar yaratmalıydık. Onun maddi çıkarları ile bizimkiler aynı olmalıydı. Ancak o zaman ülkenin bütünlüğü siyasi bir hayal olmaktan çıkıp, bir gerçek olacaktı» (sayfa 24)

«Madem Avrupa topluluğu içindeydik, Avrupa güçlerinin isteklerine cevap vermeliydik. O sırada beliren sakıncaları hesaba katmayarak demir yolu yapımını düşündük.

Hükümet böyle bir girişimi üstlenemezdi. Sağduyu başka devletlerin edinmiş oldukları deneyerden yararlanmamızı emrediyordu. Mühendis ve kuvvetli yönetici eksikliğinden tekel düzenini (Yeddi emin) benimseyemezdik. Bizim tarafımızdan yapıla-

cak olan teknik işlerin maliyeti son derece ağır olacaktı. Yerli sermayedarlara başvurmaktan da sakınmalıydık. Derhal sonuç almak isteyen ve büyük kârlara alışmış kimseler olduklarından önerilerimizi kabul edecekler miydi? Bu konuda verimlilikleri şüpheliydi... Demiryollarımızın yapımını bir Avrupa şirketine vermek daha güvenceli görünüyordu.» (sayfa 25)

«En nihayet size, devletli sultanımızın hükümetinin izleyeceği programın esasını verip, Avrupanın politik durumuna göre bizleri ilgilendirecek genel çizgilere açıklık getireceğiz.

Hiç bir beşeri güç milliyetler prensibi ve sosyalizmin ortaya çıkardığı olayların gelişmesine engel olamaz. Coğrafi durumumuzdan dolayı Avrupanın kaderine bağlıyız. Avrupa son yıllarda bütün kaynaklarını silahlanma uğrunda seferber etti. Osmanlı devleti ile sınai ve ticari ilişkileri eskisinden farklı, barış halinden yararlanarak Rusya ve Amerika Avrupa pazarlarında bizim mallarımıza önemli bir şekilde rekabet etmektedir.» (sayfa 28)

«Müslüman tebaanın başlıca işi devlet hizmeti iken halkın geri kalan kısmı kendini servet getiren mesleklere adamıştır. Bu yüzden tebaamızın müslüman olan bölümü üzerinde somut ve kötü bir üstünlük yaratılmaktadır.» (sayfa 31)

«Müslümanların da Hıristiyanlar gibi tarıma, ticarete ve sanatlara yönelmeleri gerekir. Tek devamlı sermaye emektir. Kurtuluş yalnız çalışmakla mümkündür. Efendimiz, gelişen, çoğalan ve öne geçmeğe hazırlanan hıristiyanlara yarayan ve yükümlülüklerden müslüman halkı kurtarma zamanı henüz geçmemiştir.» (sayfa 31)

«Kesin ve olumlu bir biçimde çözümlenmesi ge-

reken gelirler sorunu, Sultanımızın hükumetini özellikle ilgilendirmektedir. Aşar yüzünden zaten ağır yük altında olan köylüyü ferahlatmak için genellikle şehirlerde oturan zengin kimselerin vergi ve resimlerin daha önemli bir kısmına katlanmaları doğrudur.» (sayfa 33)

«... Çeşitli vergilerin toplanmasını etkinleştirmek için tek çare bu işi güçlü şirketlere devretmektir. Uzun süreli andlaşmalarla bağlanacak olan bu şirketler, halkın refahını geliştirme olanaklarını arama ve hükümete sunma görevini yüklenecektir. Çıkarları hükumetin çıkarları ile özdeş olacaktır.» (sayfa 34)

«Bu vergi toplama yolu bize en uygunu görünüyor. Çünkü tahsildarlık işini yapacak ehil adamlarımız yok. Beceri ve tedbir mutlak dürüstlük kadar gereklidir. Sözü edilen çare, kanımızca en iyi yönetilen, en yetenekli ve kendini esirgemez memurlara sahip ülkeler için bile geçerlidir.» (sayfa 34)

«Sultanımıza bu şirketlerin mallarımızı elimizden alacakları söylenecektir. Bu konuşmaları dinlemeyin efendimiz... Tersine, efendimiz, bu şirketler güven ve koruma unsuru olacaktır. Ortaklarımız olduklarına göre çıkarları gereği haklarımızı, toprağımızı, malımızı koruyacaklardır. Uluslararası oldukları oranda, iş yapma etkinlikleri de artacaktır. Zengin bir evin kahyası o evi yıkmayı ister mi? Efendilerinin yerine geçmeyi ister mi?» (sayfa 34)

«Yürürlükte olan düzen yıkıcıdır Tekrar ediyoruz: vergi yükümlüsünü hiddetlendirmekte ve onu isyana itmektedir» (sayfa 35)

«Mali düzenlemelerin yanısıra iyi örgütlenmiş kadastro ve istatistik daireleri kurmalıyız... Merkezde çeşitli daireler kurup her birini özel bir kimsenin yönetimine vermeli, bunlara yabancı ülkelerden ge-

tirilecek uzman yardımcıları sağlamalıdır... Hesabını bilmeyen bir tüccar düşünün ne demirbaş defteri, ne yevmiye ne de kasa defteri vardır; işte bizim durumumuz onunkine benzemektedir.» (sayfa 35)

«Mülkiyete hürriyet veriniz» (sayfa 36)

«Mülkiyet belirlilik kazanınca, mülk sahibi, malını değerlendirmek için gereken parayı kolaylıkla bulabilecektir.» (sayfa 35)

«Ülkenin genişliğini gözönüne alınız efendimiz İşlenmiş toprak ne kadar az, Sultanımız bilirler, Avrupadan kaynaklanan ve doğanın bizden daha vahşi, çalışmanın daha çok zahmetli olduğu uzak ülkelere doğru bir göç vardır. Avrupayı bırakıp gidenler gittikleri yerlerde sadece hayatlarını kazanmayıp, genel refaha da katkıda bulunmaktadırlar. Kendilerini işlerine adamak için, toprağa dikildikten sonra kök salıp büyüyen ve ürün veren ağaç misali bir parça yerden başka istekleri yoktur. Çalışacak kol eksikliği karşısında işlenmemiş araziyi onlara vermek Sultanımızın arzusuna bağlıdır.

Bu barışsever kişileri çekmekte acele ediniz, Efendimiz; tehlike olmak şöyle dursun, yeniden örgütlenmemize yardımcı olacaklardır. Yerinde kanunlar sayesinde yerli halk ile kolayca kaynaşacaklardır. Yabancı unsur, güçlü bir yarışma ve refah sebebi olacaktır. Kendi mallarını korumak kaygısıyla asayişin bir güvencesi olacaklardır.

...Islahat yoluna kararlı olarak girmek yeterlidir. Alman, İsviçreli, Irlandalı göçmen, Amerikaya gittiğinde tam olarak Amerikanlaşıyor, Avustutralyaya giden de Avusturalyalı oluyor. Bizde de sanayici olsun, tüccar olsun pek çok Avrupalı görevlinin bizlerden daha Osmanlı olduklarını gözlemekteyiz. Yersiz kuşku bunu kabul etmekten alıkoymaktadır. Onlar,

oizim çıkarlarımızı bizden iyi anlıyor ve bizden vatansever oluyorlar.» (sayfa 36-37)

«Tarım bugün tefecinin pençesindedir. Tarım kesimindeki halkın kaderini iyileştirmekte ivedi davranmak gerekmektedir. Aşar düzeninin kaldırılması bu yönde büyük yardım sağlayacaktır. Tefeciliğe karşı mevcut kanun ve yönetmelikler harfiyen uygulanmalı ve geliştirilmelidir. Tarım bankaları kurulması için gerekli kolaylıklar sağlanmalıdır. En güvenceli ve en az masraflı yol, dış ülkelerden becerikli kimselerin gelip Osmanlı ülkesine yerleşmesini teşvik etmektir. Aralarında mali olanakları yeterli olmayanlara kolaylıklar sağlanmalı, hatta ödenekler verilmelidir». (sayfa 37)

«... Devletin, özel kuruluşları, özellikle yerli sermaye ile kurulmuş olanları teşvik etmesi kendi çıkarı gereğidir. Amaç, gelişmiş ve teşvik gören sanayi sayesinde bir yüzyıldan beri dünyayı ürünlerine boğan Avrupa sanayi ile rekabet değildir. Bizde bol miktarda bulunan ham maddelerin değerlendirilmesi öngörülerek sanayimiz Avrupa mallarına sınırlı ölçüde rekabet edebilir. Bütün olanakları kullanarak ithalatı kısıtlamak gerekir. Yerli sanayimiz daha iyi kalitede ve daha ucuz mal üreten yabancı sanayi tarafından öldürülmüştür. Yerli sanayii canlandırmanın yolu çok sayıda fabrika kurulmasını sağlayarak vatandaşlarımızı Avrupa usullerine alıştırmaktır. Halkımızın özgün, canlı zekası sayesinde bu alıştırma fazla zaman almayacaktır. Efendimiz, çalışma ile zenginliğe giden yolda hükümetinizin halka rehber olması hem halkın, hem devletin menfaatını sağlamak bakımından çok yararlıdır» (sayfa 38)

«Utopistler bile İstanbulda halkın ihtiyaçlarını belirtecek ve durumunu yansıtacak bir meclisi oluştur-

ma yeteneğine sahip kişilerden taşranın henüz yoksun olduğunu ifade etmektedir. O halde Sultanımızın, zekâ ve dürüstlüklerine güvenilir genel müfettişler tayin etmeleri yerinde olur. Bilgi, zekâ ve tecrübeyi kişiliklerinde birleştiren bu müfettişler, ülke için yapılacak yararlı şeyleri serinkanlı düşünerek karar vereceklerdir» (sayfa 38)

«Basın özgürlüğü, sadece hatalarını düzeltmek istemeyen hükümetler için bir tehlikedir. Sizin hükümetiniz, tam aksine, ülkenin iyiliğinden başka bir şey düşünmüyor. O halde, böyle bir hürriyet onun için bir nimettir. İnsanların düşüncesini kısıtlamak, onları eninde sonunda bulacakları bir takım gizli yolları aramaya zorlar. Hürriyetsizlik, her türlü fesadı ve isyan girişimlerini kolaylaştırır. Zora başvurmak gerekli olur ve devletin güveni bu yüzden tehlikeye düşer. Basın hürriyeti kötü ile savaşmak ve iyiyi himaye etmek isteyen her hükümetin doğal bir yardımcısıdır» (sayfa 38-39)

«Ülkeyi tanımayanların boyuna isteyip durdukları Millet Meclisi görevini basın geçici olarak yerine getirebilecektir. Yoksa taşralılardan hatta başkent sakinlerinden oluşacak bir meclisin kamu işlerini tartışması ve denetlemesinin kısa bir süre sonra acınacak bir çaresizlik ortamına yol açacağı kesindir.» (sayfa 39)

«Zatı şahanelerine, hem kendi özel çıkarları, hem de genel çıkarlar adına devletin maaşlı memurlarınca yönetilen fabrikalardan da vazgeçmelerini öğütlemekteyiz. Devlet fabrikaları çok masraflı olup, gelişmeye yatkın olan özel sanayii boğmaktadır. Elimizdeki önemli birinci sınıf malzeme, yapı ve makinalar hisse senedine çevrilip, devlet fabrikalarının sevk ve yönetimi özel şirketlere teslim edilmelidir» (sayfa 39)

«Hesaplar incelendiğinde, ilk tesis yatırımı, işletme ve bakım harcamaları, memur maaşları ve benzerleri ve her malın üretimi için sarfedilen emek zamanı gözönüne alındığında, ürünlerin üretim maliyetinin fiyat değerlerinden on kat fazla olduğu görülecektir. Özel şirketler yoluyla Sultanımız ve hükümeti, aynı eşyayı, fiyat ve kalite bakımından çok daha elverişli şartlarda elde edebilecektir. Gerekirse, yabancı ülkelere başvurmak mümkündür» (sayfa 39)

«Bizim gibi bir devlet içinde savaş donanması oluşturmak ve bunun bakımı son derece gereksiz masraflara yol açar... Sultanımıza bu donanmayı zaman geçirmeden dağıtmalarını öğütleyeceğiz. Bunların yerine nisbeten küçük, hızlı, asker ve savaş malzemesi taşıyabilen, buharla işleyen vasıtalar koymak uygun olur. Bunlar barış zamanında kıyıları korur, ticaret filosunu destekler ve saraya ait olan Şirket-i Hayriye-i Osmaniye'nin yerine geçer.

Bu deniz gücü, hisse senedi usulü ile servet sahiplerinden oluşan ve bunlardan birinin başkanlığı altında çalışan bir yönetim kurulu tarafından yönetilecektir...» (sayfa 41)

Temel noktalarını sergilediğimiz bu iki vasiyetname Tanzimat aydınının sorunlara nasıl baktığını çok çarpıcı bir biçimde göstermektedir.

Belgelerde, öneriler ne olursa olsun bir içtenlik sezilmektedir. Âli ve Fuat Paşaların sizlerin de kolaylıkla tesbit ettiğiniz gibi hiç bir biçimde, bağımsız bir ülkenin haysiyetiyle bağdaşmayacak tekliflerine rağmen bu içtenlik deyimini kullanıyor ve vurguluyoruz. Ne varki içtenlik, Osmanlı topraklarının yabancıların kolonizasyonuna açılması gibi bir öneriyi haklı gösteremez.

Önce şu tesbiti yapmakta fayda vardır: Âli ve Fu-

at Paşalar belirli ilkeleri ısrarlı bir biçimde gündeme getirip, savunmuşlardır. Bunları aşağıdaki sırada özetleyebiliriz.

1 — Çağdaşlaşmak = Avrupalılaşmak özdeşliği kesin bir biçimde ortaya konmaktadır. Bir kere Osmanlı devletini Avrupa ülkeler topluluğu içinde görmeğe istekliler, ve her şeye rağmen bunu başardıkları kanısındalar. Avrupalı bir Osmanlı devleti, amaçladıkları bu. Öteyandan, gelişmeyi de en az Avrupa ülkeleri düzeyine ulaşmak olarak tanımlamaktalar, bunun bir nedeni de var; Âli Paşanın belirttiği gibi ancak bu düzeye ulaşan bir gelişme sağlandığında Avrupa devletleri arasında Osmanlı İmparatorluğunun yeri olabilecektir. Böylece hedef çok açık olarak sergilenmiştir. Aradan geçen yüz yılı aşkın bir sürede söz konusu hedefin bürokrat-aydınlarca farklı olarak yorumlanmasına rastlamak mümkün değildir.

2— Ulaşım, özellikle demiryolu ulaşımı bir başka hedef olarak karşımıza çıkmaktadır. Alıntıların birinden anımsayacağınız gibi, ülkenin gelişmesi sadece demiryolu uzunluğu ile ölçülebilmiştir. Ülke içi ulaşımın çok kötü koşullarda sağlanması Osmanlı ve Türk aydınlarının yüzyıllar süren bir derdidir. Hızlı bir ulaşım olanağı sağlayan demiryollarının Avrupada oynadığı rol, bu özlemlerin de etkisiyle gözden kaçmamış ve bayındırlık sorununun ilk maddesine yerleştirilmiştir.

3— Ekonomi politikaları açısından elimizdeki bu belgeler büyük ve derin tutarsızlıkları içermektedir. Şöyleki bir yerde gümrük duvarlarıyla sanayinin korunması önde tutulan bir ülke modeli önümüze getirilirken, ana yaklaşım olarak adeta koşulsuz bir biçimde liberalizm, dolayısıyla serbest ticaret ilkesi izlenmektedir. Bu konuda öylesine ileri gidilmekte

dir ki vergilerin toplanmasını, uluslararası ilişkileri güçlü olan şirketlere bırakma yolu bile tercih edilebilmektedir.

Devletin elindeki fabrikaları özel kesime devretmesi, böylece ekonomik yaşamdan elini çekmesi Âli Paşanın vasiyetnamesindeki ağırlık noktasını oluşturmaktadır. Kısacası, gerek Âli Paşa'da, gerekse Fuat Paşa'da ülke kalkınması açısından önerilen ekonomik tedbirlerin arkasında liberal ekonomi kuralları yatmaktadır.

4— Bâkir Osmanlı topraklarının, kuşkusuz, özellikle Anadolunun yabancılar tarafından yerleşim yeri olarak kullanılmasını istemek ve böyle bir yerleşmenin ekonomik-toplumsal açılardan yararlarını savunmak sanırım ki Avrupadaki en hızlı «serbest ticaret» yanlılarının bile aklına gelmemiştir. Padişaha yöneltilen «mülkiyete özgürlük veriniz» öğüdü, bir önce değindiğimiz yabancıların Osmanlı topraklarına yerleştirilmesi düşüncesini destekleyen bir davranıştır. Bu örgüt, yani mülkiyet hakkının güvence altına alınmasına yönelik istem liberal ekonomi anlayışının da ilk ve vazgeçilmez ilkesidir.

5— Ağır savaş gemilerine sahip bir donanmanın bütünüyle ortadan kaldırılarak yerine hem savaş, hem de ticaret gemisi gibi kullanılabilecek buharlı gemilerden oluşan bir filonun ikame edilmesi, ve bu filonun da (dikkatleri çekeriz) bir şirket tarafından sahiplenilip, yönetilmesinin önerilmesine ise Adam Smith bile (sağ olup da öğrenseydi) parmak ısırırdı.

6— Eğitim, Âli ve Fuat Paşaların programlarında ve sonra da vaziyetnamelerinde vurgulanan bir konudur. Sadece teorik eğitimle yetinilmeyip, pratik meslek eğitiminin de ele alınması ısrarla öne sürülüyor.

Önemli bölümlerden yaptığımız alıntılarla dikkatlerinize sunulan bu iki vasiyetname yüz yıl önceki Osmanlı aydınının «Ne yapmalı» sorusuna, politika seçeneklerini de içerecek bir biçimde nasıl yaklaştığını gösterecek niteliktedir. Belgelerin düşünsel tutarsızlığına rağmen, on beş yıl, bir İmparatorluğun bütün sorumluluğunu taşıyan iki aydın devlet adamının tek bir ilkede birleştiğini görüyoruz: Liberalizm. Kamu yönetiminin düzenlenmesinden, eğitime kadar bütün çabalar bu noktada yoğunlaşmaktadır. İthalat ve ihracat dengesini sağlamak için çok düzeyde kalan bir iki müdahaleci politikayı andırır cümlecikten ötede «Serbesti-i Ticaret» ilkesi her kesimde kendini hissettirmiştir. Bu bakımdan Paşaların vasiyetnameleri düşünsel tarih doğrultusu yönünde, batılılaşma hareketlerinin en cüretkârı olarak yer yapacaktır.

2 — DEĞİŞİK BİR TEŞHİS

Tanzimat kuşağının etkisini günümüze kadar hissettiğimiz bir başka düşünürü de Cevdet Paşadır. Paşanın en ünlü yapıtı on iki ciltlik tarihidir. Bu tarih çağdaş tarih anlayışıyla Osmanlı tarih yaklaşımının bir çeşit sentezidir. Ne ki, konumuz, paşanın tarih anlayışını irdelemek değildir. Cevdet Paşa batıcı ve yenilikçi Tanzimat kuşağı ile yakın ilişkileri olmasına karşın, onlardan daha ayrı bir çözümü ileri sürmüş tür. Bir yandan gelişmenin sanayileşmeye bağlı olduğunda birleşilirken diğer yandan da batılılaşma-Avrupalılaşma yaklaşımında Cevdet Paşa, daha değişik bir düşünce tarzını getirmektedir. Paşaya göre Osmanlı İmparatorluğunun Avrupalılaşması diye bir şey söz konusu olamazdı. Çünkü Avrupanın toplum-

sal yapısı çok farklıydı. Osmanlılar için İslamiyet devletin gücünü ve birliğini açıklayan, sürdüren tek faktördü. Paşa uygarlığın başlangıçta doğuda oluştuğunu oradan batıya geçtiğini açıklayarak «Medeniyet gelininin bundan sonra hangi tarafa gideceğini ve ne renklere gireceğini ve nasıl elbiseler giyeceğini Allah bilir» (*) diyerek uygarlıkla Avrupanın özdeşleştirilmesine bütünüyle karşı olduğunu vurgulamaktadır.

Cevdet Paşa islam uygarlığı ile Avrupa arasında bir çok farklara parmak basmıştır. Bizim konumuz açısından en önemli olan fark «sınıflar» açısından olandır. Paşa sınıfların Avrupa toplumunun en önde gelen ayırıcı ögesi olduğunu vurguladıktan sonra şu noktaya dikkati çekmektedir: «Hıristiyan devletlerinde olduğu gibi fıkarayı zenginden tefrik eden had, bir gune, şiddet-ü katiyeti mutazammın olmadığından iki sınıf ahali arasında ayrılık ve düşmanlık eseri görülmez» (**). Paşa Avrupa ülkelerinin toplumsal gelişmesini belirleyen başlıca etmenin sınıflar arasındaki ilişki olduğunu da kabul etmektedir.

Bu sergilediklerimiz Cevdet Paşanın Fuat ve Âli Paşalarla olan farklılığının en göze çarpan bölümleridir. Paşa Osmanlı imparatorluğunu yücelten ve onu büyük bir kavimler topluluğu halinde yaşatan gücün İslamiyet olduğunu ısrarla tekrarlar. Böylece «İslam Birliğini» isteyen akımın düşün temelini oluşturur. Ona göre «İslam Birliği»nin sağlanması sadece siyasi değil, saymakla bitmeyecek ekonomik yararları da sağlayacaktır.

Cevdet Paşa Osmanlı devletindeki gerilemeyi iki nedene bağlamaktadır:

(*) Cevdet Paşa; Tezâkir, T.T.K. Ankara, 1953-1967, Cilt, IV, sayfa 239.

(**) Cevdet Paşa, Tezâkir, Cit IV. Sayfa 219.

— Kanun-u Kadime muhalefet,
— Asrın icaplarına uymamak.

«Kanunu kadime muhalefet» konusunda Cevdet Paşanın neler söyleyebileceğini tahmin etmek zor değildir. İncelememiz açısından «Asrın icaplarına uymamak» nedeni bizi daha fazla ilgilendirmektedir.

Paşa eski düzenin bozulduğunu kabul ettikten sonra «Devlet-i Âliye Islahat-ı esasiyeye muhtaçdır» yargısına dayanarak «yenilikçi bir harekete» gereksinim olduğunu söylemektedir. Ne var ki Cevdet Paşanın da altını çizdiği gibi toplumsal düzene ilişkin yenileştirmeler yepyeni bir devlet kurmaktan daha zordur. Bu noktada islamın sık sık ileri sürülen iki kuralı öne sürülmektedir: Acele karar vermemek, verilen kararı ise noksansız uygulamak. Paşaya göre, düzeni yenileştirme girişimleri «Evvelâ umur-u mülkiyenin ıslahından başlanıp ta, serveti ve hazinenin varidâtını arttırmak, ondan sonra levazım-ı harbiyenin tamamlanmasına gayret etmek lâzım» (*) ilkesi doğrultuşunda olmalıdır. Bu noktada ekonomik gelişme yönünden yapılan çok yerinde bir tesbite değinmekte yarar vardır. Cevdet Paşa ünlü tarihinin 2. cildinde şu görüşlere yer vermektedir: «Mülkün tahammül edemeyeceği bir ordu, kuvvet ve miknet sağlamaz. Asıl kuvveti, ahali ve malın çoğalmasını sağlayan mülki mamuriyette aramak lâzımdır. Bir tarlaya ne kadar çok tohum ekilirse, mahsulün de o kadar çok olacağı malumdur. İşte mülk dahi aynıyle bunun gibidir. Mahsulün taşınması için muntazam yollar, muamelatta herkese güven verecek kanunlar ve nizamlar yapılarak, ticaret, hiref ve ziraatın genişletilmesi ve kolaylaştırılmasına dikkat olunmalıdır.

(*) Cevdet Paşa, Tezâkir, Cilt II, sayfa 257.

Bu maddelere vüs'at geldikçe, tebaanın zenginliği artar ve böylece devletin varidâtı çoğalır, ve varidât çoğaldıkça devlet, istihkâmlarını tamamlamak gücünü kazanır»

Görülüyor ki düzenin yenilenmesinde, Osmanlı-islam toplum yapısında daima baskın bir rol oynamış olan savaş gücünün arttırılmasından daha önce «Mülki mamuriyete» yani savaş dışı kesimlerde «umran»a ağırlık verilmektedir. Bu hem Paşa açısından, hem de onun kişiliğinde parlak bir örneğini bulan gelenekçi düşün açısından önemli bir dönüşümdür. Ulaşım bu «mülki umran»ın ilk maddesini oluşturmaktadır. Dikkat edilirse ister batılılaşma yandaşı olsun, ister «İslam Birliği» ilkesi çevresinde bir yeni dirilişi özleyip planlasın, bütün düşünürler çözümün «yol»-dan yani ulaşımdan geçtiğini tesbit etmiş durumdalar. Bu tesbit, gerçekçi ve ekonomik ağırlığı yoğun olan bir noktadır. Çünkü o dönemde batı Avrupada ve kuzey Amerikada hızlanan kapitalist gelişmenin temelinde piyasanın büyütülmesi ve bütünleştirilmesi yatmaktadır. Bu da ancak ulaşımla mümkündür. Sanayi devriminin ana etmeni, çevirici güç olarak buharın ulaşımda kullanılmasıdır. Kapitalist gelişme, piyasanın büyütülmesine, o ise ulaşım ve iletişimin genişleyip etkinleşmesine bağımlıdır.

Cevdet Paşa, tarihinde, bu fonksiyonel ilişkileri gerçekçi bir bilim adamı gibi saptadıktan sonra «Mülkün mamuriyeti»ni öncelikle ele almıştır. Askeri güçlenme sorununu ise şöyle çözümlemektedir: «Devletin yükselmesi ve devamı muntazam ve mürettep ordulara ve bu da pek çok masraflara ve masrafların karşılanması da mülkün ve ahalinin mamuriyetine bağlıdır» (*)

(*) Cevdet Paşa, Tarih, Cild II, sayfa 180.

İş, bu nokta da, yani halkın ve ülkenin bayındır bir hale getirilerek geliştirilmesine bağlanınca, kuşkusuz «bu nasıl sağlanacaktır?» sorusu akla gelmektedir.

Cevdet Paşanın bu soruyu yanıtlarken ileri sürdüğü öneriler şöyle sıralanabilir:

1 — Vergi adaletinin sağlanarak devlet gelirlerinin yükseltilmesi. Devletin ülkeyi «mamur» hale getirebilmesi gelirin artmasıyla doğrudan bağımlı olduğu için vergi sorunu kendiliğinden ön plana çıkmaktadır. Mülkî mamuriyet devletin halkından az para almasıyla, yahut hiç almamasıyla hasıl olmayıp belki ahalinin devlete verdiği vergiyi kolaylıkla ve kendilerine ağırlık olmayacak takrip ve suret ile vermelerinin yolunu bulmak ve alınan paranın her akçesini, mülk ve tebaanın sahihen faydalanacağı yerlere harcamak suretiyle olur» (*) diyen Paşa, bir yandan vergi adaleti, diğer yandan da kamu harcamalarının verimli alanlara yöneltilmesi olgusunu ortaya koymaktadır. Bütün bu yaklaşımların, ülke bayındırlığının ve ekónomik gelişmesinin devletin yükümlülüğünde bulunduğu gerçeğine dayandığını da unutmamak gerekir. Paşa bu konularda devlete önderlik sorumluluğunu vermiştir.

Devletin «Mülkün Mamuriyeti» açısından sorumluluğu böylesine geniş olarak ele alınmakla birlikte, özel mülkiyet konusu da gene aynı titizlikle gündeme getirilmiştir. Bir kere Cevdet Paşa, eski «Müsadere» yöntemlerinin bütünüyle karşısındadır. Müsadere'nin İslam kurallarına da aykırı olduğunu anlatır. Başkalarının birikimine (servet birikimi söz konusu bura-

(*) Cevdet Paşa, Tarih, Cild 2. sayfa 80.

da) el koymak, devlet gelirleri yönünden sağlam ve kabul edilebilir bir yol değildir. Paşa her fırsatta şunu vurgulamaktadır: «Memleketin mamuriyeti, zıraat, sanayi ve ticaret ile olur» (*).

Cevdet Paşa, üç kesim (ziraat, sanayi ve ticaret) arasında en fazla ticaret üzerinde durur. Ona göre ticaret şu sözcüklerle tanımlanabilir: «Bir devlet için tevsii daire-i ticaretten büyük ve daimi bir faide-i mülkiye yoktur» Ticaret «ruhu kalbi devlet»tir; «Bais-i imar-ı alemdir», «Esbab-ı temeddün ve terakki» dir. (**)

Ticaretin önemini böylesine yücelten Paşa, bu kesimin gelişmesi için en güvenli yolun da «Serbesti-i ticaret» yani liberalizm sözcüğü ile özetlediğimiz serbest ticaret olduğunu kabul etmektedir. Cevdet Paşa, ticaret işlemleri üzerinde, özellikle fiyatlar kanalıyla hiç bir kısıtlamanın yapılmamasından yanadır. Ve bunun islamın kurallarınca da böyle kabul edildiğini ileri sürmektedir. Ne var ki bu tesbiti yaptıktan sonra «serbest ticaret»in olumsuz etkileri üzerinde de durmamazlık edemez. Bu konuda şu saptamayı yapar: «Her yerde tevsii ticaretin büyük faydaları olduğu cay-ı bahs değildir. Ama bizde Avrupa ticaretinin tevessüü bak neler yaptı... Esnafımız mahvolup gitti, nice sanayiimiz battı, hariçten gelerek burada kazandıklarını çıkın çıkın altın edip memleketlerine götürdüler. Serbesti-i ticaret muahadesinden sonra memleketimize o kadar ecnebi hücum etti ki idareleri pek müşkül oldu. Himaye-i ecnebiye belası bize yeter iken belâ üstüne bela olarak bir de mahkeme-i muhtelite yapıldı».

(*) Cevdet Paşa Tezâkir, Cild III. sayfa 227.

(**) Cevdet Paşa, Tezâkir Cild IV. sayfa 221.

Paşanın 1838 den sonraki döneme ait teşhisi yerindedir. Böylece «serbesti-i ticaret»in Osmanlı ülkesine, kendi deyimiyle «belâ» getirdiği açıkça ileri sürülmektedir. Hatta alınan dış borçlar için şöyle bir değerlendirme de yapar: «İstikraz işlerinden bazı vükelâ ve memurin şahsi kâr edinmeye alıştı. Ondan sonra artık önü alınamayıp, cismi devlete onulmaz yaralar açtı» (*)

Bir de alman bu borçların sarfedileceği yerin, uygun, iyi ve ülkenin gelişmesi yönünde seçilmesi gereği konusu vardır. Cevdet Paşa bu konudaki görüşünü de şöyle yansıtmaktadır: «Zira bir devletin istikrazı bir şahsın istikrazına kıyas olunabilir... Şahıs hakkında olan istikrazın iyi mi kötü mü olduğu ciheti sarfiyle anlaşılır. Meselâ kârgüzar ve tedbirli olduğu halde sermayesi olmayan bir tacir istikraz eylediği akçayı iyi bir şekilde kullanırsa hem faizini idare eder, hem de kendi geçinir... Devlette alacağı akçayı sahihen istifade edeceği yerde sarf eylerse bu istikraz ona faydalı olur, ama eğer lüzumlu yere sarf eylemezse hiç faizsiz bile istikraz etmiş olsa hakkında zararlı olacağı şüphe götürmez» (**)

Cevdet Paşa iktisatçı değil. Üstelik o dönemin genel eğilimlerine benzer bir biçimde «serbest ticaret»i yani liberalizmi savunmakta, ne varki bu yöntemin Osmanlı ülkesine yararlı ayrıntılı bir biçimde ele alacağımız «himayeci» eğilimlerin belki de öncüsü. Dış borçlar için ileri sürdükleri de daha önceki yaklaşımlarıyla tutarlı. Böylece Paşanın kişiliğinde aşırı batıcı Tanzimat aydınının bir karşıtını bulmak mümkün

---

(*) Fatma Aliye, Cevdet Paşa ve Zamanı, İstanbul 1332, sayfa 87.

(**) Cevdet Paşa, Tarih, Cild III, sayfa 81-82.

Ama ne gariptir ki bu iki karşıt görüş, yani Fuat ve Âli Paşalarla Cevdet Paşa aynı yönetimin hatta daha doğru bir deyimle aynı iktidarın çatısı altında birlikte varolmuşlardır. Bu durum, gelecekte aynı parti çatısı altındaki karışık görüşleri açıklayabilmemiz açısından bir yerde önemlidir.

3 — GELECEK İÇİN ÖRNEK BİR ŞİRKET

Sözünü edeceğimiz şirket «Şirket-i Hayriye» diye bildiğimiz Anonim şirket. Bu (o günlerin deyimi ile) Kumpanyanın oluşumu, günümüze kadar sayısız örneklerini gördüğümüz kamu şirketlerinin bir «öntipini» ortaya çıkarmıştır. Kuruluşunu özetlediğimiz zaman anlatmak istediğimiz daha bir açıklık kazanacaktır.

«Şirket-i Hayriye» İstanbul boğazında, toplu taşımacılık noktasından atılan ilk adımdır. 19'cu yüzyılın ikinci yarısına gelinceye kadar İstanbul boğazı sürekli oturulan bir yerleşme alanı değildir. «Tarih-i Lütfi»ye göre Rumeli yakasında Yeniköy, Anadolu yakasında da Kanlıcadan daha yukarısını bilenler pek azdır. Hatta Kadıköyü'nün bir sürgün yeri olduğu da bilinenler arasında. Enderûn tarihinde, Mahmut II nin Büyükdere çayırında, Murat IV ün de Sarıyer taraflarında saz âlemleri yaptıkları yazılı ise de bunlara yörenin gelip geçici değerlendirilmesi nazarıyla bakılabilir.

19. cu yüzyılda, yörede vükelâ, vüzera konakları, yalıları görülmeğe başlandı. O dönemde ulaşım çeşitli boy ve adlardaki kayıklarla sağlanmakta idi. Boğazın iki kıyısında oturanların sayısı Kırım savaşından sonra hızla arttı. «Tarih-i Lütfi»de bu olay çok güzel

anlatılır: «Kırım muharebesinden sonra istikraz kapısı açılıp, memlekete fazla miktarda para girdikten sonra İstanbul bir kısım halka dar gelmiş ve bu tarihlerde şehir haricine ve özellikle Boğaziçine rağbet çoğalmıştır».

İşte bu sıralarda iki yabancı bandıralı vapur boğazda işlemeğe başlamıştır. Vapurların belirli bir tarifesi olmayıp, günümüzün «Charter» seferlerine benzer bir tarzda işlemekte oldukları da gene bilgilerimizin içinde. Ne ki dönemin hükümeti Boğaziçi'nde yabancı bandıralı vapurların işlemesini hoş karşılamadığı için, devlete ait bir vapurun bu işe tahsis edilmesine karar veriliyor. 29 Cemaziyülahır 1267 (1850) yılında ve Takvim-i Vekayi'nin 445 sayılı nüshasında bu vapurun seferlerine ilişkin bir ilan yer alıyor. İlanda Köprü-İstinye arasında sefer yapacak bu vapurun kalkış saati ve ücret tarifesi de yer almıştır. Böylece Osmanlı Hükümeti Boğaziçi'ndeki toplu taşımacılık hizmetini resmen üzerine almıştır.

«Şirket-i Hayriye»nin ilk kuruluş fikri işte bu sırada doğuyor. O zamanlar Sadaret Müsteşarı olan Keçecizade Fuat Paşa ile Cevdet Paşa bir aylığına Bursaya gittiklerinde, sıcak su banyosu alırken, bu şirketi kurma düşüncesini ortaya atıyorlar. Düşünceleri doğrultusunda bir şirket tüzüğünü de hemen orada hazırlıyorlar. Böylece Avrupalılaşmaktan başka bir şey düşünmeyen Fuat Paşa ile bir anlamda islamcı Cevdet Paşa «Mülkün Mamuriyeti» için ortak bir çıkış noktasını buluyorlar. Şirketin kurulması ülke için hayırlı bir girişim sayıldığı için adına da «Şirket-i Hayriye» deniliyor. «Hayriye» sözcüğü Hayriye tüccarlarını da anımsattığı için halk tarafından yadırganmıyor.

Şirket 1267 (1850) de oluşuyor. Sermayesi 2000 pa-

ya bölünmüş bir şirket. Sadrazam Mustafa Reşit Paşa herkesin bir pay satın alması için adeta zorlayıcı bir kampanya açıyor. «Tarih-i Lütfi» bir çok kişinin hisse senedlerini Mustafa Reşit Paşanın baskısı karşısında kerhen aldıklarını da kaydeder.

Şirket-i Hayriye'nin ilk pay sahipleri arasında şu kişileri görmekteyiz:

Padişah	100 pay
Valde Sultan	50 Pay,

Sadrazam Mustafa Reşit Paşa, Serasker Damat Mehmet Ali Paşa, Tophane Müşiri Fethi Paşa, Girid Valisi Mustafa Paşa, Mısırlı Kâmil Paşa, Mehmet Ali Paşa kerimesi Zeynep Hanım, Sarraflardan Mığırdiç, İsak, Mısır sarrafı Kevork, Miseyan vb.leri yirmişer pay.

Böylece ünlü «Şirket-i Hayriye-i Osmanî» kurulmuş oluyor. Şirketin gelişimi konumuz açısından bizi fazla ilgilendirmiyor. Önemli olan kuruluş biçimi. Başta Padişah olmak üzere iktidarın üst yöneticileri, büyük bürokratlar, Galata Bankerleri kendi aralarında bir nev'i şirketsel koalisyon yapmışlar. Ortakların niteliği şirketin özel mi yoksa kamu şirketi mi olduğu konusunu sürekli hatıra getirecek biçimde. Ama ortada inkârı mümkün olmayan bir gerçek var: Osmanlı Padişahı ve bürokrat aydınları şirketleşme, onunda ötesinde kapitalistleşme yönünde bir düşünce ve hareket birliğine sahip görünmekteler. Günümüze kadar pek çok şirketin oluşumu benzer özellikler taşıdığı için, bir önce değindiğimiz düşünce ve hareket birliğinin derin kökleri bulunduğunu çekinmeden söyleyebiliriz.

1850 den sonraki dönemde, bizim, öncüler diye tanımladığımız yaklaşımlar ve olaylar, daha sonraki yıllarda karşılaşacağımız ekonomi politikasına ilişkin dü-

şün akımlarının ve kararların ilk nüveleri olarak kabul edilebilir.

Görüldüğü gibi ekonomik kararlar açısından iki akım karşımıza çıkmaktadır:

1— Ekonomik yaşam üzerindeki bütün kısıtlamaları reddeden o günün deyimiyle «Serbest-i Ticaret» diye adlandırılan liberal yaklaşım.

2— Temelde kapitalist ilişkilerin geliştirilmesi ile ülkenin kalkınacağını kabul etmekle birlikte, Osmanlı toplumu gibi geri kalmış toplumlarda serbest ticaret kurallarını aynen uygulamadan önce, yerli sanayinin gelişmesi için himayeci bir iktisat politikasının uygulanmasından yana olan düşünce.

Dikkat edilirse bu iki yaklaşımın arasında sadece uygulamaya yönelik kararlar açısından bir fark vardır. Buna karşılık, her ikisi de temelde kapitalist bir toplum düzenini kalkınmanın gerekli ve yeterli şartı olarak kabul etmektedirler. Bundan daha doğal ve akılcı bir davranış da olamaz. Çünkü Batı Avrupa ülkelerinin 19. cu yüzyılda somutlaşan ve somutlaştıkça göz kamaştıran ekonomik gelişme ve üstünlüklerinin nedeni kapitalizmdir. Osmanlı aydını, özellikle batıyla yakın ilişkileri olan üst düzeydeki bürokratlar bunu farketmiştir. Dolayısıyla devleti kurtarmanın, daha doğru bir deyimle ona eski «haşmetini» iade etmenin tek yolu kapitalistleşmektir. Yani kapitalist düzenin ekonomik ve toplumsal kurumlarını kurmak ve yaşatmaktır. Serbest Ticaret, sanayileşme, özel mülkiyet, servet birikimi gibi unsurlar kapitalizmin ayrılmaz gerekleridir. Bu bakımdan, bazı aşırılıklarına rağmen Fuat ve Âli Paşaların, padişaha yazdıkları vasiyetnamelerindeki önerileri budur. Ne ki «Efendimiz kapitalistleşelim» dememişlerdir. Vergi toplamayı, donanma kurmayı bile şirketlere emanet edecek

kadar işi ileri götürdükten sonra kapitalistleşme sözcüğünü kullanmamaları hiç de önemli değildir, dikkat edilmeyecek kadar küçük bir ayrıntıdır sadece.

«Kapitalistleşme» arzusunda birleşen Osmanlı aydınları (ki çoğu bürokrattır) bunu gerçekleştirmenin iki ayrı yolunu gündeme getirip tartışmışlardır. Bir önce de değindiğimiz gibi bu yollar: «serbesti-i ticaret» ve «usul-ü himaye»dir. Kapitalistleşme için önerilen bu iki ayrı model arasında yüzyıllık bir gelgit söz konusudur. Kuşkusuz, geçen zaman içersinde artan bilgi birikimi tartışmalara ve ekonomik kararlara yeni boyutlar katmıştır. Ama temeldeki düşünsel öz aynıdır.

Bu arada bir noktaya da değinmekte yarar olacağı kanısındayız. Bizler bugünkü bilgi dağarcığımız ve deneylerimizle yüzyıl öncesini değerlendirirken, alınan kararları irdelerken dikkatli davranmalıyız. Şöyle ki her iki yaklaşımı da belli bir dünya görüşüyle yanlış diye değerlendirmemiz çok kolaydır. Ama böyle bir uygulama, hukukta yasaların «makabline şamil olarak uygulanması» gibi yanlış bir tutumdur. Unutmamalıyız ki 19. cu yüzyılın ikinci yarısında bile ekonomik gelişmenin ve güçlenmenin canlı, somut örnekleri kapitalist toplumlarda bulunmaktaydı. Ayrıca kapitalizmin yasal ortamını oluşturan burjuva demokrasisi ve bu demokrasiye has hak ve özgürlükler, despotik bir düzeyde yaşayan aydınlar için her zaman bir ışık kaynağı olmuştur. Fuat Paşadan, Namık Kemal'e kadar uzanan iki kuşak, uygarlık dendiği, özgürlük telaffuz edildiği zaman sadece bu örnekleri gözönüne getirmişlerdir.

Bu noktada bir kişinin hakkını yememek gerekir. O da Cevdet Paşadır. Paşa «mülkün umranı» deyimini kullanırken, Avrupalı bir uygarlıktan çok kendimi-

ze özgü bir ümranı kastetmektedir. Cevdet Paşa da bu umranın kapitalistleşme ile mümkün olacağını bilmekte, ama bunun yaratacağı sınıf savaşımlarının getireceği tehlikeyi de sezdiği için himayeci politikalarla gerçekleştirilebilecek bir gelişmeyi yeğlemektedir. Sınıflar sorunu, bunlar arasındaki kaçınılmaz çatışmalar meselesi, Cevdet Paşadan sonraki kuşaklara da yansımış, sık sık ekonomik kararlarda gündeme getirilmiştir.

Her iki görüşün uygulamada bir senteze ulaştığını görmekteyiz. «Şirket-i Hayriye» bu sentezin ilk örneğidir. Böylece batının ekonomik gelişmesinde anahtar rolü oynamış olan büyük şirketlerden biri de Osmanlı ülkesinde kurulmuş oluyordu. Şirket kurma, şirketleşme vb. gibi sermaye örgütleri uygulanan ekonomik politikalarda temel motifi meydana getirmiştir. Bu şirketler, devlet çiftliklerinin görevine benzer görevlerle yükümlü tutulduklarından ya devletin, ya da iktidardaki üst düzey yöneticilerinin öncülüğünde kurulmaktaydı. Devlet ve bürokrasisi şirketleşmede öncülük yaptıkları gibi, özel kişilerin de bu tip ekonomik örgütler kurmalarını özendirmişlerdir.

Öncüler, hem ekonomik yaklaşımlarıyla, hem de uygulamalarıyla (bir anlamda) kapitalistleşme yolunu açmışlar ya da açmaya çalışmışlardır. Onları izleyen düşünürler ise daha önce değindiğimiz iki yolu ya da ekonomik modeli daha bir bilimsel temellere oturtma gayreti içindedirler.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

LİBERAL EKONOMİ POLİTİKASI
ya da
«SERBESTİ İ TİCARET»

I -- NAMIK KEMAL'İN EKONOMİK YAKLAŞIMI

Namık Kemal'i genç kuşaklar «vatan şairi» olarak bilirler. Edebiyat derslerinde ünlü kasidesini ezberleyip, roman ya da tiyatro yapıtlarından örnekler üzerinde dururlar. Oysa Kemal'in siyasal ve ekonomik yazılarının ağırlığı belki de sanat yapıtlarından daha bir öndedir. Sanat, özellikle yazın Kemal için özgürlükçü düşün sisteminin bir taşıyıcısıydı. Yani bir araçtı. Haksızlık etmemek için hemen ekleyelim ki bu durum Şinasi'de de böyleydi.

Bilindiği gibi 1860 lı yıllarda Şinasi'nin öncülüğünde resmi olmayan, o güne kadar görülen örneklerine

oranla daha bağımsız bir basın faaliyeti başlamıştır. Namık Kemal'in siyasal kişiliği Şinasi'nin yönetiminde ki «Tasvir-i Efkâr» gazetesinde oluştu. O günün tarihleri ile söylemek gerekirse 1279 (1863) yılında, yirmi üç yaşında iken Namık Kemal'in yazıları bu gazetede yayınlanmaya başladı. İki yıl sonra 1281 (1865) de ise Şinasi'nin gazeteden ayrılarak Parise gitmesinden sonra gazeteyi yönetmeye başladı. O dönemin Tasvir-i Efkâr'ı, gene o günün koşulları göz önünde tutularak irdelenirse, gerek siyasi, gerek ekonomik düşün alanında bir dönüşümü yansıtmıştır.

Namık Kemal'in iktisadi düşüncesine hem siyasi, hem de edebi yazılarının içinde rastlamaktayız. Bunun dışında belirli konulara yönelik ekonomik yazıları da bulunmaktadır. Örneğin 1283 (1867) yılında 444 sayılı gazetede yayınlanan «Ahval-i Maliyeye Dair Layiha»sı, gene aynı yıl içinde 445 sayılı gazetede yer alan «İstikraz» ve bunu izleyen bir başka sayıdaki «Tuna Vilayetindeki menfaat-ı umumiye sandıkları» adlı yazıları ilk akla gelenlerdir.

Kemal Pariste bulunduğu dönemde, Ebüzziya Tevfik'in iddiasına göre «Ekonomi Politik» ile yakından ilgilenmiştir. Tasvir-i Efkâr'dan sonra yazılarını, Yeni Osmanlıların organı olan «Hürriyet»te görmekteyiz. Namık Kemal'in yazıları, bugüne kadar çeşitli «Külliyat»larda toplanmışsa da bunlar çoğunlukla siyasi ve edebi yazılardır. İktisadi sorunlara doğrudan ya da dolaylı olarak yönelik yazıları toplu olarak bulunmamaktadır. Şerif Mardin'in çalışmaları dışında bu konu Türk düşünürlerini (en azından benim bildiğim kadarıyla) pek ilgilendirmemiştir. «Külliyat»ın da rastladığımız, Yeni Osmanlıların siyasi programını tahlil eden yedi mektubundan anlaşıldığına göre kendisinin ülkenin ekonomik sorunlarına

ilişkin bir çok yazısı bulunmaktadır. Özellikle Usul-ü Meşveret'le ilgili mektubunda (Külliyat, sayfa 177-231) ilginç bir düşüncesi dikkatimizi çekmiştir. Bilindiği üzere bazı Osmanlı düşünürleri ülkenin ekonomik açıdan (burada bilhassa tarım, maden çıkarma vb. gibi kesimlerdeki gelişmeler, yani doğal kaynaklara yönelik gelişmeler söz konusudur) gelişmesi halinde, Avrupanın ileri ülkelerinin daha çok ihtirasına neden olacağını, bunun da İmparatorluğun taksimine yol açacağını ileri sürmekteydiler. Namık Kemal bu düşünceye karşı «serbesti-i ticaret» yaklaşımının genel kuralları çerçevesinde cevap vermektedir. Kemal'e göre «Islahat»lar yapılır ve bunun sonucu ihracat artarsa bundan uluslararası ticaretin genişlemesinden ötürü Avrupa ülkeleri de yararlanacaktır. Bu düşüncesini açıklarken «altın bir vasıtadır; servet ise ihtiyaç veya arzuyu karşılayan şeylere derler» yaklaşımıyla eski merkantilist düşünceye karşı çıkmaktadır. Sonraları (yani mektuplardan sonra) yazdığı yazılarda da serbest ticaret kuramının bu temel ilkesini sürekli bir biçimde savunmuştur.

Avrupadan döndükten sonra ister siyasi ister edebi nitelikte olsun, hemen tüm yazılarında bir ekonomik motife ya da art düşünceye rastlamaktayız. «Vatan», «Say» (Emek), «Nüfus», Londra adlı makaleleri bir önceki düşüncemizi kanıtlayan örneklerdir. Bir başka örnek de, İbret gazetesinin üçüncü sayısında (5 Haziran 1288-1872) yayınlanan «İbret» yazısında özel girişimciliği, batı örneği şirketlerin bulunmaması gibi kanuları, Osmanlı ülkesinin gerilemesindeki nedenler arasında (öncelikli olarak) saymaktadır. O günlerde yaygın olan kanıya göre ülkede fabrikaların, büyük ticaret sirketlerinin, bankaların kurulmaması bunları yaratacak yeterli bir servet birikiminin olmamasından

ötürüdür. Kemal bu yaklaşımı kabul etmemektedir. Ona göre Osmanlı ülkesinde bir sermaye birikimi yoksa bunun nedeni, (servet)in olmaması değil, sanayi, ticaret ve bankaların gelişmemesinden dolayı bir birikimin ortaya çıkamamasıdır. «Maarif, ticaret ve zanaat»ta ileri giderek birikim sonucu çözülecektir. Bu konuda hayli «utopik görünen bir yaklaşımla şöyle bir örnek de vermektedir: «yüz kişi bir yerde toplansa, her biri hayır için günde bir iki kuruş verse yüz çocuk okutacak bir mektebin ülkemizde idaresine yetebilir. O çocuklar ise hiç bir zaman hayır için günde bir kuruş veremeyecek bir duruma gelmez. Belki bir bölümü bir yere toplanırlar, bir fabrika veya fabrika olmazsa ufacık bir şirket, onun kârıyla da ufacık bir banka teşkiline güçleri yetebilir. Bu da oluştuktan sonra kendilerince zenginliğin başlaması doğaldır. Yoksa önce zenginleşmek, sonra banka, sonra şirket, sonra fabrika, sonra okul yapmak murad olunursa bizce amaca ulaşmak için kimya (*) ve define aramaktan başka çare yoktur.»

Namık Kemal'in 87 sayılı «İbret»teki «Tekâlif» incelemesi, vergi konusunda o güne kadar Osmanlı ülkesinde ileri sürülen düşüncelerin en bilimseli ve en derli toplusudur. İlerde çeşitli bölümlerde değineceğimiz gibi vergi konusu o dönem Osmanlı aydınını çok yakından ilgilendirmiştir. Bunun iki nedeni vardır: «Serbest Ticaret» kuramını engelleyecek keyfi vergilemelerin önünü almak, gene keyfi vergilemeden dolayı geniş halk yığınlarının ezilip yoksullaşmasını engellemek.

Namık Kemal «vergi» ile ilgili düşüncelerini söz

(*) Burada «Kimya» sözcüğü kiymetsiz madenlerden altın yapma uğraşı

konusu incelemesinde on ilkede toplamaktadır. Bunlar şöyle özetlenebilir:

1 — Vergi gerekli ve zorunlu harcamaları karşılamak için alınmalıdır.

2 — Madem ki alınacak vergi zorunlu gereksinim üzerinedir ve madem ki devlet yaşayabilmek için halktan vergi almaya muhtaçtır, o halde herkesin bu nedenlerden ötürü üzerine düşen vergiyi kaçırmadan vermesi gerekir.

3 — Vergilerin mümkün olduğu kadar ılımlı bir düzeyde tutulması doğrudur.

4 — Devletin gördüğü kesin gereksinim üzerine alınan vergi ülkede yaşayan bütün kişilere yaygın olmalıdır.

5 — Verginin haklılığı (meşrutiyeti) herkesin, devlet hizmetlerinden, yaptığı özveri oranında yararlanması noktasında yatmaktadır.

6 — Vergide kâr oranı ölçü olarak kabul edilmelidir.

7 — Verginin yalnız bir tür üzerinde yoğunlaştırılması doğru olur.

8 — Dolaysız vergiler, dolaylı vergilere yeğ tutulmalıdır.

9 — Verginin belirli bir orana kadar «müteraki» bir biçimde, yani artan oranlarda alınması gerekir.

10 — Verginin alınmasında, halka en az zahmet verecek, devleti en az masrafa sokacak bir yol seçilmelidir. Bu arada toplanan vergilerin memurların elinde kötü maksatlı kullanıma meydan vermeyecek kadar az bir süre kalması da sağlanmalıdır.

Bu on ilkenin genel hatlarıyla çağdaş maliye kuralları ile uyumlu olduğu görülmektedir. Yalnız tek bir noktanın uygulanmasındaki zorluğu o da kabul

etmektedir. Şöyleki yedinci maddede sözü edilen tek tür vergi kolayca gerçekleştirilebilecek bir konu değildir. Gittikçe ayrıntılaşan işbölümü ve türleri, artan iktisadi faaliyet ve gelirler tek tür vergi alma olanağını ortadan kaldırmaktadır. Bu durumda N. Kemal'in yedinci ilkesini çeşitli ve karmaşık bir vergi düzeninden sakınma anlamında yorumlamak doğru olacaktır.

«İbret» gazetesinin, aralık 1288 (1872) de yayınlanan 91, 92 ve 93 üncü sayılarında yer alan «Tezyid-i Varidât»a ilişkin üç yazı, Kemal'in devlet gelirlerinin arttırılması açısından önerilerini içermektedir. Bu konudaki düşüncelerini, gene kendi şöyle özetlemektedir: «Bir devlet için gelirlerini arttırma çareleri; genel zenginliği arttırmak, yeni vergiler çıkartmak ve mevcut olan vergilerin hasılatını yükseltmek hususlarından ibarettir. Mali serveti arttırmak bir günün işi veya bir tedbirin kârı değildir.»

«Masraf ve varidâtımız» adlı incelemesi, daha önce koyduğu ilkeler doğrultusunda Osmanlı vergi sisteminin genel bir eleştirisini içermektedir. Bu incelemedeki eleştiri düzeyi, 1908 özgürlük hareketinden sonraki araştırmaların bir çoğundan daha yüksek ve temel noktalara parmak basan niteliktedir. Bu incelemede en fazla eleştirdiği konulardan biri de Tuz ve Tütün inhisarlarıdır. Her iki tekelin de devletin ve halkın aleyhinde olduğuna inanmaktadır. Tuz tekelinin adil olmayan bir gelir kaynağı olduğunu tarım kesiminden aldığı bir örnekle kanıtlamaktadır. Şöyleki çiftçilerin hayvanları için kullandıklarından ötürü tuzu en fazla kullanan kişiler olduğunu, bu açıdan tuz tekelinden elde edilen gelirin büyük yükünün fakir olan çiftçiler üzerinde olacağını anlattıktan sonra

devletin gelir kaynaklarından biri olan bu tekelin kaldırılarak aynı gelirin aşara eklenerek sağlanmasını önermektedir. Aslında bu öneri düşünüldüğünde gene tarım kesimi aleyhine olan dengesizliği (vergi açısından) sürdürecek gibi görünürse de, aşarın gelire oranlı olarak alındığı hatırlanacak olursa tuz tekeli gibi dolaylı sayılabilecek bir vergiden daha «ehven-i şer» olduğu kabul edilebilir.

Namık Kemal tütün tekeline karşı olmakla birlikte onun yerine nasıl bir sistemin getirilmesi gerektiği yönünden açık bir düşünceye sahip değildir. Yalnız tütünden alınacak bir ihracat vergisi ile tekelin kaldırılmasından ötürü ortaya çıkacak gelir kaybının karşılanacağından, düzeyde de olsa söz etmektedir.

Kemal'de dikkatimi çeken bir başka nokta da devletin, görevleri açısından çok sınırlandırılmasıdır. Ona göre «devlet somut bir varlık olmadığından vatandaşların verdiği vergilerden başka kendisine özgü bir geliri ve umumun ortak gereksinimlerinden başka kendine mahsus bir ihtiyacı olamayacağından ötürü önce gerekli harcamayı düşünmek ve ona göre karşılık bulmak durumundadır». Bu satırların arasındaki ana temayı liberal devlet anlayışı olarak tanımlayabiliriz. Bu anlayışa göre devlet ancak vatandaşların ortak olarak vereceği görevleri yerine getirmekle yükümlüdür. Bunlar da milli eğitim, sağlık ve klasik hizmetlerinin ötesine uzanmamaktadır. Devletin bu yükümlülüklerinin sınırını aşarak ekonomik yaşama karışması asla kabul edilemiyecek bir davranıştır. Örneğin, daha önce de değindiğimiz «İbret» adlı makalesinin bir yerinde aynen şunları yazmaktadır: «Hükümetin asli görevi adaletin yerine getirilmesinden ibarettir».. Ona göre «Hükümet, halkın ne babasıdır, ne hocasıdır, de vasisidir, ne lalasıdır». Bu yaklaşım Namık

Kemal ve ondan sonraki yurtsever düşünürlerin niçin «liberal ekonomik yaklaşımı» yeğ tuttuklarının iyi bir açıklamasıdır. Onlar, 600 yıla yaklaşan Osmanlı ceberrutluğunun oynadığı müdahaleci peder rolüne karşıdırlar. Devletin ekonomik yaşamdaki öncülüğünü bile bu nedenle reddetmektedirler. Özgürlük, ama her anlamda özgürlük onların bu nedenden ötürü açıklayıcı «parola»sıdır.

Eğitimin gelişmede ilk hızı veren itici rolünü benimseyen Namık Kemal bu görevin yani ülke halkının eğitimini sağlama görevinin kime ait olacağı konusunu tartışırken «Tekâlif» incelemesinde şu çarpıcı iddiayı öne sürmektedir: «Halkı hükümete verdiği vergiden ziyade okullara yardım eden Amerika'da hükümetin eğitim işine karışmasına hiç gerek yoktur. Fakat meselâ bizim gibi bir oğlunun sünnet düğününe umum ailesinin eğitiminden ziyade para sarfetmek gibi, kendi yönetimi için vesayete ihtiyaç gösteren ümmetlerden gelişmek için ne kadar para alınırsa adeta o oranda yararlı olur.»

«Vatan Kasidesi» ile ünlü «Vatan yahut Silistre» oyunu ile, bütün Osmanlılara o güne kadar yabancı oldukları ulus, vatan, özgürlük kavramlarını sergileyen, onlara, bir anlamda milli bir hedef gösterebilen Namık Kemal ekonomik görüşleri açısından edebi yazılarında olduğu kadar ulusçu görünmemektedir. Ya da edebi yazılarındaki kadar aşırı ulusçu yaklaşımları benimsememiştir. Örneğin, yabancıların ticaret kanalıyla İmparatorluğu sömürmesine karşıdır. Ne var ki bu konuda Osmanlıları da en az yabancılar kadar suçlamaktadır. «İbret»'in 57. sayısında yer alan «Sanayi ve Ticaretimiz» başlıkla yazısında, yabancıların ülkeyi sömürmelerinin nedenlerini incelerken şu noktaları vurgulamaktadır:

1— Avrupalılara Reşit Paşanın bağışladığı iç ticaret izni,

2— Sanayi ve ticaretin gereksindiği okullar için gerekli sermaye ve araçların bulunmaması, mevcut okullarında adeta kapalı sayılabilecek biçimde faaliyetsiz bırakılması,

3— Dahili gümrükler,

4— Yabancılara verilen imtiyazlar,

5— Hazine ile işlem görmekten ve tahvil alış verişinden başka bir şey düşünmeyen şirketler gibi değil, sanayi ve ticarete yardım edecek gerçek bankaların azlığı,

6— Yolların azlığı da ülkedeki sanayi ve ticaret faaliyetlerini engellediği gibi, halkı da yoksul bırakmaktadır. Bunlar (yani yollar) yapılmadıkça, yabancıların ülke halkını gözününde tutmadan ticari işlemlerini yürütecekleri çok açıktır.

Namık Kemal, yabancı ülkelerin Osmanlıları sömürmesi nedenlerini gayet açık ve etkin bir biçimde sergilemesine karşın, sanayi ve ticaretin himayesi için yüksek gümrük duvarları yaratılmasını da istememektedir. Gene «İbret»in 57inci sayısında ithalat ve ihracat arasındaki denge konusunu ele alırken, «Usulü meşrevet hakkında mektuplar»da ileri sürdüğü bir düşünceyi yeniden ortaya atarak «İthalat ve ihracat arasında bir denge kurulması mümkün olur ve hariçten eşya gelmezse memlekette servet çoğalır kanısında bulunulmasın» uyarısını yapmaktadır.

Kendisine göre ithalatın çoğalmasının ülkenin çıkarlarına ters düşeceğinin savunulması çok yanlıştır. Bunu şöyle kanıtlamaktadır: «Dünyada her şey insanın bir ihtiyacını karşılamaktadır. Bir yerde fazla malın bulunması servet açısından nasıl zararlı görülebilir. Mal geliyor ama karşılığında altın çıkıyor gibi

sözlere de itibar olunmasın, dünyada altın mal almaktan başka neye yarar»

Namık Kemal ekonomik görüşlerini tek bir kitapta toplamamış olmasına karşın, yazdığı inceleme ve makaleleri ile belirli bir görüşü, çizgisini yitirmeden yansıtmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun zayıflığını ve bu zayıflığın tek nedeninin ekonomik gerilik olduğunu bütün açıklığı ile tesbit etmiş ve de söylemiştir. «İbret»in 61 inci sayısındaki şu görüşüne bugün de, o dönemin tahlilini yaparken katılmamak mümkün değildir: «Ticaretimiz yabancıların elinde, sanayiimiz hiç hükmünde, cenab-ı hak ihsan eder de topraklarımızdan biraz ürün alabilirsek onunla geçinip gidiyoruz».

1860-1875 döneminin başkın siyasal ve düşün akımını oluşturan «Yeni Osmanlılar», o güne kadar değişik biçimlerde, ve kapalı olarak ortaya atılan şu soruların cevaplarını aradılar:

— Osmanlı İmparatorluğunun çöküş nedenleri nelerdir?

— Bu çöküş sürecini tersine çevirmenin yolları var mıdır?

— Bu açıdan gerekli dönüşümler nasıl ve ne biçimde yapılabilir? (*)

Namık Kemal bu soruları şöyle yanıtlamaktadır

— Osmanlı İmparatorluğunun çöküş nedeni ekonomik büyümesinin yavaşlaması, özellikle 17 inci yüzyıldan sonra Batı Avrupa ülkelerine görece durmasıdır.

— Bu gerilemeyi durdurmanın ve Batı Avrupa ülkelerine eşdeğer bir uygarlık düzeyine ulaşmanın tek çaresi eğitimin çağdaşlaştırılarak yaygınlaştırıl-

---

(*) Niyazi Berkes, Türkiyede Çağdaşlaşma, Ankara, 1973, sayfa: 256

ması ve «serbest ticaret» kurallarının bütünüyle egemen olduğu bir ekonomik gelişme yolunun izlenmesidir.

— Eğitimin, ekonomi ve diğer alanlarda istenen dönüşümlerin gerçekleşebilmesi için siyasal yönetimin anayasal temelinin merkeziyetçi ve demokratik bir yapıya kavuşturulması gerekir.

Namık Kemali'in çeşitli yazılardan yaptığımız alıntılarda sergilediğimiz ekonomik düşüncesi kendi içersinde belirli bir tutarlığa sahiptir. Nitekim bir önceki üç soruya verdiği cevaplarda aynı tutarlılığı göstermektedir. Namık Kemal gibi, o dönemin aydınları da sanayi devrimini izleyen kapitalist gelişme gerecinin varmış olduğu aşamaları gözleriyle görmüşler, bu uygarlığın içinde yaşamışlardır. Böylece pratik olarak Osmanlı ülkesi ile Batıyı karşılaştırma olanağını bulmuşlardır. Ziya Paşa'nın Batıdaki «Belde» ve «Kaşânelerle» doğudaki «Viraneler»i vurgulayan ünlü dizeleri bu gözlemin en somut ve çok bilinen örneğidir .

Bu pratik gözlem doğal olarak batı uygarlığına yönelik bir özlemi doğurmuştur. Batıya benzemek→batılılaşmak→çağdaşlaşmak=Avrupalı olmak gibi türdeş kavramlar hep bu özlemin sonucudur.

Şimdi bir tesbitte bulunmamızda yarar olacaktır. Bu güne kadar söz konusu özlemden kaynaklanan benzeşme duygusunun hep üst yapı kurumlarını alarak giderildiği ileri sürülüştür. Kanımca, bu temelde yanlış olan bir iddiadır. Bu iddianın yanlışlığının en inandırıcı kanıtlarından biri Namık Kemal'in düşünsel yapısıdır. Örneğin Namık Kemal çözümü, «serbest ticaret» kuralları çerçevesinde bir kapitalistleşme de görmektedir. Bir toplumun kapitalistleşmesini istemek acaba üst yapıya yönelik yüzeysel benzeşme arzusu-

nu mu yansıtır? Kuşkusuz ki hayır. Gerek bir bölüm önce ele aldığımız «öncüler»de, gerekse Namık Kemalde ekonomik tercih çok açık bir biçimde ortaya atılmıştır: Kapitalistleşmek. Osmanlılığın geleceği bu sürecin hızına bağlı olarak düşünülmüştür. 1850'li yıllardan sonra ne ekonomik ve siyasal düşün alanında, ne siyasal karar organlarında, ne de politik ve toplumsal muhalefette üzerinde kuşku duyulmayan tek amaç kapitalistleşmektir. Bunların kendi aralarında zaman zaman kıyasıya tartıştıkları nokta kapitalistleşmenin yöntemidir. Kimi bu konuda serbest ticareti tavizsiz uygulamayı öğütlemekte, kimi ise sanayiimizi güçlendirinceye kadar himaye yöntemlerine başvurmanın zorunlu olduğunu söylemektedir. Bu günkü tam serbestlik ile ithal ikamesine dayanan ekonomik modeller üzerine yapılan tartışmaların bir nevi «protiplerini» o günlerde görebilmekteyiz.

Daha önce de değindiğimiz gibi «kapitalistleşme»yi gelişmenin tek unsuru olarak gören bu düşünür ve politikacıları yurtseverlikten yoksun kabul etmemizde bağışlanmaz bir hatadır. Yazılarını ayrıntılarına kadar inerek incelediğimizde görürüz ki büyük bir bölümü emperyalizmin karşısındadır. Osmanlıların iç işlerine karışılmasını kesin olarak istemezler. Adını tam teleffuz etmeseler de bağımsızlıktan yanadırlar. Ne var ki göremedikleri, özellikle «serbesti-i ticaret» yanlılarının farkedemedikleri, uygulanmasını istedikleri ekonomik politika ile karşı oldukları kavram ve eylemlerin çakıştığı noktasıdır. Sanırım bu çakışma bir çok içten yurtsever aydının dramını da oluşturmuştur.

Tekrar vurgulamakta yarar vardır ki «Yeni Osmanlılar» ve «Jön Türk» eylemlerinde odak noktalarını bulan özgürlükçü hareket, kapitalistleşmeyi özle-

mini duydukları burjuva demokratik kurumların, özgürlüklerin, kısaca bugünkü parlamenter demokrasi dediğimiz yönetim biçiminin temeli, bilimsel bir deyimle alt yapısı olduğu için istemiştir. 19. cu yüzyılın koşulları ve o günün Osmanlı İmparatorluğunun içinde bulunduğu durum gözönünde tutulursa, bundan daha doğal ve tutarlı bir tavır da olamaz.

«Öncüler» ve Namık Kemal'de açıkça sergilenen «kapitalistleşme» amacına yönelik yöntemlerden biri olan «serbesti-i ticaret» yaklaşımının kuramsal olarak açıklandığı iki önemli yapıt, 1875-1900 yılları arasındaki dönemde bu konuda söylenenlerin bilimsel çerçevesini meydana getirmiştir.

Osmanlı İmparatorluğunun sonuna kadar («hatta biraz cesaretli konuşmayı göze alabilirsek bugün de) serbest ticaret ya da liberal ekonomi üzerine söylenen ve yazılanlar Sakızlı Ohannes'ten Mehmet Cavid Beye uzanan doğrusal trend'den pek az sapma göstermişlerdir.

Sakızlı Ohannes ve M. Cavid Bey'den başka düşünür ve bilim adamları da 1875'den 1920'ye uzanan liberal ekonomi çizgisinde yapıtlar vermişlerdir. Bu yapıtların en önemlileri kaynakçada gösterilmiştir. Kaynakça incelendiği zaman görülecektir ki söz konusu dönemde (yani Abdülhamid+meşrutiyet dönemi) liselerde ekonomi okutulmaktadır. M. Cavid Beyin liseler için yazdığı iktisat kitabı incelendiğinde görülecektir ki, çağının en son gelişmelerini de içeren ekonomi bilgisi gençlere verilmektedir. Bu da Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde ekonomiye (ama liberal anlamda) verilen önemi göstermektedir. Öte yandan, o günlerde ekonomiyi kimse bilmiyordu ki gibi yargılarında (örneğin F. Rıfkı'nın Çankayada yazdıkları) dayanaksızlığının kanıtı da olmaktadır.

2 — SAKIZLI OHANNES VE EKONOMİ KİTABI

Bizde, ilk klasik ekonomi kitabı örneğini Sakızlı Ohannes Paşa vermiştir. Kitap «Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel» başlığını taşımaktadır. Yazarı Sakızlı Ohannes, kapakta «Mekteb-i Mülkiyeyi Şahane İlm-i Servet-i Milel ve Usûlü İdare-i Mülkiye muallimi ve Divan-ı Muhasebat Müddei Umumisi» biçiminde tanıtılmaktadır. Sonraki yıllarda Ohannes Paşa Mektebi Mülkiye gibi, Harbiye'nin de iktisad öğretmeni olmuştur. Yapıtın basım tarihi 1297 (1881), yani Atatürk'ün doğum yılıdır. Kitap 441 sayfadır, yazarın bu kitaptan başka aynı konuları işleyen Mülkiyede ders kitabı olarak kullanılan taş basması bir yapıtı daha vardır. Ne var ki bu ikinci kitap birinciden üretilmiş olduğu için Ohannes Paşanın 1297 de yayınlanan kitabını, incelememize temel aldık.

«Mebadii İlm-i Servet-i Milel» başlığını kısaca «iktisat» olarak günümüz diline dönüştürebiliriz. İktisat karşılığı olarak «İlm-i Servet» deyiminin kullanılmasının nedeni klasik ekonominin yapısından kaynaklanmaktadır. Klasik ekonomi Adam Smith'ten. J.B. Say'a kadar uzanan bir kuşağın bilgi birikimi üzerine kurulmuştur. Adam Smith'in ünlü «Ulusların Zenginliği» adlı kitabı klasik ekonominin çıkış noktası olduğu için, onun kullandığı «Zenginlik» deyimi Osmanlıcaya «Servet» olarak girmiştir. Dolayısıyla «İlm-i Servet» tam olarak klasiklerin yaklaşımı çerçevesinde «İktisat bilimi» demektir.

Ohannes Paşanın ele aldığımız kitabı beş bölüm ve 39 alt bölümden oluşmaktadır. Bölümler klasik iktisatçıların temel sistematiğine uyumlu olarak düzenlenmiştir. Beş temel bölümün başlıkları şöyledir:

Birinci Bölüm: Servetin Üretimi

İkinci Bölüm: Servetin tedavülü

Üçüncü Bölüm: Servetin İnkisamı (Bölüşümü)

Dördüncü Bölüm: Servetin İstihlâki (Tüketimi yoğaltımı)

Beşinci Bölüm: Bitirirken

Şimdi temelindeki düşünceleri yansıtmak amacıyla, Ohannes Paşanın «İlm-i Servet-i Milel»ini bölümleri itibarıyla inceleyelim. İncelememizi sürdürürken gerekli yerlerde kitaptan yapacağımız doğrudan alıntılarla «serbesti-i ticaret» akımının düşünsel köklerini vurgulamaya çalışacağız.

Ohannes Paşa servet tanımı ile kitabına başlıyor (sayfa 14-20) Her klasik iktisat kitabında görüldüğü gibi gereksinimlerin çeşitliliği ve bu çeşitliliğin uygarlığın gelişimi ile doğru orantılı olarak arttığını vurguladıktan sonra fayda ve değer kavramlarını açıklıyor. Serveti ise (fayda ve değer özelliklerini içeren nenlerin bütünü) olarak betimlemektedir. Yalnız fayda ve değer özelliklerini içerin şeylerin servet olabilmesi için tasarruf ve mübadele edilebilir nitelikte olmalarını da eklemektedir. Böylece klasik ekonominin servet tanımı noksansız bir biçimde Ohannes Paşa tarafından kabul edilmiş olmaktadır.

Fizyokratların servetin kaynağı olarak sadece tarımı görmelerinden ileri gelen hatalarını açıklayan paşa, «servet» üzeritimi açısından sanayinin konumunu sergilemektedir. Ne var ki Sakızlı Ohannes'in sanayi dediği ekonomik faaliyetlerin bütünüdür. Bu faaliyetleri sanayi adı altında üç bölümde ele almaktadır: Tarım, imalat sanayii (Ohannes Paşa buna fabrikacılık demektedir) ve ticaret. Bir ekonomide bu kesimlerden her hangi birine, diğerlerine oranla öncelik vermenin doğru olamayacağını ısrarla vurgulayan Paşa, böylece ilerdeki tarım mı, sanayi mi tartışmala

rına liberal iktisatçılar adına ağırlığını koymuştur. Bu görünüşü şöyle formüle etmektedir. «Sanayi dallarından bazısının diğerlerine yeğ tutulması doğru değildir. Sanayi gerçekte birdir ve sanayi dallarının bütünü birbirlerine bağlı ve muhtaçtır.» (33. sayfa)

Kitapta üretim faktörleri: emek, sermaye ile doğal kaynaklar yani toprak olarak sınıflanmaktadır. Bundan sonra beşinci alt bölümde «iş özgürlüğü kuramı ele alınmıştır. Bilindiği gibi kapitalistleşme olgusunun çıkış noktalarından biri iş özgürlüğüdür. Sakızlı Ohannes de bağlı olduğu klasik ekonominin bu temel ilkesini ele alırken önce köleliğin niçin ekonomik açıdan yararlı ve kabul edilebilir bir kurum olmadığını bilimsel bir biçimde kanıtladıktan sonra, rekabeti tanımlayarak «rekabet sanayiin hareketini sağlayan unsurdur» yargısına varmaktadır. «Eşyayı, birikimi, kârı ve hasılatı ne tayin eder?» sorusunu gündeme getirip, serbest rekabet diye yanıt vermektedir. Serbest rekabete karşı olan görüşlerin niçin yanlış olduğunu sergiledikten sonra şunları yazmaktadır: «Serbest rekabet kuralına karşı çıkanlar yok değildir. Gerçi bilim ve terbiyeden yoksun olmanın sonucunda rekabetin kötüye kullanıldığı ve bazı tüccar ve satıcıların güya ucuz mal satmak bahanesiyle hileli, bozuk ve karışık malları müşteriye sürmeyi, ve tartı ve değerde (pahada) müşteriyi aldatmayı itiyat ettikleri bilinmektedir.» Sakızlı Ohannes bu tip davranışların serbest rekabet kuramı ile değil ahlak ve benzeri konularla daha yakından ilgili olduğunu hemen ilave etmektedir. (44. sayfa)

«Rekabet kuralının bütünüyle sakıncasız olduğu iddia edilemez çünkü ahvali beşeriyeye müteallik işlerden hiç biri noksansız değildir. Ancak rekabete isnad edilen pahalılık ve hilelerin çoğu kere islemle-

rin serbestliğinden ileri gelmesi şöyle dursun, hileye yönelen ve mallarının cins ve değerinden edecekleri istifadeyi müşterilerini aldatmakta arayan tüccar ve satıcılar nihayet halkça malum olacaklarından az zamanda müşterilerinin güvenini yitirmeleri doğaldır» (45. sayfa) denerek bunu da ancak serbest rekabetin sağladığı vurgulanmaktadır. Bu arada şöyle bir kanıt da ile sürülmektedir: «İleri ülkelerin ve özellikle İngiltere gibi iş özgürlüğü yolunda ve iktisat biliminde en fazla ilerlemiş ulusların durumu da bunu tasdik eder» (46. sayfa)

«İş özgürlüğünü» kısıtlayan kurum ve kuralların ekonomik gelişmenin en büyük engelini oluşturduğu noktasına da değinen Ohannes Paşa Osmanlı ülkesindeki zanaatkâr ve esnaflara ilişkin örgütlerin, düzenin, nihayet gedik gibi kurumların ekonomik yapının ileriye yönelik değişimi üzerindeki olumsuz etkilerini ayrıntılı bir biçimde sergilemiştir.

Hükümetçe verilen «Yedd-i Vahit» (Tekel) ya da «Gedik» gibi ayrıcalıkların ekonomi üzerindeki olumsuz etkisi yanısıra, hükümetin bazı sınai ve ticari girişimlerde bulunmasının da sakıncalı olduğuna dikkat çekilmektedir: «Hükümetçe bazı fabrikaların açılması gibi girişimlerin örnekleri bulunmaktadır. Fakat sınai gelişmeye doğrudan doğruya katkıda bulunmak hükümete ilişkin işlerden olmadığı kuşkudan uzaktır. Zira hükümetin bu gibi girişimlerinde istihdam olunan memurlar her ne kadar yetenekli ve bilgili olsalar, gayret ve hizmette kusur etmeseler de gene bireysel çıkarları nedeniyle, yani servet sahibi olmak umudu ya da sahip olduklarını kaybetmemek korkusuyla çalışan zanaatkarlarla karşılaştırılamazlar. Devlet fabrikaları fazla memur ve işçi istihdamı, temel mallar ile diğer ihtiyaçların ehven değerlerle satın alınma-

ması, yahut az çok itlaf edilmesi ve sınai araçlardan gereği gibi yararlanılamaması biçiminde bir takım sorunlara bağımlıdır. Ayrıca halkın sürekli bir biçimde değişen ihtiyaçlarının, merkezi olarak yönetilen bu kurumlarca karşılanması pek zordur. Bu nedenlerledir ki, devlet fabrikalarının ürünleri pek nefis bile olsa, her masrafı hesap olunur ise, daima pahalı üretildiği ortaya çıkar. Devletçe madenlerin işletilmesi dahi zanaat icrası demek olduğu için bir önce sayılan sakıncaların bu konuda da geçerli olduğu deneylerle sabittir.

Hükümetçe zanaat icrasının başka bir sakıncası da rekabete engel olması ve o yolda çalışan zanaat sahiplerini engellemesi, imtiyazlıların öne çıkmasına neden olmasıdır.» (55. sayfa)

«... Hükümetin birtakım gereksiz müdahalelerde bulunması ülke halkının çoğunu rehavet ve atalete itmektedir... Halkın şevk ve gayretini engellemektedir. Toplumların yaşam nedenlerinden olan bireylerin girişim gücünü zayıflatır, ve genel harcamaların beyhude artmasına neden olur...» (56. sayfa)

Görüldüğü gibi Sakızlı Ohannes, günümüzde de bir çok örneklerini gözlediğimiz gibi devletin ekonomik yaşama müdahalesine kesinlikle karşıdır ve böyle bir müdahalenin iktisat bilimine ters düşeceğine de inanmaktadır. Bu inancı klasik ekonomik bilimi doğrultusunda geçerli ve haklıdır.

Sekizinci alt bölümde «Sermaye ve tasarruf» kuramı ele alınmaktadır. Bu bölümde ısrarla üzerinde durulan nokta; salt birikimin sermaye sayılmayacağıdır. Verilen tanımda «sermaye sadece nakidden ibaret olmayıp servetin üretimine sarfolunacak mal ve araçların bütünü'nü kapsamaktadır» denilerek, halk

arasında yaygın olan sermaye anlayışının yanlışlığı vurgulanmıştır.

Sermayenin kaynağının birikim olduğu belirtilmektedir. Ama birikim basit bir «tasarruf» bağlamında ele alınmaktadır. Klasik ekonomi öğretisi doğrultusunda yazıldığı halde, kitapta sermaye birikiminin kaynakları hakkında (bireysel tasarrufun dışında) doyurucu bir açıklamaya rastlanmamaktadır. Bu nokta kapalı kaldıkça Osmanlı ekonomisinin «serbest ticaret»e dayanmasının tek çıkar yol olduğu kolaylıkla ileri sürülebilir ve okuyucu açısından inandırıcı kanıtlar da sergilenebilir.

Sermaye konusu işlenirken, iki noktada toplanan açıklamaların ağırlığı dikkati çekmektedir:

1 — Sermaye çoğaldıkça toplumdaki işler ve iş bölümü de o oranda artar.

2 — Emek ve sermaye daima kendi aralarında toplanmaya ve ortaklığa eğilimlidir.

Birinci nokta üzerinde daha ayrıntılı bilgi verilmesinin gereksizliği ortadadır. Kanımızca ikinci nokta üzerinde durulması daha önemlidir. Burada emek açısından anlatılmak istenen emeğin kendi içersinde örgütlenmesiyle firma içinde ayrıntıda iş bölümüne gitmesidir. Sermayenin birleşmesi ve ortaklığı ise şirket kavramını gündeme getirmektedir. Sakızlı Ohannes özellikle sermayenin bütünleşmesi olgusu üzerinde durmuştur .

Sermayenin bütünleşmesi (bu sözcük entegrasyon karşılığı kullanılmaktadır) ve ayrıntıda iş bölümü, bir yerde, ileri üretim teknolojilerinin kullanılması zorunluluğundan ortaya çıkmaktadır. Bu konu «makinalar» alt bölümünde enine boyuna ele alınmıştır.

Sakızlı Ohannes makinaların işçiler arasında or-

taya çıkardığı çelişki üzerinde ısrarla durmaktadır. Konunun alt başlıklarını sıraladığımızda değinmek istediğimiz husus daha bir ortaya çıkacaktır. Alt başlıklar şunlardı: Makinaların özelliği ve sanayide büyük yoğunlukları —genel olarak sanayideki yenileştirmenin toplum üzerindeki maddi ve manevi etkileri — Makinalara yönelik itirazların temelden geçersizliği — Makinalar halka yararlı olduğu gibi işçiye de yararlıdır — Şu kadar ki bütün yeni buluşlar gibi işçilerin işlerini geçici olarak değiştirir ya da ortadan kaldırır. Bu sakıncanın giderilmesi için önerilen çözüm yolları. (84 sayfa)

Yukardaki alt başlıkların, Avrupadaki «Chartist» hareketin doğal sonucu olarak kabul edilmesi gerekir. Sakızlı Ohannes'in kitabında on sayfalık bir bölümün sadece bu konuya ayrılması Türkiye'de makinalara karşı (belirgin ve bilinen bir olay olmasa dahi) bir eylemin varlığına işaret sayılabilir.

Kitapta ulaşım ve iletişimin, özellikle piyasanın yaygınlaştırılması ve büyütülmesi noktasına da ağırlık verilmiştir. Aslında, incelememiz açısından önemli olan, ulaşım sisteminin devlet tarafından mı yoksa özel kesim tarafından mı kurulacağı sorusunun yanıtıdır. Ohannes Paşa ulaşıma yönelik büyük yatırımların devlet ya da büyük şirketlerce yapılmasının doğru olacağı kanısındadır. Büyük şirketlere «Kumpanya» adı verilen kitapta «Kumpanya yönteminin tercih edilmesini gerektiren nedenler» şöyle anlatılmaktadır:

«Kanalların ve demiryollarının hükümet tarafından yahut kumpanyalar tarafından yapılıp işletilmesi meselesi, bilim adamları arasında hayli düşün ayrılıklarına neden olmuş ve çeşitli ülkelerde buna ilişkin bir kaç çözüm kabul edilip uygulanmıştır. Belçi-

ka'da demiryollarının hemen tamamı devletçe inşa edilip işletilmektedir. Amerika'da büyük kanallar ve demiryolları inşasına hükümet iştirak etmiştir. İngiltere'de ötedenberi kumpanyalara müracaat olunmuş, Fransa'da ise hükümet bazı yapımları yüklenmiş ve kumpanyalara yardım yoluyla müdahale etmiş ve bazı hatları inşa ederek idaresini (ticari kanallardan) üstüne almıştır. Almanyada da çeşitli yollar denendikten sonra bütün demiryollarının hükümetçe satın alınması siyasi nedenlerden ötürü kabul edilmiştir.

Ulaşım sisteminin hükümet tarafından inşasından yana olanların düşüncesine göre yeni yolların açılması ihale olunsa bile genel tekel olma durumundan kurtulunamaz. Bu halde gerek imalatın özendirilmesi, gerek düzen ve nakliye ücretinin ılımlı bir düzeyde tutulması yönünden hükümet kumpanyalardan daha fazla güvenilebilir olacağından bu işlerin ona bırakılmasında fayda görülüyor. Diğer taraftan demiryollarının tekel konumundan kurtulmasının mümkün olamayacağı itiraf olunmakla beraber, deniliyor ki kumpanyaların aşırı yüksek ücretler almaması için, nakliye bedelinin en üst düzeyini belirleyen tarifeler yapılabilir. Hele devletçe yapılan imalatın dayanıklılık açısından kumpanya imalatına üstün olacağı teslim olunmadıktan başka, daha pahalı çıkacağı ve yolların hükümetçe işletilmesi de daha masraflı olacağı ileri sürülür. Yolcuların güvenliği ve selameti bahsine gelince devlet yönetiminde daha az güvence görülüyor. Zira halktan zarara uğrayanlar bir şirket ile muhakeme olabilirler (yani şirketi dava edebilirler). Lakin devlet memurları karşısında aciz kalırlar. Bu kanıtlardan başka şu nokta da ileri sürülebilir ki kumpanyaların sahip olacağı tekel, diğer hatların, ka-

nalların, nehir ve deniz ulaşımının ve diğer yolların rekabeti ile bir oranda sınırlanabilir ve bir de bu tip inşaatı devlet yüklenip de düşük nakliye ücretlerinden yolcuları yararlandırdığı halde masraflarını vergi yoluyla karşılamış, yani konudan (ulaşım ücretlerinin düşüklüğünden) eşit oranda yararlanmayanlar da bu masrafları yüklenmiş olur. Vakıa büyük demiryolu şirketlerinin gerçekten bir nev'i tekel ayrıcalığına sahip olmalarıyla rekabet kuralının bu gibi işlerde, diğer sanayi dallarındaki kadar üstünlüğü görülememektedir. Ne ki kumpanyalar lehinde görülen kanıtların kuvvetine göre ve hele bu çeşit işler için mükemmel ve bilgili memurlara sahip olmayan devletlerce, kumpanya usulünün seçilmesi her halde bir tereddüt konusu olamaz». (100-103. sayfalar)

Yukardaki alıntıdan da anlaşılacağı gibi, bugün kamu kuruluşları tarafından görülmesindeki yararlar konusunda hiç bir endişenin kalmadığı ulaşım hizmetlerinin bile özel şirketlere verilmesinden yana bir yaklaşım vardır. Hele son cümlede, dolaylı olarak anlatılmak istenen, Osmanlı İmparatorluğudur. Ohannes Paşaya göre diğer bütün sakıncalar bir yana bırakılsa bile,elinde yeterli sayıda bilgili ve yetenekli elemanı olmadığı için Osmanlı hükümeti ulaşım hizmetlerini, özellikle demiryolu ve demiryolu alanındaki yapım ve işletme faaliyetlerini bütünüyle şirketlere bırakmalıdır.

Dikkatimizi çeken nokta şudur: Osmanlı düşünür ve siyaset adamlarının bu konuda hiç bir karşıt düşünceyi ileri sürmedikten başka sorunu ciddi boyutta tartışmamış bile olmalarıdır. Cumhuriyetin ilk on yılı içinde öne çıkmış olan demiryolu politikası da bu nedenlerden olsa gerek içeriği ve temel amacıyla tam anlaşılamamış ve yoğun itirazlara yol açmıştır.

Sakızlı Ohannes'in kitabı 1881 de yayınlandığına göre yabancı ülkelerin Osmanlı demiryolları üzerindeki egemenlikleri açısından iyi bir «bilimsel» gerekçe yerine geçmiştir.

On ikinci ve on üçüncü alt bölümlerin başlıkları. «Toprak ve Tarıma ilişkin sorunlar» ve «Toprağın yönetim biçimi» şeklindedir.

Birinci konuda, toprağın özellikleri belirlendikten sonra, toprakta ürünün sarfolunan emek ve sermaye oranında artmadığı belirtilerek «azalan verim» kuralı açıklanmaktadır. Bu arada tarımda büyük ve küçük üretici meselesine girilerek büyük çiftçiliğin her zaman istenilen verimi sağlamayacağı olgusuna yer verilmiş ve şöyle bir yargının altı önemle çizilmiş: «Büyük çiftçiliğin yararları İngilterenin örnek alınmasıyla büyütülmüştür» Bununla birlikte, işletilen toprağın optimal büyüklüğü sorununa kitapta açıklık getirilmemiştir.

İkinci konuda olayın «toprağı işleten kim» yönüne bakılmıştır. Ohannes Paşa bu açıdan üçlü bir sınıflama getirmektedir:

I — Toprağın bizzat sahibi tarafından işletilmesi.
II — Toprağın kiraya verilmesi,
III — Toprağın ortakçılıkla işletilmesi.

Paşaya göre en iyi yöntem toprağın sahibi tarafından işletilmesidir. Bundan sonra uzun vadeli kiracılık, işletme yöntemlerinin başvurulacak ikinci biçimidir. Ortakçılığın çağdaş tarım teknolojisine uymadığı da konu içinde ısrarla belirtilmektedir.

Klasik ekonominin, bir başka deyişle «serbesti-i ticaret» yaklaşımının temel ögesi kitabın 125-133 sayfaları arasında işlenmiştir. Bu «mülkiyet hakkı» dır.

Düşünürümüz konuya şöyle girmektedir: «Emek ve iş ile ilgili kurallar ve sorunlara önceki bahislerde

değindik. Fakat servetin üretimi maddesinde bazı koşullar daha vardır ki onlar olmadıkça hiç bir toplumda servetin artırılması ve belki de bir zanaatın icrası kabil olamaz. Bu nedenlerin başlıcası temellük (sahip olmak) hakkıdır. Fizik bilimi deyimlerince «ben ve benden başkası» birbirinden ayrı olduğu gibi, bana ve başkalarına ait olan şeylerin de ayrılması icap eder. İşte mülkiyet hakkı, insanın meşruen kendisine ait olan şeyleri, hiç bir taraftan karışma ve saldırma olmamak üzere «kemal-i serbesti ile» (tam bir özgürlükle) kullanabilmesi hakkıdır. Bu hak ise, insanlığın yapısından kaynaklanan bir gerçektir ki Amerikanın vahşi kabilelerinden başlayarak her insan topluluğunda az çok eseri görülür. Güvence altına alınması, uygarlığın gelişmesi oranında büyür» (125. sayfa).

Mülkiyet hakkının her açıdan savunulması kanıtlar da ileri sürülerek yapıldıktan sonra «komünistlerin bu konudaki savları» ele alınıp, yanıtlanmaktadır. Bu savlar ve verilen yanıtları mümkün olduğunca noksansız aşağıda sergiliyoruz.

«Komünistler, diğer eşyalar gibi toprağın da toplumun bireyleri arasında eşit olarak bölünmesini talep ederler. Bunların bir kısmı da toprak bütün insanlığa ait olduğundan, asıl meşru sahibi, toplumun genel vekaletine sahip olan devlettir. Bundan ötürü toprak, devlet tarafından bireylere kiralanarak gelirinden devlet istifade etmelidir, derler. Vakıa, Cenab-ı Hak toprağı bütün insanlar için yaratmıştır ve bazı ileri ülkelerde görüldüğü gibi, bir sınıf ahalinin toprak üzerinde kanunen bir «hakkı inhisar» icra ederek diğerlerinin ondan mahrum olması, yerinde bir davranış olmadığı gibi servet açısından da zararlı sonuçlar verir. Aleyhte düşüncelerin uygulanması toprağın

insanlar arasında eşit olarak pay edilmesiyle değil, belki insanoğullarına en fazla yararlı olacak biçimde kullanılmasıyla hasıl olabilir. Çünkü öyle bir taksimde herkese küçük bir pay düşeceğinden herkes fakir olur. J.B. Say demiştir ki: eğer yoksulluk fena bir şey ise bir adamın bütün hemcinslerinin kendi gibi fakir olması daha fenadır. Sahip olma hakkı devlete yahut miri'ye ait olduğu takdirde tarımla uğraşanların ona iyi bakmada çok az bir yararları olacağından araziden istenilen ölçüde istifade edilemeyeceği açıktır. Bu gibi araziler işletilmeyerek boş kalır yahut gerekli düzeltmeler yapılmadığından çok az bir ücretle kiraya verilir ve başkalarına intikal ile daha ziyade güç ve yeteneği ve sermayesi olanların eline geçmek olasılığı bulunmadığından gereğince iyileştirilemez» (128-129. sayfalar)

Taşınmaz malların, özellikle toprağın mülkiyeti konusunda, o dönem komünist yazarların savlarına verilen yanıt bu kadar. Kuşkusuz bu yanıtın kimlere verildiği belli değil. Ohannes Paşa o sayfaya kadar kullanmadığı, daha doğru bir deyimle tüm boyutlarıyla belirliyemediği bir grup adına korkarım kendi kendine bir yaklaşımı tanımlıyor, sonra da bu yaklaşımı kendi deyimiyle «cerh» ediyor. Bu, o günlerden günümüze kadar ülkemizde uygulanan, yaşamımız süresince sayısız örneklerini gördüğümüz bir davranış. Alıntı yaptığımız şu son bölümü rahatlıkla bugün de bir makale olarak yayabilirsiniz ve de kimse yadırgamaz, en azından bunun tarihi, çok eski bir makale olduğunu kestiremez.

Yeri geldiği için bir noktayı belirtmekte yarar olacaktır. Sakızlı Ohannes'in yüz yaşındaki kitabında dip notu ya da kaynakça bulunmamakta. Belli ki batıda pek çok olan «klasik ekonomi» kitaplarının bir

derlemesi.. Ama döneminde önemli bir görevi yerine getirmiş...

Genel güvenlik ve eğitimin «servet» açısından ne derece önemli olduğu vurgulandıktan sonra kısaca şirketler ve tekel konusuna değinilmiş. Paşa her nev'i tekele (inhisara) karşı. Ne ki onlarla «serbesti-i ticaret» ve «rekabet»in adeta kendiliğinden mücadele edeceğini ileri sürüyor. Bu bakımdan, tekellere yönelik, başka çeşit savaşımlara gerek bulunmadığına inanıyor.

«Kıymet» kavramına yaklaşırken «İlm-i servetçe kıymet ancak mübadele ile belirlenen kıymettir» diyerek fiyat ve «kıymet» arasındaki özdeş ve özdeş olmayan durumlar ele alınıyor. Bir malın değeri şöyle tanımlanmakta: «Eşyanın değeri, önce faydasından, ikinci olarak birikebilir ve değişebilir olmasından üçüncü olarak da üretimindeki güçlükten ve az bulunurluk derecesinden kaynaklanır» (154. sayfa)

Fiyatın tanımı ise şöyle: «Fiyat bir şeyin para ile ölçülen bedelidir. Gerçek fiyat veya asıl fiyat üretim maliyetinin yani imalat masraflarının bedelini, sermaye faizini, toprağın rantını ve vergiyi içerir». Bu genel fiyat tanımından sonra değişim fiyatının piyasada sedbestçe, arz ve talep yasasına uygun olarak nasıl belirlendiği anlatılmaktadır. «Serbesti-i ticaret»in fiyatın yerel, ve uluslararası piyasada serbestçe ve rekabet koşullarına göre belirlenmesine dayandığı, bu nedenle fiyata yapılacak müdahalelerin hem faydasız hem de zararlı olduğu şöyle yansıtılmaktadır:

«... Serbest rekabet geçerli olduğu sürece eşyanın fiyatı da tabii düzeyini bulur. Eşyanın fiyatını tayin eden kural rekabettir denilmesinin nedeni budur. Bundan ötürü hükümetin eşya fiyatına müdahelesinden hiç bir yarar elde edilemez. Değerle fiyatın

tanımlanan anlamından kolayca anlaşılır ki, eşya fiyatının yönetim tarafından gerçek bir biçimde belirlenmesi mümkün değildir.» (170. sayfa)

«... Erzak ve emteaya narh, yani resmi fiyat biçilmesi mübadele kuralını ihlal eder. Ve erzak ve eşyanın üreticiler ile tüketiciler arasında gerçek yöntemine aykırı olarak değişimine neden olur. (170. sayfa)

Sakızlı Ohannes serbest ticareti engelleyen herşeye karşıdır. Özellikle Osmanlı hükümetlerinin devlet yönetiminde sıksık başvurdukları «Yedd-i vahit» ve fiyatlara narh koyma gibi eğilimlerini yakından bildiği için bu konuyu ayrıntılarıyla inceleyerek, bu tip davranış ve kararların ne derece zararlı olduğunu örneklerle sergilemeye çalışmıştır.

İkinci bölümün (ki değişim konusunu incelemektedir) 19-26. alt bölümleri, para, banka ve kredi konularını içermektedir.

27. inci alt bölümde, «serbesti-i mübadelat» yani serbest mübadeleye ilişkin kural ve sorunlar gündeme getirilmektedir. Bu bölümde yurt içi ticareti engelleyen dahili gümrüklerin zararları üzerinde durulduktan sonra dış ticaretteki liberal (serbesti) davranışların ülke ekonomisi açısından büyük yararları açıklanmaktadır.

Merkantalist «ticaret dengesi» kuramının yanlışlığı çeşitli örneklerle okuyucuya yansıtılmaktadır. Bu konuda özet olarak şu nokta belirtilmektedir: «Dış ticaret dengesi yönteminin doğal sonucu bağımsız bir servet olarak kabul edilen altın ve gümüş paranın ülke dışına yönelmesinin önlenmesi ve dışardan ülkeye bu tip değerli paraların girmesi için ülkenin harabiyetine neden olan bir takım usul ve düzenler kurmak ve ticaret yoluyla hariçten getirilemeyen serveti zor

yoluyla elde etmeğe gayret ederek uluslararası çarpışma ve savaşlar yaratmak ve birbirini yıkmağa çalışmak gibi kötülüklerin uluslarca bir nevi genel kural gibi kabul olunmasıdır» (285. sayfa)

Yani serbest ticaretin yerini alan himayeci ve dış ticaret dengesini sağlamaya yönelik bir ekonomi politikası, savaşların nedeni olmakla suçlanmaktadır. Liberal düşüncenin kendi mantığı içersinde bu iddia kanıtlanabilmektedir. Aradan tam otuz dört yıl geçtikten sonra ayni ekonomik yaklaşımın hemen hemen aynı örneklerle M. Cavid bey tarafından 1911 yılı bütçesinin sunuş konuşmasında yer aldığını görmekteyiz.

Ülke içindeki sanayinin himayesine ilişkin sayfalardaki önemli noktaları aynen alarak şöyle sıralayabiliriz:

«Ülke sanayiinin himayesi (sanayii dahiliye deyimi yerine kullanılmıştır) yönteminin amacı, ulus ve ülkece gerçekleştirilen ya da yapılan sanayi, ticaret ve ulaşımı yabancı çıkarların rekabetine karşı koruyarak güya girişimleri kolaylaştırma, özendirme ve büyütmekten ibarettir. Bu amacın gerçekleştirilmesinde araç ise gümrüklerde alınan bir takım tedbirlerdir ki yabancı ürünlerin yurt içine girmesinin bütünüyle yasaklanması veya bunlara rüsumlar koymak, bazı eşyanın ithal veya ihracatın da prim vermek yahut ödüllendirici kararlar almak ve ihracatı kolaylaştırmak ile ihracatı geliştirecek ticaret sözleşmelerinin imzalanması gibi tedbirlerdir» (286. sayfa)

«Yurt içi sanayinin, daha genelde, ülke hasılatının teşviki amacıyla gümrük işlemleri dışında dahi primler konması veya vergiden muafiyet, yahut tekel ve ayrıcalıklar verilmesi gibi yollara da müracaat olunur» (287. sayfa)

«... himaye olunan sanayinin ürünleri yabancı ülkelerden gelen o cins ürünlerden pahalı çıktığı halde, himayesindeki neden budur. Herkes memleket ürününü tüketmeğe mecbur olacağından bütün işçi, zanaat erbabı vb. gibi ulus bireyleri o sanayinin böyle zor ile korunması uğrunda adeta bir ceremeyi ödemek zorunda bırakılmış ve yerli ürünle yabancı ürün arasındaki fiyat farkı oranında zarara uğramış olur...

... böylece belirli bir grubun açıktan aldıkları kâr oranında bütün halk ve hepsinden fazla fukara ve işçi yığınları zararı çeker» (288. sayfa)

Belirli bir sanayi dalının himayesi, eldeki sınırlı sermaye birikiminin bu kesime yönelmesi sonucunu vereceği için yatırımların dağılımında, önemli etkileri sonradan görülecek, olumsuz bir dengesizlik oluşur. Bu dengesizliğin ülke ekonomisini çarpıtacağı da çok açıktır. Bu savları da açıklayan Ohannes Paşa, daha sonra «Himaye yönteminin tercih ve gereği için ileri sürülen başlıca görüşleri sıralayıp şunları eklemektedir; «Önce deniliyor ki eğer gümrükler olmazsa yabancı ürünler bir sel gibi memleketi basarak ülke sanayiini çökertir.

Gümrük rüsumundan vazgeçilecek olunursa yabancı ürünlerin hemen memlekete dolmasından korkmak, ancak mübadele kuralının hakiki yüzünü bilmemekten kaynaklanabilir...

... İki ülke arasında gümrük duvarının yok varsayıldığı durumlar da bile, anlaşılmış olacağı üzere, memleketlerin her birinin yalnız mübadelesinde yarar göreceği şeyleri yetiştirmeye emek sarfetmesi ve bunları ürettiği halde, daha pahalı olan ve dışardan ithal ettiği takdirde daha ehven gelen eşya ile mübadele etmesi doğaldır. Bu durumun yerli ürünlere karşı ya-

bancı ülkelerden mal gelmesinde ne gibi sakınca ve tehlikesi olabilir.

Dolayısıyla yabancı ülkelerden çok miktarda mal gelmesinde ülkece bir sakınca ve kötülük olacağını düşünmek vahim ve ham hayalden ibarettir» (291-292 sayfalar)

Himaye usulünün ekonominin gelişmesine sanıldığı kadar, daha doğru bir deyimle söylendiği kadar yararlı olmadığı açıklandıktan sonra şöyle bir örnekle de olay kanıtlanıyor:

Liberal yöntemlerde, sanayi erbabının gelişimi himaye usulune oranlanmayacak kadar hızlı ve etkindir. «Buna delil olarak İngilterenin ipek fabrikalarını gösterebiliriz. Bu fabrikalar 1825 tarihine kadar yabancıların rekabetine karşı, yabancı ipeklilerinin ülke içine girmesinin yasaklanması ile korunur ve gene de gelişemezlerdi. İngiltere Bakanlarından (Havskingson) o tarihte tam ithal yasağını % 25 dolaylarında bir gümrük resmine dönüştürdü, bunun üzerine bütün ipek fabrikaları feryad etmeğe ve Fransa ipeklerinin İngiliz ürünlerini piyasadan sileceğini ve kendilerini de yaralayacağını söylemeğe başladılar. Kaldı ki az zaman geçmeden ülke içinde öncekinden iki kat daha fazla ipekli kumaşı piyasaya sürmeyi başardılar. Zira bu yasağın kaldırılması bunları Fransanın Lyon fabrikaları ile yarışmaya mecbur etti. Biraz daha sonra himaye derecesinde olan gümrük resmi başbakan tarafından yarısına indirildi. Fabrikacılar tekrar yakınmaya başladılar. Lakin Fransanın rekabetinden ötürü ürünlerini günden güne düzeltiklerinden gene kendileri yararlandılar, sonuçta Fransız ürünleri üzerine konan gümrük resminin hafifletilmesini bile istemeğe kalktılar.» (296. sayfa)

Sakızlı Ohannes'in serbest ticaret ilkesinin daha

yararlı olduğunu kanıtlamak için vermiş olduğu bu örnek üzerinde gerçekten düşünülmeye değer bir örnektir. Bir kere örnekte ele alınan ülke, o günün koşulları içinde çok gelişmiş bir ülkedir. Ayrıca yoğun himaye tam ithal yasağından (gittikçe azalan bir biçimde) tam bir serbestliğe doğru, ağır ağır hafifletilmiştir. Aslında bu örneğe yönelik şu sorunun sorulması gerekir: İngiliz, ipek sanayiinin Lyon tezgahlarıyla rekabet edebilmesini sağlayan, ona bu gücü veren eski himaye politikası değil midir? Gene de biz (bu soruya rağmen) ilk değindiğimiz nokta üzerinde ısrar ediyor ve gelişmiş bir ülkenin, himaye politikasını çürütmek için kullanılamayacağını unutmamalıyız diyoruz... Ne ki Ohannes Paşanın konuyu kavrayıp sergilemesindeki üstün hüneri karşısında da şapkamızı çıkarıyoruz.

Paşa konuyu bir de en can alacak noktadan, işçiler açısından alıyor ve şunları söylüyor:

«Himaye usulünün yerli işçilerin geçinmesine iyi bir dayanak (ya da daha iyi bir geçinme düzeyi sağlayacağı) ve yararlarına uygun olacağı iddiasına gelince önce de anlatıldığı gibi himaye edilmiş sanayi dallarında çalışan işçiler diğerlerinden fazla ücrete sahip olmazlar. Ayrıca himaye yöntemi uygulanmasa o amele, «serbesti-i ticaret» kuralının sonucu olarak daha ziyade gelişecek olan diğer sanayide çalışır. Ve doğal olarak kurulan sanayilere girdiği halde, o sanayiler ıslah olundukça ve geliştikçe işçinin de üretim masrafı daha düşecek ve ödülü de daha fazla olacaktır. Her halde himayenin gereği olan pahalılıktan herkesten fazla işçi yığınları zarar görür. İşçi ücretinin artma nedeni, ücret konusunda açıklanacağı üzere, eşya fiyatının yükselmesi değildir. Tam aksine ürünler pahalı oldukça talep azalır. Bu durumda hem önceki

kadar işçi istihdam olunamaz, hem de işçinin aldığı ücretle önceki kadar mal satın alınamamasından ötürü ücret bu yönden de düşmüş olur.» (297. sayfa)

Sakızlı Ohannesin savı genel hatlarıyla doğrudur. Hele himayeyi yurt içinde tekeller yaratmışsa ve himaye yoluyla sadece yetersiz üretim teknolojisine sahip ya da sınırlı ölçekli firmalar destekleniyorsa açıklamalar bütünüyle geçerlidir. Bu durumu ülkemizdeki otomotiv, elektrikli ev eşyaları vb. gibi sanayi dallarında görmekteyiz. Ayrıca bu tip sanayi hem teknolojileri, hem de yatırım ve ara mallarına ilişkin girdileri ile dışa bağımlı ise sorun daha da vahim bir görünüm alır.

Ötedenberi (bizim de değindiğimiz gibi) himaye politikasının iktisaden az gelişmiş ülkeler açısından yararlı, en azından gelişmede ilk hareketi verecek bir yöntem olduğunu ileri sürenlere karşı Sakızlı Ohannes şu savunmayı ya da saldırıyı yapıyor:

«Bir de sanayice geri kalmış ülkeler hakkında himaye yönteminin teşvik edici ve gerçek bir güç olduğu söylenmiştir. Oysa ki himayenin bu yönden de bir çözüm olmadığı, himaye politikası uygulandığı halde diğer ülkelerden daha çok doğal kaynaklara sahip olan İspanya ve Portekiz gibi ülkelerde sanayinin gelişmemiş olmasından da bunu çıkarabiliriz. Sanayide geri kalan ülkelerin asıl gereksindikleri şey bilim ve sermayedir. Sermayenin gerek memleketçe yaratılması, gerekse dışardan gelmesi ise güvenin ve serbest değişimin varlığına bağlıdır. Hatta böyle yerlerde halkın elinde bulunan biriktirilmiş ya da intikal etmiş sermayelerin de boş kalması çoğunlukla bunların güven içinde kullanılamamasından kaynaklanmaktadır. Şurası da gözönünde tutulmalıdır ki bir ülke sanayi ve servette ne kadar geri kalmış olur-

sa olsun, gerçek menfaati, özel durumu gereğince en ehven şekilde üretebileceği şeyleri üretmeğe çalışmaktır. Muhtaç olduğu eşyadan hangisi dışardan getirildiğinde daha ehvene mal olursa onu serbestçe ithal edince yerli ürünle onun arasındaki fiyat farkını kazanmış olur. Bu kâr ise zaten arttırılması gereken ülke sermayesine ek olarak genel servetin büyümesine neden olur». (298. sayfa)

Sakızlı Ohannes, himaye politikasını ülkenin bağımsızlığını sağlama, koruma ve sürdürme açısından yani tamamen siyasi gerekçe ile savunanlara da kızmaktadır. Bu konuda şunları, karşı iddia olarak, kitabında ileri sürmektedir:

«Himaye politikasının yeğlenmesi için bazı siyasi nedenler de ileri sürülmüştür. Her ülkenin kendi bağımsızlığını ve yaşam nedenini koruyabilmesi gereğinden söz edilerek denilmiştir ki bu yaşam nedenlerini her ulus kendi kendine sağlayabilmelidir. Mesela dış saldırılara karşı kendisini korumak için muhtaç olduğu demiri ve ulusun gıdası olan hububat ve erzakı kendi toprağından çıkarabilmelidir. Bir takım sanayinin şiddetle ihtiyaç duyduğu temel maddeleri de kendi ülkesinde yapabilmelidir, ve bu şeylerin hiçbirisi için yabancılara bağımlı olmamalıdır.

Yabancılara bağımlı olmak sözünün geçersizliği zaten açıktır. Bir ülkenin gereksindiği malların bir kısmını yabancı ülkelerden ithal etmesi o ülkelere bağımlılık demek değildir. Mübadele, dış ticaret ve ticaret dengesi konularında görüldüğü üzere birbirine satan ve ödeyen iki ülkeden biri diğerine bağımlı kabul edilemez. İki tarafı da satışa ve ödemeye iten neden özel çıkarları olduğundan her ikisi mübadele yoluyla aldığı eşyadan ötürü diğerine eşit oranda bağımlı ve muhtaçdır. Çünkü eğer ikisinden biri dışardan eşya

getirmeyecek olursa diğeri de önceki gibi ürün yetiştirerek ihraç edemez olur.» (299. sayfa)

Dışa bağımlılık konusunda yazarımızın, kendi iddialarını savunmak amacıyla ileri sürdüğü kanıtlar ve onlara dayanan yorumlara bugün de tam liberal ticareti ve ekonomik ilişkileri savunanların söylediklerinde rastlamaktayız.

Sanayinin ihtiyacına ilişkin olarak, kullanılacak temel malların dış ülkelerden getirilmesi sorunu da şöyle sergilenmektedir.

«Sanayide kullanılan temel maddelerin yurt içine sokulmasını yasaklamak ise kat'iyen caiz değildir. Zira temel maddelerin pahalılığı eşyanın fiyatını doğrudan doğruya arttırmakla tüketicilerin zararına, tüketimin sınırlanmasına, ve hasılatın düşmesine neden olur. Gerçi her ulus zengin olmaya bakmazdan önce, yaşamını korumaya ve bağımsızlığına muktedir olmalıdır. Bu sebebden ötürü yani bazı malların üretiminde yabancılara başvurmaması gerektiği durumlarda iktisat kanunlarının da uygulanmasına yer kalmaz. Örneğin silah ve savaş gereçleri üretimi ve askeri ihtiyaçlar için hayvanların yetiştirilmesi gibi, siyasi yönetime ait bazı konular hakkında iktisat ilmince zaten denecek bir şey yoktur.

Şu bir kaç çeşit eşya ayrı tutulsa bile diğer ürünlerin genel kurallara tabi olması gerekir.» (300. sayfa)

Serbest ticaretin rekabet yoluyla bir sihirli değnek gibi düzenleyici etkisine inanan paşa, savaş dönemlerinde bile, karaborsa, stokçuluk vb. gibi olayların olmaması için tam bir serbestliğin geçerliliğini sürdürülmesini tek çözüm olarak görmektedir.

Tarım kesiminin çeşitli yollarla himayesinde de, Sakızlı Ohannes hiç bir yarar görmemektedir. Deniz ulaşımı konusunda ise şu düşünceleri ileri sürmekte-

dir: «Himaye politikası, bazı ülkelerde deniz ulaşımına da uygulanmış ve hala uygulanmaktadır. Fakat bu yöntemin sanayinin geneli hakkında ileri sürülen sakıncalar, ülkece gemi inşaasının ve diğer deniz ulaşım hizmetlerinin güya çıkarlarını korumak için gerçekleştirilen tedbirlerde bile aynen doğrudur. Bu tedbirler ise, ülkenin limanlarına gelen yabancı gemilerden ağır rüsumlar alarak, yabancı ülkede inşa olunmuş gemilerin yurttaşlar tarafından satın alınmasıyla ülke bayrağı altında ulaşım hizmeti görmesinin yasaklanması ve ulusal gemilerin yün, kahve, şeker gibi ürünleri— ki sıcak ülkelerden gelerek Liverpol'da, Anvers'te ve antrepo yani büyük ambarları olan diğer Avrupa limanlarında toplanır— oralardan alacak yerde asıl yetiştiği ülkelerden nakil etmeğe mecbur edilmesi ve bunun için o limanlardan gelen ürünlerden fazla rüsumlar alınması ve ülke sularında ulaşım ve eşya nakli hakkının yerli gemilere hasredilmesi gibi deniz ticaretince ve deniz ulaşımına ait sanayice ittihaz olunan sınırlamalardan ibarettir» (305. sayfa)

Görüldüğü gibi Ohannes Paşa, serbest ticaret adına ülkenin «kabotaj» hakkına da karşıdır. Bu paragrafın altında, aşağıya aynen aktardığımız kendi dip notu, yazarımızın konuya nasıl baktığını bir kere daha bize gösterecektir. Sakızlı Ohannes'in dip notu aynen şöyledir:

«Osmanlı ülkesinde deniz ulaşımı hakkında bu gibi sınırlamalar yoktur. Hatta bilakis halkın büyücek gemiler inşa etmesinin yasaklanması gibi eskiden kalma engelleme tedbirleri hâla geçerlidir ki bunların değinilenlere benzer girişimler hakkında zararlarını tarife gerek yoktur.» (Sayfa 305 deki dip not)

1881 de yayınlanan ve yüksek okulların bir kıs-

mında ders kitabı olarak okutulan Sakızlı Ohannesin bu kitabı «serbest ticaret öğretisini» izleyerek, Yeni Osmanlı aydınlarının açık ya da yarı açık sezdikleri ve yazdıkları kapitalistleşme gereğini ve yollarını bilimsel olarak savunan ilk örneklerden biridir.

Kitabın klasik ekonomiye uygun olan sistematiği gereği «mübadele» konusundan sonra «servetin bölüşümü» sorunu ele alınmıştır. Bu bölümde ücret, rant, faiz ve kâr incelenmektedir.

Ücret alt bölümünde dikkatimizi çeken şu başlık oldu: «İşçi ücreti ücret mallarının fiyatına göre belirlenmez» Böylece ücret düzeyinin arz ve talep yasalarına bağımlı olduğu açıklanmaktadır. Faiz, rant, ve kâr da ayrı alt bölümlerde ele alınmıştır.

Faiz konusunda klasik dinsel yaklaşımı eleştiren Sakızlı Ohannes «Kâr ile faiz sermayenin birer şekilde geliri demektir. Bundan ötürü faize dair ötedenberi var olan itirazların hiç bir hükmü yoktur. Faizin hiç olmaması akıl ve sağ duyuya karşıdır» (318. sayfa)demektedir. Kitapta ekonominin gelişmesi ve bu arada hızlı sermaye birikimi nedeniyle uzun dönemde faiz haddinin düşeceği vurgulanmaktadır. Bilindiği gibi kâr ve faiz oranlarının sürekli bir azalma eğilimi göstereceği düşüncesi klasik ekonomide yaygınlık kazanmış olan bu kanıdır. Zaman içinde bu yaklaşımın gerçekleşmemesi tekelleşme vb. gibi yöntemlerle, onların türevleri olarak niteleyebileceğimiz ekonomik kararlar tarafından önlenmiştir. Nitekim Ohannes Paşa da faiz oranının arz ve talep kuralıyla ilişkisini anlatırken belirsizce bu noktaya da değinmiştir.

Rant kavramını açıklarken komünistlerin bu kavramdan hareketle mülkiyet hakkına itirazlarına karşı

cevap alt başlığında da şu düşünceler yansıtılmaktadır:

«Rikardo'nun usulü şu suretle yorumlanırsa komünistlerin ona dayanarak mülkiyet hakkını red etmek için ileri sürdükleri kanıtlar da hükümsüz kalır. Çünkü bunlar derler ki madem ki mülkiyet hakkı çalışmaya ve hatta tasarrufa riayet etmeğe göre değil toprağın doğal bir özelliğine dayanmaktadır, toprağa öyle zahmetsizce sahip olanlar, gaspedici ve hırsız durumundadırlar ve eriştikleri mülkiyet hakkı temelden yaralı olduğundan toprak toplumun bütününe ait olmalıdır. Komünistlerin bu vadide koydukları safsatalara şöyle cevap verilebilir ki insanoğlunda doğuştan bulunan ayrılık ve farklılaşmadan gelen imtiyazlara gasp denilemeyeceği gibi, toprağa tasarruf edenlerin de toprağın özelliğinden yararlanmaları adalete ters değildir. Ayrıca toprak, tekel biçiminde bir kaç şahsın elinde kalmayıp mütemadiyen elden ele geçer. Toprağın geliri öyle büyük bir imtiyaz olsaydı, bütün sermayenin toprak satın alınmasına yönelmesi gerekirdi. Oysaki tarımın şimdiki durumunda, çoğu ülkede, sermaye sahipleri diğer sanayileri tarıma tercih etmekte ve toprak çok zor satılmaktadır. Toprağa sarfolunan sermayenin, başka yollarda sarfına oranla daha az kâr getirdiği açık olarak bildiğimiz bir konudur» (346. sayfa)

Kitap da 35, ve 36 ıncı alt bölümlerde (ki bunlar 366-416 ıncı sayfalardaki bölümlerdir) vergi ve devlet borçları konusu işlenmiştir. Kitabın en önemli bölümü ise «Hatime» başlığı altındaki üç alt bölümden oluşan kısımdır. Bu bölümü Ohannes Paşanın kitabındaki «Vargı» bölümü olarak nitelememiz mümkündür. Sözünü ettiğimiz «Hatime» bölümü üç konuyu ele almaktadır: Nüfusun çoğalması sorunu, Sosyalizm ve

komünizm usulü ve Hükümetin görevleri konusu. Nüfus sorununda bütünüyle Malthus kuramını inceleyen kitap, bunun geçerli olup olmadığını tartışarak, söz konusu kuramı şöyle değerlendirmektedir: «Malthus'un kuramı uygarlığın gelişmesi ve sorumluluk düşüncesinin güçlenmesiyle geçersiz kalmaya mahkumdur.» (416 sayfa).

«Nüfusun çoğalması yönünde görülen sakınca, uygarlığın gelişmesi yani beşeriyetin gücünün gelişmesiyle beraber Malthus'un gösterdiği ileri görüş ve sorumluluk düşüncesi de değişir ve bu durumda nüfusun çoğalması bir çok ileri ülkelerde hasılatın miktarıyla orantılı olur» (433. sayfa).

Nüfus artışı ile ekonomik gelişme arasında doğru orantılı bir ilişkinin kurulması, kanımca, 19. cu yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı aydınları açısından ilginç bir yaklaşımdır.

Liberalizm, o günün deyimiyle serbest ticaret yanlılarının görüşleri açısından kitabın son iki bölümü can alıcı iki soruyu yanıtlamaktadır: Komünizm sorunu ile hükümetin görevleri meselesi. Bunlardan birincisi «serbest ticaret» ilkesinin temel olduğu toplumsal düzene karşı çıkan düşünce akımı olduğundan, diğeri de hükümetlerin ekonomiye en küçük bir müdahelesinin dahi istenmediğinden gündeme getirilmiştir.

«Sosyalizm ve Komünizm» usulü başlıklı alt bölümde konulara şu başlıklar altında değinilmektedir.

— «Sosyalizm ve Komünizm usulünün mahiyeti, bunlar esasen insan tabiatına karşıdır ve imkânsızdır.»

— «Bireysel çıkar ve genel çıkarın birleşme şekli.»

— «Hükümetin halka iş bulmaya (tedarik) yardım gibi paralar ödemeye mecbur tutulması esasının zarları.»

Sıralanan bu konular ele alınırken sergilenen düşünce ve iddiaları, ilginç yanlarıyla ve ayrıntılara girmeden alarak aşağıda sunmaya çalıştık:

«İnsanın doğuştan gelen yapısının sonucu veya yasaların gereğinden ötürü insanlar arasında gözlenen eşitsizliğe güya bir çare olmak üzere, bazı aşırı düşünce sahipleri, insanlar arasında tam bir eşitliğin gereklerinin tesisini ve toplumun bir takım sahte suretlerle düzenlenmesi ve düzeltilmesini tasavvur etmişlerdir. Bu nedenle onlara sosyalist tabir olunur ki manası insan toplumunun düzenlenmesi taraftarları demek olacaktır. Bu yolda bulunan çeşitli usullerden çoğunun özeti, kamunun her işte, tek tek görülen bireysel işyerlerinin yerine geçmesidir. Bu ise, iş tutma özgürlüğü, özel mülkiyet, özgürlük ve sorumluluk kurallarına bütünüyle ters düşmektedir» (423. sayfa)

Bu durumun en vahşi topluluklarda bile görülebileceğine işaret eden Sakızlı Ohannes, sosyalist düşüncelerin doğaya aykırı olmasına rağmen son yıllarda yaygınlaştığını, hatta zorla uygulanmak istendiğini (burada 1848 ayaklanmasıyla Paris Komününe atıfta bulunulmaktadır) ve bu eylemlerin bir çok yaralar açtığını da eklemektedir.

Klasik ekonominin o ünlü «gizli el» ya da «tanrısal düzen»inin her şeyi yarattığını, toplumların özellikle kuzey Amerika ve batı Avrupa toplumlarının uygarlıklarında merkezi bir otoritenin yani hükümetlerin hiç bir rolü olmadığını belirterek, bu yola gidildiğinde bireysel özgürlük ve sorumluluk duygusuyla bunlara dayanan, bir yerde toplumsal gelişmenin nedeni olan davranışlar bütünüyle ortadan kalkacaktır hükmüne ulaşılmaktadır.

«Bunun üzerine sosyalistlerin ortaya attıkları hayaller ve buluşların iktisat kurallarından asıl farkı şu

noktadan kaynaklanır ki, iktisat bilimi uyarınca sosyalist düşüncenin büsbütün karşıtı olarak, toplumun iyiliği ve düzeni, bir takım denge yöntemleri bulunmasıyla değil, insanoğlunun yaradılış özelliğinden ve var olan mallar arasındaki ilişkilerden doğan doğa kurallarının incelenmesi ve geliştirilmesine ilişkin kuramlarla, bunların serbestçe dolaşımına engel olan nedenlerin ortadan kaldırılmasıyla hasıl olur. İnsanın bireysel onuru ile özgürlüğünün sağladığı ve bunların eseri olarak meydana getirdiği malların hileden korunması, insanlığın gelişmesine vakfedilmiş hasletlerdir» (324-325. sayfalar).

Sosyalizmle ilgili yaklaşımını sergiledikten sonra, bu kere de komünizm üzerinde duran yazar, bu konuda da şu düşünceleri ileri sürmektedir.

«Komünizm yani genel ortaklık akımında asıl amaç bütün insanların bütün taşınır ve taşınmaz mallardan ortaklaşa ve eşit ölçüde pay alması, bundan ötürü bireysel mülkiyet, özgürlük ve hatta aile ve veraset esaslarının feshedilmesidir.»

Sosyalizm ve komünizme yönelik düşüncelerin gerçekleşme imkanının bulunmadığı, Basiat'nın bir yaklaşımı ile açıklanıyor. Şöyleki: «Bastiat derki: insan yaradılışından ötürü rahatlığı sever ve zahmet ya da ıstıraptan kaçar. Vakıa savaş ve mücadele, esirlik, malların gasp edilmesi, tekel ve ayrıcalıklar gibi insanoğlunun müptela olduğu bütün kötülüklerin bundan ileri geldiğine kuşku yoktur. Fakat her türlü iyiliğin de ondan doğduğu inkar olunamaz. Madem ki insanı çalışmaya sevk eden neden ihtiyaçların giderilmesi ve kötülüklerin ortadan kaldırılması faktörüdür, asıl mesele bu güçlü nedenin haddi zatında (temelde) bir gelişme kaynağı olup olmadığını bilmektir. Bunda ise tereddüt bile edilemez. Her halde yeni düşüncelere

sahip olanların icad ettikleri çeşitli düzenleme sürelerinde dahi kişisel yarara ilişkin doğa kuralının geçerli olacağı açıktır. Onlar ise bu noktayı hiç hatırlarına getirmemektedirler.» (426. sayfa)

Ohannes Paşa, böylesine garip düşüncelere sahip olanların ne insanın doğal yapısını, ne de toplumların genel işleyişini bilmediklerinden, bireyi ve toplumu tabiatlarına aykırı kalıplara dökmeğe çalıştıklarını açıkladıktan sonra şu hükmü vermektedir. «Hasılı bu usuller eşitlik gayesiyle insanlığın özgürlüğünü mahveder. İnsanoğullarının arasında tam anlamıyla bir eşitliğin sağlanması mümkün değildir. Velev ki komünizm usulü üzere bütün taşınır ve taşınmaz mallar halkın tamamına eşit olarak pay edilse, bireysel güçlerin doğal anlaşmazlıkları gereğince gerçekleştirilen eşitliğin bir süre geçtikten sonra bozulacağı, «muhtac-ı tarif» değildir.» (426. sayfa). Yazarımız bu noktada ilginç bir dipnotla eski Sparta sitesinden bir örnek vererek iddiasını savunmaktadır.

Sakızlı Ohannes, hürriyet ve eşitlik deyimlerini (bugünde sık sık yapıldığı gibi) sanki birbirlerinin karşıtı kavramlarmışçasına kullanıp, şunları adeta sloganlaştırarak söylemektedir:

«İnsanlarca eşitliğin temeli özgürlüktür», «İnsanlar yalnız hürriyetle, yani her şahsın sahip olduğu yeteneklerden en üst düzeyde yararlanmadaki özerklik derecesiyle gerçekten eşitliğe erişebilirlr. O halde bireylerin hürriyeti sağlaması ve koruması gerçek eşitlik demektir. Bu esasın dışında tasavvur olunan şeyler yanlış ve düş niteliğindedir.» (426-427. sayfalar).

Bireysel çıkarlarla, toplumun genel çıkarları arasındaki uyumun serbest ticaret ve rekabet sayesinde adeta kendiliğinden sağlanacağı bir kere daha vurgu-

lanmaktadır. Toplumun genel çıkarları adına, bireysel çıkarların sınırlandırılması ekonomiyi de olumsuz etkileyecektir. Çünkü bireysel çıkarlar ekonomik yaşamın özendiricisi, teşvikçisidir. Bunları ana hatlarıyla yansıtan Sakızlı Ohannes, sonra da şunları söylemektedir:

«Sosyalistlerin bir başka hatası bu önemli kuralın (iş özgürlüğü kuralı söz konusudur) aksine bütün yönetim ve işleri hükümete bırakarak, onun her işe müdahalesine lüzum görmeleri ve hatta herkesin hükümetten iş ve iane talebine hakkı olduğunu iddia etmeleridir.

Muhtaçlara ve fukaralara yardım insaniyetin şanından ise de kimsenin başkasından iş ve iane talebine yetkisi tasavvur olunamaz. Diğer taraftan bu gibi insani yardımların yapılması ise hükümetten daha çok şahıslara yakışır.»

«Hükümet, halka iş bulmak mecburiyetini üstlenirse bunun sonucu halkta geçinmek endişesi ortadan kalkar ve bu suretle kayıtsızlık ve görevsizlik bir kere halka musallat olunca halkı geçindirmenin arkasını almak pek güç olur. Fransada 1848 devrimi sırasında sosyalizm düşüncesi hükümetçe de kabul olunarak ulus bireylerinin kâr ve geçiminin sağlanması resmen taahhüt olundu. Boşta kalan işçiye iş bulmak için, ulus namına fabrikalar açıldı. Şöyle ki serbestçe çalışmak yetkisi devletten iş istemek hakkına dönüştü. Bunun sonuçlarından olmak üzere işçinin yetenek ve bireysel maharetlerine bakılmayarak bütün uygulamalar bir düzeyde tutulmak istendi ve işçiler arasında bu suretle sahte (düzmece) bir eşitlik kurulmasına girişildi. Lakin bu tedbirlerin hiçbiri toplumu ileri götüremedi ve iç çekişmelere neden olarak bir daha denenmemek üzere terk olundu.

Yoksul halka doğrudan doğruya iane dağıtımı biçimine gelince bunun da maddi ve manevi zararları deneyle saptanmış olup resmi ve mecburi bir surette yaygınlaştırılması doğru olamaz. İngiltere de yoksullara iane etmek üzere uygulanan yönetmeliklerin 1251 (1835)'de düzeltilerek değiştirilmesinden önce edinilen deneyden ve diğer ülkelerde de görülen örneklerden anlaşılmıştır ki yoksullara resmen iane verilmesi yoksulluğu kökleştirip yaygınlaştırmaktadır. Yoksul geleceğini düşünmek kaygusundan kurtulduğu zaman ata let ve horlanmaya terkedilir.

Bunlardan ötürü hükümetçe halka ancak zorunlu durumlarda iane verilmeli, normal durumlarda yapılacak yardımlar serbestçe kurulan derneklere bırakılmalıdır. Hatta onların bile yardımları, gerçekten yarar getirmesi için, ılımlı bir düzeyde tutulmalıdır. Yoksa resmi yardım hakkında söylenen sakıncalardan onlar da kendilerini kurtaramaz» (429-430. sayfalar).

Yukardaki alıntılardan anlaşılmaktadır ki yazarımız bilerek ya da bilmeyerek sosyalizmde amaç olan toplumun genel refahı ile sınırlı ya da yaygın olarak karşımıza çıkan bireysel fukaralık kavramlarını karıştırmaktadır. Bu tip görüşler bugün de, yaygın işsizlik sigortası uygulamalarına karşı ileri sürülmektedir. Örneğin İngiliz muhafazakârlarının İngiltteredeki bugünkü işsizlik sigortasına karşı çıkarken getirdikleri eleştiri Ohannes Paşanın düşüncelerine adeta tıpatıp uygundur. Neo-liberal diye adlandırabileceğimiz A.B.D. ve diğer Batı ülkelerindeki iktisatçıların devletin «genel refah» politikalarına karşı çıkmaları da aşağı yukarı ayni gerekçelere dayanmaktadır. Böylece görülmektedir ki bundan yüzyıl önce yayınlanan kitabında sosyalizm ve komünizmi eles-

tirirken, Sakızlı Ohannes'in dört elle sarıldığı düşünsel yaklaşım genelde geçerliliğini (liberal ekonomi yanlıları açısından) belli ölçüde korumaktadır; yani liberalizm bu konuda (Kevnes gibi bir iktisatçıyı yetiştirmesine karşın) kendini pek fazla yenilememiştir.

Bu noktada, bir diğer yaklaşım tarzının altını çizmek doğru olacaktır. Sakızlı Ohannes'ten yaptığımız alıntılar göstermiştir ki, o, sosyalizm ve komünizme karşı olurken hükümetin ya da daha geniş bir deyimle devletin bireylere iş bulması, refahı yaygınlaştırmak için işsizlik ve yoksulluk yardımları yapması (günümüzün moda deyimiyle ekonomik ve toplumsal sübvansionlarda bulunması) gibi konularda hükümete tanınan ekonomiye karışma yetkisinede karşı çıkmaktadır. Nitekim kitabının son bölümünde, adeta, bütün bölümlerde söylediklerinin temel ögesini vurgulamak istercesine, «Hükümetin görevleri» konusuna değinmiştir.

Bu bölümün alt başlıkları şöyle sıralanmaktadır:

— Hükümete düşen görevlerin tesbiti,

— Kişilerin yapabileceği işlere hükümetçe müdahalenin sakıncaları, bu konuda ileri sürülen bazı kurallar.

— Para basımı ve borsaların yönetimi. Genel eğitim açısından hükümete düşen görevler. Ahalinin işlerine karışma konusunda hükümetçe izlenecek en makul yollar. İktisadın sonuçlarına dair bazı düşünceler.

Bu başlıklardan da anlaşılacağı üzere hükümetin görevleri (liberalizmin doğal sonucu olarak) olabildiğince sınırlandırılmak istenmektedir. Kapitalizmin tekelci aşamasında, büyük tekellerin ulusal hükümetler üzerindeki baskısı ya bilinerek göz ardı edilmekte ya da klasik ekonomi varsayımları içinde rekabetin

ve serbest ticaretin bu tip «inhisar»larla savaşımda en etkin yol olduğu kabul edildiği için tekellerin önemi küçümsenmektedir. Ohannes Paşa, inançlı, bir liberal ekonomist olduğundan özellikle ikinci nedenden ötürü tekellerin hükümetler üzerindeki etkin rolü üzerinde durmamıştır. Zaten kitaptan yaptığımız alıntılarda da «inhisarların» kötülüğünü ve bunlarla yapılacak savaşımda tek yolun serbest ticaret ve rekabet olduğunu ileri süren satırlar görülmektedir.

«Hükümetin görevleri konusu» başlığı altındaki bölümün bir noktasında hükümetin kişilerin yapabileceği girişimlere karışmaması ele alınmaktadır ki, bu ele alıştaki yaklaşım sonraki yüzyıl boyunca, yani Ohannes Paşadan günümüze kadar etkisini göstermiştir. Sakızlı Ohannes bu soruna şöyle yaklaşmaktadır: «Halkın iktidarı dahilinde olan işlerin hükümetçe yapılmasında, bütün iktisat bilimcilerinin ileri sürdükleri sakınca gözönünde tutulmalıdır. Zira hükümetin makul olan görevlerinin sınırını aşması halkın ahlakına o kadar tesir edebilir ve bireylerin özelliklerini, ahlakını ve üretim güçlerini o derece zayıf düşürebilir ki, yapıları gereği yetenekleri ve zekâları en büyük olan kavimlerin bile gelişmelerine engel olma ihtimali vardır». (433. sayfa)

Bu noktada, özgürlükçü Osmanlı aydınları açısından çok önemli olan, bir eleştiri ortaya atılmaktadır. «Ulus bireylerinin yönetebileceği işlerin hükümet tarafından üstlenilmesi onun iktidarını yaygınlaştıracağından, en düzenli devletlerde bile keyfi işlemlere yönelik eğilimler ortaya çıkar ve bir takım ayrıntılarla uğraşma zorunluluğu iş başındakilerin düşüncelerini ülkenin yüksek çıkarları ve tam bir yenileşme üzerinde yoğunlaştırmalarına engel olur. Aynı şekilde devlet memurlarının bilgi ve yetenekleri gerekli düzeyde

olsa bile, sanayide olduğu gibi bir çok yönetim işlerinde de o işlerin iyi görülmesinde doğrudan doğruya çıkarları olan kişilere yeğ tutulamazlar» (433. sayfa) Böylece hükümetin yetki ve görevlerinin en üst düzeyde sınırlandırılması öğütlenmektedir. Konu yerel yönetimler düzeyinde ele alınmış ve şu yargı getirilmiştir: «Yerel yönetimlerin ve belediyenin dahi idaresi kural olarak kişilere ve kişilerden oluşan derneklere terk olunup, gerçek lüzum ortaya çıkmadıkça, hükümetten yana bir müdahalenin yapılmaması hayırlı olur. Bu sorunda başlıca iki nokta vardır ki, davranışta gözönünde tutulmak için ileri sürülmüştür. Biri, bireylerin girişimi uygulamaya maddi olanaklarının bulunmaması ve olsa bile girişimin sonucunda yeterli derecede kâr olamayacağı için ona teşebbüs etmemesi ve diğer kişiler o işi görse bile, onun hükumetçe yapılmasında uygunluk ve diğer yönlerden daha fazla yararın sağlanmasının beklenmesidir. Buna göre pek çok işlerin genel kuralın dışında tutularak hükümete havale olması gerekir. Örneğin yol, liman ve rıhtım inşaatı, ve diğer bayındırlık işlerinin meydana getirilmesi, büyük kütüphaneler, müzeler ve rasathaneler kurulması, ülke durumuna ilişkin mükemmel incelemelerin yapılmasıyla, istatistik tablolarının düzenlenmesi ve yayını eski eserlerin korunması, büyük sergilerin (fuarların) açılması gibi bir takım işler çoğu ülkelerde hükümete ait kabul olunmaktadır. Zira bu işleri hükümet üstlenmeyecek olursa başka yapacak kimse bulunmayacağına ve dolayısıyla bunların faydalarından halkın mahrum kalacağına inanılır» (435-436. sayfalar).

Yazarımız para basımı, posta yönetimi, halkın eğitimi gibi konuların da bir çok ülkede hükümetlerin görevlerinden sayıldığını belirttikten sonra bu konu-

larda fazla ileri gitmemenin gerektiğini, örneğin eğitimin gereğine inanmış uygar ülkelerde hükümetler kadar bireylerin, derneklerin hatta şirketlerin de eğitim konusunda çok yararlı girişimlerde bulunduklarını söylemektedir.

Sakızlı Ohannes kitabını şu satırlarla noktalamaktadır: «İktisat biliminin temel faydası olan iş seçme ve iş yapma özgürlüğü uyarınca, her eleman yeteneğinin derecesine ve gördüğü hizmetin önemine oranla ödüle hak kazanır. Tasarrufa uyan kişi kendisinin ve evladının geçimini ve zenginliğini güven altına alır. Sermaye sahibi de onun meyvalarına haklı olarak sahip olur. Ve servetini büyütmek amacıyla yapılan harcamalar bütün toplumun yararlanması sonucunu verir. Vakıa insanlar arasında tabiatları gereği, maddi ve manevi durumları açısından pek büyük farklar vardır ki bunun nedeni insanlarca gerçekçi bir biçimde bulunabileceği gibi, değiştirilmesi de insanlık alanının dışındadır. Örneğin insanlardan kimisi zengin, kimisi fakir olarak dünyaya gelir. Kimi doğuştan zeki, iyi huylu ve güzellikle dolu, kimisi akılsız, çirkin veya sakat doğuyor. Özellikle dünyaya göz atıldığında görüyoruz ki tabiattan doğan bu eşitsizlikler, mesai ve işlerin çeşitlenmesini ve dolayısıyla da insanlığın gelişmesini gerektiriyor. Özellikle emek ve ilerleme, çoğu kere farklı olan yetenekleri değiştirip, tek düzeye getirmeye de kaynak oluyor ve olağanüstü yetenek ve ustalıktan da bütün insanlar yararlanıyor. Bir de her kişinin kendi hatasından ötürü uğradığı kötülükler ve özellikle insan topluluğunda servetin üretim ve dağılımda hâlâ geçerli olan ayrıcalık ve tekellerden, ve çeşitli engellerden, ve bazı istisnai düzenlemelerden adalete aykırı olarak meydana gelen eşitsizlikler hesap olunursa, insan oğlunun ma-

kul bir çalışma sonucu belirli bir ödülü kazandığını, daha fazla çalıştıkça o ödülün de artacağını inkar etmek kabil olamaz. Uygar ulusların servet ve iktidar konusunda görülen sürekli gelişmeleri bunu ispata yeterlidir. Zaten iktisat biliminden, ulusların zenginliğinden söz eden bilimden amaç, şu eşitsizliklerin ortadan kaldırılmasıyla herkesin tanrıdan kendisine verilmiş olan özel yeteneğiyle oranlı bir ödüle hak kazanması, servetin serbestlik kuralına ve adalete dayanılarak yönetimi ile refah ve saadetin gitgide yaygınlaşarak insan yaradılışının müsaadesi dahilinde bütün insanoğullarını kapsamasıdır» (441. sayfa).

Adını bile klasik ekonominin öncüsünün ünlü yapıtına benzeterek «Ulusların zenginliği bilimi» koyduğu bu eseriyle Sakızlı Ohannes 1850'li yıllardan beri gerek iktidardaki aydın-bürokratlar, gerekse «Yeni Osmanlılar» diye nitelediğimiz ilerici ve özgürlükçü genç aydınlar tarafından bölük pörçük dile getirilmiş konuları, çağının ekonomi bilimi uyarınca sistematize etmiş ve batılılaşmanın tek yolu olarak görülen kapitalistleşme için «serbesti-i ticaret» politikasını önermiştir.

Bu politika doğrultusundaki uğraşını bu kitabı kaleme almadan önce «Mecmuayı Fünun»daki yazılarıyla da sürdürmüştü. Geniş alıntılarla önemli noktalarını yansıtmaya çalıştığımız bu kitap, Osmanlı liberal ekonomi düşüncesinin temel taşıdır, ve basımından tam yirmi yıl sonra ortaya çıkacak olan ve önemini bugün de yitirmemiş bir iktisatçı ile yapıtının ilk belirtisidir.

3 — TÜRKİYEDE LİBERAL EKONOMİK DÜŞÜNCENİN DORUĞU: M. CAVİD BEY

Bölümün başlığında Türkiyede liberal ekonomik

düşüncenin doruğu nitelemesini kullanırken şu ya da bu biçimde bir abartma yapmadığımız kanısındayım M. Cavid Bey, bugün sık sık adlarını duyduğumuz bir çok serbest ticaret yanlısı, yani liberal bir ekonomik politika izlemeden yana olan düşün adamlarından ya da karar organlarındaki kişilerden çok daha bilimsel ve kendi düşüncesi doğrultusunda tutarlı bir bilim ve politika adamıdır.

M. Cavid Beyin adı bir çok çevrelerde «İttihat ve Terakki»nin maliye nazırı olarak bilinir. İlerici oldukları savında olanlar onu emperyalizmin Osmanlı ülkesindeki uzantısı, muhafazakarlar Selanikli ve de mason biçiminde (korkarım biraz da kolaya kaçarak) suçlamışlardır. Ne yazık ki hiç bir aydın onu kendi düşünce sisteminin tutarlılığı içersinde, irdelememiş ve bu yönden gerçek yerine oturtmamıştır. Bu noktada kendi düşüncelerimin de yanlış anlaşılmasını istemem. O nedenle bir önceki yargımı daha bir açmak zorundayım. Çoğumuzun bilerek ya da bilmeyerek izlediğimiz bir yanlış yaklaşım tarzı vardır; söyleki: en basit bir aritmetik kuralı olarak elmalarla armutların toplanmayacağını biliriz de, günlük yaşamımızda ve kuşkusuz aritmetiğin dışında bu işi çok sık yaparız. Aynı örnek üzerinde açıklamamızı sürdürelim: Elmayı sevmeyebiliriz, vücudumuzun gelişmesi açısından zararlı bir besin olduğuna da bilimsel kanıtlara dayanarak inanır ve kullanımına da karşı olabiliriz. Bu ayrı bir konudur, ama bir dizi elma içinden birinin diğerlerine daha üstün olduğunu söylemek de ayrı, fakat doğru bir değerlendirmedir. Aynı sekilde, serbest ticaret politikasının, yani «Laissez Faire, Laissez Passer» diye bilinen bir liberal uygulamanın gelismekte olan ülkeler açısından yararlı olmayacağına inanabiliriz. Fakat bu politika doğrultusunda, tutarlı bir bilim

adamı ya da karar sahibini kendi düşünce sistemi içersinde değerlendirmemiz gerektiğinde de, bunu bu kişilerin hakkını vererek yapmamız en azından bir düşünce namusu konusudur. İşte 1880-1980 dönemi içersinde, kendi ekonomi politikası seçeneği açısından M. Cavid Bey bir doruktur derken yapmak ya da anlatmak istediğimiz budur.

M. Cavid Bey liberal bir ekonomi politikasının hem bilim adamı olarak, hem de iktidarda karar sahibi bir kişi, maliye nazırı olarak en önde gelen savunucusudur. Geride kalan yüz yıl içinde liberal ekonomi düşüncesi ülkemizde aynı kalitede bir başka bilim adamı veya politikacıyı yaratamadı. M. Cavid Bey daima bu işin şampiyonu kaldı, çağının iktisat bilimini ve istatistik tekniklerini noksansız ülkemize aktardı. Liberal ekonomi politikasının gerektirdiği maliye bilgisine sahipti. Maliye nazırlığı makamını hakkıyla doldurdu. Maliye Nazırı Cavid Beyin 1316 (1900) da yayınlanan «İlm-i İktisat» adlı kitabını ele alacağız. Böylece Sakızlı Ohannes'in kitabından sonraki yirmi yıl içinde liberal ekonomi düşüncesinin ülkemizdeki gelişimini de bir yerde tesbit etmiş olacağız.

«İlm-i İktisat», «Maarif Nezareti Celilesinin 27 mayıs 1315 tarihli ve 203 numaralı ruhsatnamesiyle» yani Abdülhamit II yönetiminin izniyle yayınlanmıştır. Dört ciltlik hacimli bir yapıt. Toplam 1476 sayfa. Elbette ki, bir eserin değeri sayfa sayısı ile doğru oranlı değildir. Ama Cavid Beyin kitabı konuları açısından da yoğun. Kitabın kapağında kendisi «Darülmuallimin İlm-i Servet ve Usul-ü Maliye Muallimi» diye tanıtılıyor. Görülüyor ki muallim mektebindeki dersinin adı «İlm-i servet» olmasına karşın, Cavid Bey «İlm-i iktisat» deyimini kullanıyor. Aynı dönemde yayınlanan diğer kitapların adlarına ve yazı-

lan makalelere baktığımızda «İlm-i servet» yerine «İktisat» sözcüğünün yerleşmeğe başladığını görüyoruz.

M. Cavid Beyin kitabı, günümüzün anlamında tam bir ders kitabı özelliğini taşıyor. Belli ki bir ya da bir kaç okul kitabı temel alınarak oluşturulmuş. Daha sonraları dilimize çevrilen Charles Gide'in kitabına bakıldığında M. Cavid Beyin bunu temel aldığını hissediyoruz. Ne var ki, bu, günümüz bilim adamlarının kitaplarında da zaman zaman rastladığımız bir tutum. Cavid Bey, batının ileri düzeydeki kitaplarını özümseyerek ülkemizin koşulları içinde yeniden yazmış. Bunu not etmekte yarar var.

Kitabın ekonomi politikasına ilişkin kararlar almada etkili olan belli bir görüşü vurgulayan bölümlerini daha önceki bölümlerde uyguladığımız yöntem gereği, alıntılar da yaparak incelediğimiz zaman önceki paragrafta değindiğimiz hususlardaki haklılığımız kanıtlanmış olacaktır.

İktisadi olayların, iktisat biliminin bu oranda ilerlemesinden, bu bilimin kurallarının bilinmesinden önce de var olduğuna değinerek şunları söylemektedir: Cavid Bey: «Servetin üretim, bölüşüm, değişim ve tüketimine ilişkin olaylar iktisadi olaylar olup bunlar doğal olarak iktisat bilimi var olmadan önce de cereyan etmekte idi. Yer yüzünde tek bir insanın, bir Robenson'un varlığını kabul etsek bile ekonomik olayların niteliği değişmez» (C. I, s. 2).

«Darwin ünlü, yaşam savaşı yoluyla doğal seleksiyon yasasını keşfetmeden evvel insanlar ve uluslar böyle bir çatışmaya tabi idi.» (C. I, s. 4).

«Spencer'in dediği gibi iktisat bilimi karşısında bilgin ile cahilin farkı yoktur.» (C. I, s. 3).

«İktisat biliminden haberdar olmayanların sürek-

li ekonomiye karışmaları yanlış düşüncelerin, inançların yayılmasını kolaylaştırır ve hataların düzeltilmesini güçleştirir.» (C. I, s. 9).

Yukardaki alıntıları dikkatle gözden geçirdiğimizde Cavid Bey'in ekonomiye yaklaşımındaki temel ilkeler ortaya çıkacaktır. Bunların birincisi, iktisatta, zaman ve mekan açısından değişmeyen yasalar olduğu; bu yasalar bilinmese de etkilerinin var olacağı noktasıdır. Bu ilke 19. cu yüzyılın klasik pozitivist görüşünün tipik bir yansımasıdır. Ayrıca klasik ekonomi anlayışının da uzantısıdır. Ünlü Cariye'nin «Bilinmeyen yasa koyucular gerçek hükümdarlardır» sözünün altı çizilerek Adam Smith'in ekonomiye yaptığı katkıların yüceltilmesi de pozitivist görüşün bir başka açıdan ifadesidir.

M. Cavid Beyin kitabında ve hatta siyasal yaşamında sürekli olarak takipçisi olduğu ikinci ilke de, Darwin'in doğal seleksiyon kuramının iktisatta da geçerli olduğu ilkesidir. Spencer'in düşünsel etkisi bu konuda kendini hissettirmektedir. 1908'den sonra yayınladığı «Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası»nda yakın arkadaşı ve ortağı Ahmet Şuayıp da aynı düşünceyi toplumbilim açısından gündeme getirmiştir. Sözü geçen dönemde (ki buna günümüzün bazı düşünürlerinde de rastlanmaktadır) ekonomik yaşamın orman yasalarının egemen olduğu bir alanda sürdürüldüğü, dolayısıyla sadece güçlünün yaşama hakkının olabileceğine inanılıyordu. Zaten rekabet ve serbest ticareti savunmanın başkaca bir mantığı da olamazdı. Nitekim 24 ocak kararlarından sonra da «zayıflar gider kalan güçlüler bizimdir» mantığını ileri süren sanayiciler, hatta bilim adamları görülmüştür. M. Cavid Bey orman yasalarının bu acımasızlığını savunurken bir bilim adamının tarafsızlığı maskesi arkasına sığınmayı da ihmal etmemiştir.

Kitapta, iktisadın tanımındaki çeşitliliğe değinildikten sonra şu tanım üzerinde karar kılınmaktadır: «İktisat bilimi, doğanın insanlara kendiliğinden vermediği, üretim kuralları ve onlardan yararlanmak için gerekli olan mesai-i beşeriyenin faaliyet ve etkinliğini belirliyen genel yasaların bütündür» (C. I, s. 22).

İktisat biliminin ekonomik analiz ve iktisat fenni (sentez) olmak üzere iki yönde uğraş verdiği belirtildikten sonra iktisadi yasalar sorunu ele alınmıştır. Önce de değindiğimiz gibi M. Cavid Bey bu yasaların zaman ve yer ayırımı gözetmeden geçerliliği konusunda tam bir inanca sahiptir. Bu nedenden ötürü ekonomik yasalar konusundaki bu yaklaşıma yapılan itirazları yanıtlarken özellikle sosyalistlerin itirazları üzerinde durarak şunları yazıyor: «Sosyalistler iktisadi olaylarda genel yasalar değil, insanlarla, kurumlarla değişen olguların olduğunu iddia ediyorlar» (C. I, s. 38).

«Sosyalistler servetlerde eşitliği sağlama amacını takip ettikerinden bütün iktisadi kuralları, geçici, ortadan kalkacak bir şey gibi kabul ederler, oysa ki konusunu ele alırken göreceğimiz gibi onların topluma göre değişir kabul ettikleri şeylerin sürekli bir mevcudiyeti vardır» (C. I, s. 38).

Böylece ekonomik yasa ve kural anlayışına açıklık getiren M. Cavid Bey, bu anlayışın sonucu olarak şu yargıyı, altını çizerek belirlemektedir: «Dünyanın neresinde olursa olsun sermayesi bol olan ve iyi kullanılan, işbölümüne riayet edilen, makinalar kullanan, emeğin payını verimliğine göre belirleyen ülkeler gelişir aksi durumda bulunanlar ise geriler» (C. I, s. 42).

Bu düşünceyi 1979 yılı mayıs ayında bir çok gazetede ilan biçiminde yayınlanan TÜSİAD bildirileriyle karşılaştırdığımızda ortak bir noktaya sahip oldukla-

rını kolaylıkla tesbit edebiliriz. Özellikle emeğin verimliliğine göre ücret alması ilkesi Türkiye'de son on yıl içinde en fazla tartışılan konulardan biridir.

Kitabın sistematiği klasik ekonominin genel sistematiğine uygundur. Yani: üretim, değişim, bölüşüm ve tüketim ana başlıkları içinde konular ele alınmakta, bu arada para-kredi, dış ticaret gibi konular ayrı bölümler halinde sunulmaktadır. Ayrıca ekonominin değişik kesimlerindeki uygulamalar da «Tatbiki İktisat» adı altında ele alınmaktadır. Bu sistematik, Sakızlı Ohannes'in kitabında izlenenden daha gelişmiş ve ayrıntılıdır. Merhum Prof. Refii Şükrü Suvla'nın pek tanınan «Nazari ve Tatbiki iktisat» adlı iki yapıtındaki sistematik ve içerik M. Cavid Bey'in «İlm-i iktisat»ının içerik ve sistematiğine verilebilecek en iyi örnektir. Prof. Suvla'nın kitaplarının 1950 li yıllara aidolduğu düşünülürse M. Cavid Beyin kitabının çağının ekonomisi açısından ulaştığı düzeyi kolayca anlayabiliriz.

M. Cavid Bey servet deyimini fransızca «Les biens economique», yani iktisadi mallar toplamı olarak anlıyor. Ne var ki bizim eklediğimiz iktisadi mallar deyimini Türkçe olarak kullanmıyor. Dikkatimizi çeken noktalardan biri de Cavid Beyin bir çok ekonomi terimini fransızca olarak vermesidir. Bu da konuların ve kavramların türkçemize yeni girdiğini göstermektedir.

«İktisadi Meslekler» başlığı altında çeşitli iktisadi öğretiler ve akımlar ele alınmaktadır. Bunlar (yanlarında fransızca karşılıkları da verilerek) şöyle sıralanmaktadır: Meslek-i serbesti, sosyalizm, meslek-i tarihi, meslek-i ahlakî, meslek-i ihsai (statistik akımı), meslek-i ruhi, meslek-i riyazi. Kuşkusuz bunlardan ilk ikisi üzerine söyledikleri incelememiz açısından önemlidir.

Bu bakımdan «Meslek-i serbesti» ve «Sosyalizm» konusunda kitapta yer alan düşünceleri yansıtmamız yerinde olacaktır .

«Meslek-i serbesti»: 19. yüzyılın hemen bütün büyük iktisatçılarının bağlı olduğu bu akıma İngilizler Mançester okulu dedikleri gibi, akımın esasını kabul etmeyen iktisatçılar da müstehzi bir deyişle Ortodoks öğreti demektedirler. Bu akımın belirgin özelliği genel ekonomi yasalarının araştırılmasıdır. Özgürlük, mülkiyet, rekabet, veraset, sorumluluk bu akıma bağlı kişilerin savundukları ilkelerdir. Bunlar insan topluluklarının (toplumların) uygarlaşma ve gelişme yolunda ancak bu esaslara uyarak ileri gidebilecekleri ne inandıklarından dolayıdır ki savunmaları gayet şiddetli ve hararetlidir. Bu akım iktisat biliminin kuramlarına bağlıdır.»

«.. Bunlar bireysel özgürlüğe hükümetin nüfusundan daha çok güvenirler. Doğa yasalarının etkisini ortadan kaldırmak veya hafifletmek için hükümetçe sarfedilecek mesainin kanunun nüfuzunu engelledikten başka bu kanunların etkisi altında nihayet ezileceğini bilirler; ve faaliyetin serbestçe yapılmasını engelleyecek bütün maniaları ortadan kaldırmak isterler. Kişisel çıkarların görünen çelişkisi altında bir genel ahengin (düzenin) bulunduğuna inanırlar. Hükümetten beklenen şey yalnız bireyler arasında yapılacak sözleşmelerde meydana gelecek anlaşmazlıkları çözmekten ibarettir. Genel çıkar ancak bu sayede temin olunabilir. Yoksa hükümet toplumsal sınıflardan birisinin zararına olarak diğerini himaye eylemeğe girişecek olursa bununla kamunun çıkarı da yaralanır» (C. I, s. 51).

Özellikle son cümledeki düşünce üzerinde durmamız gerekecektir. Sınıflarüstü bir hükümet anla-

yışı kapitalizmin rekabetçi aşamasında ileri sürülen yanıltıcı bir savdır. Ne var ki, 19 uncu yüzyılın sonunda, görece de olsa sınıflarüstü bir hükümetin düşüncesinin, bir yerde utopik bir düşünce olmaktan öte bir anlam taşımadığı açıktır. M. Cavid Beyin düşünce düzeyi itibariyle bu hususu farketmeyecek durumda olması söz konusu olamayacağına göre «sınıflarüstü hükümet» yaklaşımı bir yerde düşün saptırıcı bir amaçla söylenmektedir izlenimi uyanıyor. Yok, eğer klasik liberal ekonominin kurallarının eninde sonunda işleyeceği inancı egemense, bu da korkarım Mançester ekonomi akımının ortodoksça bir savunusu anlamına gelmektedir. Nitekim Mançester okulunun muhafazakar yaklaşımlarını hafifletmek için şunları eklemekten kaçınmamıştır: «Fakat hiçbir zaman hiçbir tarafta tam bir başarıya erişememiştir. Hele son zamanlarda Avrupaya, yeni kıtaların toprak ürünlerinin gayet ucuz fiyatlarla ithali sonucu olarak meydana gelen tarım buhranları ve kurulan yeni yönetimlerde halkın kendi gerçek çıkarlarını bilmeyerek hükümetin müdahalelerine meydan vermesi sosyalistlerin uyarı ve tevşikleri «meslek-i serbesti»nin gelişimini durdurmuştur. Bu düşünceler İngiltereye bile yayılmaya başlamıştır» (C. I, s. 52).

Dikkat edilirse liberal ekonominin başarısızlıkları Amerika ve Avusturalya gibi yeni ülkelerden gelen ucuz tarım ürünlerine, halkın yanlış bir inançla hükümetin ekonomiye müdahale etmesini yeğlemesine ve nihayet sosyalist propagandalara bağlanmaktadır. Yani başarısızlıklar kabul ediliyor ama gerçek neden uygulanan ekonomik politikanın dışında aranıyor. Bugün de ekonomik bunalımın nedeninin sadece petrol fiyatlarındaki artışta aranması gibi. Bu arada Mançester öğretisini her şeyi doğa yasalarının iş-

leyişine bıraktığı için kadercilikle suçlayanlara da şu yanıt verilmektedir: «Serbesti yandaşları bulacakları yasaların iyiliğini, kötülüğünü, faydasını, zararını gözönüne almazlar; her şeyi tabiata bırakıp insanoğlunun çabalarının bir yarar sağlamayacağını iddia eylemezler, bundan ötürü de kadercilikle itham edilmeleri büyük bir haksızlık olur.

İktisadın sağlam kurallarına uyanlar, gerçek ilkelerini izleyenler bunlardır. Diğer ekonomik düşün akımlarına bağlı kişiler bunlara itiraz ettikleri halde bir çok konuda bu öğretinin bulduğu ilkelerden, yaptığı incelemelerden büyük ölçüde yararlanmaktadır» (C. I, s. 53).

Cavid Beyin liberal akıma yapılan itirazlara katılmadığını dolaylı da olsa hissetmekteyiz. Bu düşüncesine ve eğilimine sosyalist düşün akımına değinirken daha bir açıklık getirmiştir. Sosyalizmi şöyle açıklamaktadır: «Bu öğreti iktisadi düşünce kadar ve belki de daha eskidir. Fakat iktisat biliminin meydana çıkışından sonradır ki sosyalizm, rakibi karşısında kuvvet bulmaya çalışmıştır. Bu iki öğreti arasında büyük bir uçurum vardır. Bu uçurumu da bilhassa özel mülkiyet teşkil etmektedir. Serbesti yandaşları ekonominin bazı olaylarının yorum ve açıklanmasında, bazı sorunların çözümünde düşün birliğine sahip değildirler. Fakat sosyalistler arasında var olan ayrılıklar bundan çok fazladır. Bu farklar o kadar çoktur ki, aynı partiye mensup sosyalistler birbirlerinden o kadar ayrılırlar ki hepsinin düşüncelerini özetleyebilmek mümkün değildir.

Bütün sosyalistler günümüz toplumundaki baskıları kötü bir şey olarak görmekte ve bu baskıların içerdiği zararlı tohumların nihayet toplumları çöküntüye sürükleyeceğini iddia etmektedirler. Bunlar ken-

di sorumlulukları doğrultusunda hareket eden bireylerin özel çıkarları yerine hükümetlerin yüksek amaçlarını, yahut genel çıkarlara yönelik fedakarlığı ikame etmek istiyorlar. Fakat insanların ruhsal yapısının, nasıl değiştirileceğini, gelecekteki dünyanın yenilenmiş düzeninin nasıl korunabileceğini söylemiyorlar.

Günümüz toplumunda varlığını ileri sürdükleri fena tohumlar sermayedarlık usulünden, mülkiyet hakkından, servetlerin eşit dağılmamasından ibaret bulunuyor. Sermayedarlık usulünün (yani kapitalizmin) ortadan kaldırılmasını, toplumun herhangi bir bireyinin servetçe eşit düzeyde bulunmasını, mülkiyet hakkının varlığına son verilmesini, uygun ve mümkün görüyorlar. Düşünmüyorlar ki bu eşitsizlik doğaldır ve her türlü gelişimin nedenidir. Eşitliğin sağlanması bireylerde özenme ve ilerleme duygusunu yıkacaktır. Yine düşünmüyorlar ki sermaye toplumların en ilkel devrelerinde bile varolmuştur ,ve ekonomik gelişimin en önemli unsurudur» (C. I, s. 54).

Özel mülkiyet kaldırılınca insanları çalışmaya özendiren itici bir ögenin yok olması sonucu, ya insanlar üretimde bulunmayacaklar, ya da zorla yani bir müstebidin kamçısı altında üretim yapacaklardır düşüncesini ileri süren Cavid Bey bu düşüncesini şöyle noktalıyor. «İnsanlık istibdada değil hürriyete, (bu satırların Abdülhamid döneminde yazıldığını ve o iktidarın izniyle basıldığını hatırlamada yarar vardır sanırım) doğru gidiyor. Her yerde gayretin, başkalarına karşı fedakarlıkta bulunmanın ilk esasının özel çıkar duygusu olduğu görülüyor» (C. I, s. 55).

Bu düşüncenin savunucularına bugün de sık sık rastlanmaktadır. Ne var ki onların söylediklerini yaklaşık seksen yıl önce, onlardan çok daha yalın ve nitelikli bir biçimde Cavid Bey ifade etmiştir.

Sosyalistlerin bütün önerilerinin işçinin ve tüm emekçi yığınlarının sömürülmesini önlemek için ortaya atıldığını da bilen M. Cavid bununla ilgili olarak şunları yazmaktadır:

«Sosyalistler ecirliğin yani ücret usulünün kaldırılmasıyla amaçlarının gerçekleşeceğini varsaymaktadırlar. Oysaki bu usul en eski zamanlardan bu yana çeşitli biçimlerde uyğulanmıştır, ve konusunda göreceğimiz üzere, tabii, zorunlu bir yöntemdir» (C. I, s. 55).

Sosyalistlerin liberal düzende en fazla karşı çıktıkları hususun «bireycilik» olduğunun altını çizen Cavid Bey bireyciliğin toplumların ilerlemesine en fazla katkıda bulunan bir doğal davranış olduğunu söyledikten sonra şunları eklemektedir: «Bireycilik özgürlük ve bağımsızlığa bağlıdır, sosyalizm ise esaretten başka bir şey değildir. Sosyalizmde şahıs toplum için nefsini, özgürlüğünü herşeyini feda etmeğe mecburdur. Bütün irade ve iktidar toplumunun elindedir. Fransada Pierre Laroux daha 1833 yılında bireycilik kelimesinin, (sosyalizme yakınlaşmaya başladığı zaman) toplumun yararına feda edilebileceğini söylemişti» (C. I, s. 56).

Cavid Bey, sosyalizmi kendi gözlüğü ile değerlendirmekle beraber, bu konudaki gelişmelerden de haberdardır. Bu gelişmeleri kitabında şöyle yansıtmaktadır: «Burada yalnız şunu da ilave edeyim ki 19 uncu yüzyılın ilk yarısındaki sosyalistlerin sırf hayal üzerine kurdukları (utopik sosyalistlerden söz ediyor) sarayların çürüklüğü anlaşılarak, bu kuramlar bütün hüküm ve etkisini yitirmiştir. Bunun yerini bilimsel diye nitelenen ve Karl Marx tarafından kurulan öğreti almıştır. Bunlar sosyalizmi toplumlarda meydana gelecek gelişmenin neticesi olarak kabul ediyor ve gelecekteki ilerlemenin tohumunun bugünkü top-

lumda var olduğunu, toplumların o yöne doğru gitmekte olduklarını söylüyorlar. Fakat bilimsel adını alan sosyalistlerin eserlerinde de bilimsel bir içeriğe rastlanmıyor. Sosyalistler izlenecek yolda da düşün birliğine varmış değillerdir. Kimi ihtilâl istiyor, kimi hükümetin koruyucu kanadı altında belirli bir yol a: mayı arzu ediyor, kimi sınıf çatışmasını şiddetlendiriyor, kimi konutların, toprağın herkese ait olması düşüncesini ileri sürüyor, kimi üretim araçlarından mülkiyet hakkı kalkmalıdır diyor.

Özetlersek, sosyalistler esasta ve ayrıntılarda beraber olmadıkları gibi, gelecekteki toplumları için genel bir plan da yapamamışlardır. Bugün sosyalistlerin yaptıkları bir şey varsa, o da en son gelenlerin kendilerinden öncekileri düzeltmelerinden, onların yaptıklarını bozmalarından ibarettir» (C. I, s. 57).

Bilimsel sosyalizm yandaşlarının eserlerinin içeriğinin bilime uygun olmadığını söyleyen Cavid Bey bunu kanıtlayacak hiç bir örnek vermemektedir. Okuyucunun, bu yargısına hiç bir karşıt soru sormadan uymasını beklemektedir. Öte yandan sosyalistlerin uygulama, daha doğrusu düşüncelerini gerçekleştirme açısından izleyecekleri politikalardaki ayırım biraz da abartılarak sergilenmektedir. Ne var ki sadece belli noktalara değinerek anlatmak istedikleri bu konuda bilgi birikimine sahip olduğunu göstermektedir. Buna rağmen bu birikimi ustaca kullanarak sosyalist düşünceyi kendi içinde tutarsız, düşün birliğinden yoksun, dolayısıyla toplum için zararlı bir akım olarak suçlamaktadır.

Cavid Bey liberal ekonomi yandaşı olarak, ekonomiye yapılacak en küçük bir müdahalenin karşısındadır. Bu eğilimine «Devlet sosyalizmini» anlatırken açıklık getirmektedir. Önce, devlet sosyalizmini «sos-

yalizm ile liberal öğreti arasında bir bileşke vardır ki bu da devlet sosyalizmidir» biçiminde tanımlamaktadır.

Bu tanımdan sonra, böyle bir sosyalizmin uygulandığını varsaydığı Almanya örneğini ele alarak şu eleştiriyi getirmektedir:

«19 uncu yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen işçiye yönelik düzenlemelerle toplumsal yasalar hep bu akıma mensup kişilerin uyarıları sonucudur. Başlangıçta Almanyada ortaya çıkan devlet sosyalizmi ağır ağır her tarafa doğru yayılmıştır. Hükumetin temel görevlerine bir takım iktisadi görevler eklemek kesin olarak doğru değildir. Özellikle bugüne kadar devletin yönettiği iktisadi kurumlarda ne kadar az iktidar (yetenek, ehliyet vb. gibi sözcükler de kullanılabilir) göstermiş olduğu, yaptığı iktisadi yasaların serbestiye ne kadar yararlı olduğu ve genel çıkarlardan çok özel çıkarları koruduğu, adaletten saptığı, toplumun bir sınıfını diğer sınıfının menfaatinden sorumlu tuttuğu bilinmektedir. Devletin bireylerin sahip olduğu kişisel çıkar, yansızlık, fikri takip gibi meziyetlerden mahrum olduğunu da unutulmamalıdır.»

Kitabın diğer bölümlerinde de yeri geldikçe sosyalizmi ve her türlü devlet müdahalesini kınayan yargılara rastlanmaktadır. Cavid Beyin bu konularda ileri sürdüğü düşünce ve kanıtlar Sakızlı Ohannes'e göre daha ileri ve çağdaştır.

Üretim faktörleri arasında sermayeyi sayarken şu noktayı belirtmeden edemiyor: «Sermayeye gelince, bunun üretimin temel unsurlarından biri olduğunu inkar edenler bilhassa sosyalistlerdir. Bunlar diyorlar ki: sermaye, bir dönem önceki emeğin ürünü olmasından ötürü, böyle sonradan meydana gelen bir şeyin üretimin temel ögelerinden biri olması mümkün de-

ğildir.» (C. I, s. 130-131). Bu düşünce tarzı Cavid Beyin inandığı öğreti içersinde ne oranda tutarlı olduğunu gösteren örneklerden sadece biridir.

Sermaye konusunu işlerken Jevons ve Böhm-Baverk gibi, döneminin ileri gelen iktisatçılarından alıntı yapması, kendisinin klasik ekonominin ilk basamaklarında kalmayıp gününün son gelişmelerini de izlediğini göstermektedir. Oysa bugünkü iktisatçılarımızın ayni güncellikle olduklarını söylemek (bazıları dışında) mümkün değildir.

Sermaye olayını ele alışındaki çağdaşlığını belirtebilmek amacıyla o bölümden bir kaç noktaya aşağıda değinmek istiyoruz:

«Demek oluyor ki en basit anlamına göre iki nev'i sermaye vardır: İrad getiren sermaye ve irad getirmeyip sahibinin yaşamı süresince ve hatta kuşaklar boyunca devam eden sermayedir ki bunun servet yaratma özelliği yoktur, fakat istenildiği zaman bu nitelikteki sermaye haline dönüştürülebilir» (C. I, s. 188).

Sermayenin genel, yasal ve mali açılardan ayırımı için bazı tanımları ve kabulleri bulunmaktadır. Örneğin «bir adamın elinde Düyun-u Umumiye hisse senedi bulunursa bu pay senedi o adama göre sermayedir. Oysa ulusal açıdan bu pay senedi bir sermaye teşkil edemez. Bunun aksi de söz konusu olabilir, genel kamu taşınmazları gibi.»

Cavid Bey, bir kabile örneği ile zamanın tasarruf edilmesi ve tasarruf edilen zamanın sermayeye dönüştürülmesi olgusuna da değinmektedir. Söz konusu örnekte kabile bireylerini ikiye ayırarak, tasarruf edilen zaman içersinde «... o kabilenin en faal, en zeki bireyleri de kayıklar inşa etmeğe başlarlar, nihayet bir zaman sonra kabile iki kısma ayrılır. 1 — Zeka ve çalışmaları sayesinde kayık inşa edebilmiş olanlar..

2 — Zeka ve yetenekten yoksun olduklarından ötürü buna muvaffak olamayanlar» (C. I, s. 195).

Sermaye ve tasarruf edilen zaman arasındaki ilişkiyi kurup açıkladıktan sonra sermaye konusunda sosyalistlerin görüşlerine de şöyle değiniyor:

«Sermayenin sosyalistlerce anlaşılış biçimi yüksek bir uygarlık düzeyine bağlı olduğu için, bunların düşünüş tarzının sermayeyi doğal haliyle ele alan iktisatçıların muhakemesine oranla hatalı olduğu pek tabiidir. Sosyalistler, sermayenin sahip olduğu bir özelliği yani gelir getirmedeki gücünü gözönüne alıyorlar ve bir çok kimsenin ellerindeki sermayeyi bizzat kullanmayarak başkalarına kiralayabilmelerini, dolayısıyla bu gibi adamların bir emek ve çaba harcamaksızın gelir elde etmelerini, başkalarının çalışmalarına ilişkin emir ve hükümlerde bulumalarını sermayenin temel özelliği gibi kabul ediyorlar. Oysa ki bu görüş yanlıştır, sermayenin borç olarak verilmesi, kredinin doğuşuna neden olmuş, bu da çok uzun bir sürenin sonucunda ortaya çıkmıştır! Bundan ötürü sahibinin emeğinden hariç olarak gelir getirmesi sermaye için doğal bir durum değil, önceden elde edilmiş bir durumdur. Bu hali sermayenin esası ile karıştırarak, tarihi bir döneme ait bulunduğunu, yani geçmişte var olmayıp şu anda mevcut olduğunu, geçmişte var olmayınca gelecekte de mevcut olmayacağını söylüyorlar.

Sosyalistlerin kapitalizm adını verdikleri bugünkü üretim döneminin sonsuza kadar devam edemeyeceğine şüphe yoktur. Fakat bugünkü usul değişerek büsbütün yok olsa bile gene varlığına halel gelmeyecek bir şey var ki o da sermayedir. Bunun için sermayenin niteliklerinden birinin bir gün ortadan kalkacağını düşünüp, sermayenin üretim unsurlarından

sayılamayacağını ileri sürmek katiyen doğru olamaz. Her servet mutlaka önceden var olan bir servet tarafından üretilir. İşte bir tohum, bir hücre vazifesini gören bu şey sermayedir» (C. I, s. 191).

Yukardaki savlar dikkatle okunursa görülecektir ki Cavid Bey kapitalizm ile sermaye kavramlarını kesin olarak birbirlerinden ayırmaktadır. Sermayenin en azından kendini yeniden ve de büyüterek üretmesi olgusuna tohum ve hücre örnekleri ile bir açıklık getirmektedir. Kanımca Cavid Bey sermayeyi soyut bir kavram olarak almanın ötesinde, gelişme için önbirikiminin kaçınılmaz bir unsur olduğunu da düşünmektedir. Bu yaklaşımı, böylesine açık ve net bir biçimde kendinden sonra gelenlerde pek göremekteyiz.

Bu arada sosyalist düşünceye hücum etmekten de geri kalmamaktadır. Örneğin Lassale'ın düşünceleriyle ilişkili olarak şu söyledikleri ilgi çekicidir: «Bazıları, bilhassa Almanlardan Lassale, bir kişinin gereksiniminden fazla miktarda üretimde bulunmağa gücü yetmeyeceği esasından tutturarak sermayenin kaynağının esaret olduğunu ve esaretin ortaya çıkışından sonra esir sahiplerinin üretimlerini artırmayı başardıklarını iddia eylemişlerse de bu, doğru değildir» (C. I, s. 196) dedikten sonra, «Dahomey, Nijerya vb. gibi ülkelerde esaret var ama sermaye oluşmamıştır» diye kanıt gösteriyor. Doğrusu buna yavuz hırsızlık demek gerekecek. Emperyalizmin varlığından habersiz gibi davrandıktan sonra, kişi bu çeşit örnekleri çok kolay bulabilir. Bir de, bu arada şunu ileri sürüyor: «Bir insan gereksiniminden fazla üretemezse, nasıl oluyor da köleler üretir.» Bu yaklaşıma bilinçli saptırmaca demek en hakça niteleme olur. Cavid Bey gibi

birinin kölelikteki çalışma düzenini ve koşullarını bilmemesi söz konusu mu?

Yazarımız, sermaye konusunu irdelerken Karl Marx'a da değinmeden işi geçiştiremiyor. Şöyleki «Karl Marx da sermayenin kaynağı ticarettir diyor. Ve malların değişimi ile nakid kullanımındaki gelişmeyi sermayenin yaratıcısı olarak kabul ediyor. Sermayenin eski dönemdeki durumu düşünülürse bu iddianın da sakat olduğu görülür» (c. I, s. 197) diyerek bütünüyle çarpıtılmış bir yargılamada bulunuyor. Bütün bunlara rağmen, yaptığı eleştiri ve savunmalarla klasik ekonomi ve devamını iyi bildiğini de bir yerde hissettiriyor. Başlıkta kullandığımız «doruk» nitelemesini her yönüyle haklı çıkarıyor M. Cavid Bey... (*)

Kapitalistleşme amaçtır Cavid Bey için. Kapitalistleşme ve sanayileşme birlikte gerçekleşebilecek kavramlar olarak ortaya konulmaktadır. Sanayileşme sözünden büyük ölçekli sanayi anlaşılmaktadır. Büyük ölçekli sanayinin yararlarını ise şöyle sıralamaktadır:

I — Kuruluş masraflarında önemli bir tasarruf sağlanabilir. Yaptığı bir hesaba göre on atelyenin maliyetine bir büyük ölçekli fabrika yapılmaktadır, ve bu fabrikanın ürettiği malların miktarı o atelyenin toplam üretimi ile kıyaslanmayacak kadar yüksektir.

II — Büyük ölçekli sanayide yüksek üretim kapasitesine sahip ileri teknolojiyi içeren makinalar kullanılabilri.

III — Genel masraflar, üretim araçları ile doğru orantılı bir şekilde artmaz.

(*) Günümüz Türkiyesindeki liberal iktisatçıları ve yandaşlarını aklımdan çıkartamadığım için ister istemez bir abartma yapıyorum galiba...

IV — İş bölümü en iyi biçimde gerçekleştirilebilir.

V — Sermaye ve işgücü kullanımından maksimum yarar sağlanabilir.

VI — İşsağlığı ve iş kazalarına ilişkin kurallar en üst düzeyde yerine getirilebilir.

VII — Düşünsel çabaların özellikle üretimin örgütlenmesi ve yeni teknolojilerin bulunmasına yönelik uğraşıların genişleyip yaygınlaşmasını sağlar.

VIII — Ürün fiyatlarında ucuzluğu gerçekleştirebilir.

Sayılan bu yararlarına karşın, büyük ölçekli sanayinin, bazı sakıncaları da içerdiğini belirten Cavid Bey bu sakıncaları şöyle sıralamaktadır.

1 — İşletme yönetiminin iyi olmaması halinde büyük ölçekli firmalar fayda yerine zarar yaratabilir. Bu nokta da Cavid Bey iki amacını dolaylı da olsa dile getirmektedir. Bunlardan birincisi, Osmanlı devleti gibi geri kalmış toplumlarda devlet böyle sınai kuruluşlara girişmemelidir. İkincisi ise, gerekli bilgi birikimi ve yetenekten yoksun yerli burjuvazi de bu işlere kalkışmamalıdır. Geriye ne kalmaktadır? Yabancı sermaye. O halde yönetimde hata yapılmaması için bu nitelikte sanayi girişimleri bütünüyle yabancılara bırakılmalıdır.

2 — İşçiyi baskı altında tutan, otomasyon vb. gibi iş akımları ile işgücünün gelişimini engeller.

3 — Tekelleşme eğilimlerini güçlendirir.

Büyük sanayi kuruluşlarının sakıncası ile ilgili en önemli nokta üçüncüsüdür. Yani tekelleşme eğilimlerinin güçlendirilmesi. Yalnız Cavid Bey, bu eğilimin yaratacağı tehlikeye değiniyor ama fazla da önemsemiyor. Konuyla ilgili düşünceleri şöyle: «Bu sakınca zannedildiği kadar büyük değildir. Gerçi işlemler dar bir pazar dahilinde sınırlandırılmış olursa, yani bir-

leşecek firmaların işlem ve ürünleri gayet yüksek gümrük tarifeleri ile yabancı rekabetten korunmakta iseler bu sakınca söz konusu olabilir. Bundan dolayı ılımlı gümrük tarifeleri koymak gerekir. Dışardan ürünler ve işlemler kolayca ithal olunursa tekel olmaz» (C. I, s. 302). İçerde oluşacak tekeller için doğru bir yaklaşım kabul etsek bile dış tekellerin durumuna bir açıklık getirmiyor bu. İşte bu sorunun cevabı Cavid Bey'de yoktur. İnandığı öğreti doğrultusunda böyle bir soru sorulamaz ve yanıtlanamaz.

Liberalizmin bireylere sorumluluk duygusunu da verdiği belirtildikten sonra «Bir toplumda bu iki şart (mülkiyet ve serbesti) ve esas ne kadar sağlanmışsa o toplum o derece de gelişmiş sayılır» denmektedir. «Usulü serbesti, ekonomi açısından diğer yöntemlerin hepsinden daha üstündür» (c. I, s. 394).

«Deneyle anlaşılmıştır ki insanoğlunun faaliyetlerinin çeşitli alanlarında özgür emek ve çaba, zorla ve baskı altında meydana gelen iş ve çalışmaya her yönden üstündür. Böylece yavaş yavaş serbestiye uygun bir ortam meydana gelmiş, kamu oyu bu usulün yanında yer almaya başlamış, keşifler ve yeni buluşlar, ulaşım ve sanayideki yenileşmeler bu konudaki gelişmelere neden olmuştur» (c. I, s. 395).

Günümüz ekonomi kitaplarında bulamayacağımız bir konu Cavid Bey'in eserinde ağırlıklı bir biçimde yer almıştır. Konu mülkiyettir. Klasik ekonomi açısından, mülkiyet adeta bir temel çıkış noktasıdır. Cavid Bey de konunun hakkını vermiştir. Örneğin mülkiyetin doğuşunu incelerken «eğer özel mülkiyet olmasaydı tasarruf meydana gelmeyecekti, sermaye oluşmayacak, arazide iyileştirmeye yönelik çalışmalar gerçekleşemeyecekti ve bunların tümünün hükümet tarafından vücuda getirilmesi gerekecekti ki bu-

na da imkan olmadığı açıktır. Zira bu gibi görevler hükümetlere yüklenemez» (c. I, s. 400) diyerek özel mülkiyetin bütün bir ekonomik sistem açısından yerini belirlemiştir.

Mülkiyet ve onun başkalarına, özellikle kendi aile bireylerine intikali yani veraset toplumların temel taşı olarak sunulduktan sonra «Aileler ancak özel mülkiyet ve verasetin var olduğu ülkelerde kurulabilmiştir» (c. I, s. 426) yargısına ulaşılıyor. Bugün de liberal ekonomi politikasının yandaşları, bu politikanın dayandığı toplumsal düzenin bu iki kurumunu aynı yaklaşımla anlamakta ve savunmaktadırlar. Verasetin güvence altında olmamasının bireylerde sermaye birikimi konusunda heves bırakmayacağı ileri sürülmektedir. Bu nokta «Yeni Osmanlılar» ve onları izleyen «Jön Türk» akımlarının siyasal doğrultularını belirleyen ögelerden biri olmuştur. 19 uncu yüzyılın ikinci yarısında etkinliklerini duyuran genç osmanlı aydınları İmparatorluğun o çağın gerisinde kalma nedeni olarak kapitalistleşmemesini gösterdikleri gibi, kapitalistleşememeyi de Osmanlı düzenindeki veraset hukukunun noksanlığında aramaktadırlar. Doğrusu bu nedensellik ilişkisi soruna gerçekçi bir yaklaşımı yansıtmaktadır.

Verasetin savunulmasıyla birlikte konunun ağırlık noktası sosyalistlerin bu kuruma yönelik saldırıları üzerine kaymıştır. Veraset hakkının kaldırılmasının sadece bireyler yönünden değil, hükümetler açısından da büyük zararlara yol açacağı şöyle açıklanmaktadır: «Veraset kaldırılınca özel sermayeler oluşamayacağından bu görevi hükümetlerin ifa etmesi gerekecektir. Oysaki hükümetlerden böyle bir şey beklenemez.» (c. I, s. 426). Bu, Osmanlı aydınlarının en duyarlı oldukları bir sorundur. Hatırlanacağı üzere

«öncüler»i ele alırken değindiğimiz, Âli Paşanın Padişaha yaptığı uyarıların en önemlisi «Mülkiyet hakkını veriniz» biçiminde olanıydı. Yüzyıllardır sermaye birikimini sağlayamamış Osmanlı hükümetinden böyle bir görevi üstlenmesi istenemezdi.

Cavid Bey veraset açısından Osmanlı ilerici aydınını böylece en can alıcı yerinden yakaladıktan sonra, bu hakkı kaldırmak isteyenlere yönelik saldırılarının dozunu artırıyor ve şunları ileri sürüyor: «Veraset kaldırılınca yıllık tasarrufların miktarı azalacak, sermayeler eskisi gibi iyi bir biçimde yönetilemeyecek, işlemler azalacak, 40-50 yaşından sonra kimse çalışmayacak, bütün bu olguların birlikte varlığı hızlı bir çöküşü meydana getirecek ve bunların ötesinde hükümetler zarara uğrayacaktır» (c. I, s. 431).

«Veraseti bütünüyle ortadan kaldıracak yerde bir bölümüyle sınırlamaktan, taşınmaz mallar üzerine yüksek vergiler koymaktan da aynı kötü sonuçlara ulaşılır. Toplumsal zenginliğe ve iktisadi gelişmeye bu suretle indirilecek bir darbe, önceki kadar şiddetli olmasa da hissedilecek derecede olur» (c. I, s. 432-433).

Cavid Bey en ağır darbesini bunları söyledikten sonra indirmektedir: «veraseti ortadan kaldırmak isteyenler aileleri de kaldırmak isterler»

Aile birliğinin sevgi temeline dayandığını söyleyerek, buna karşı çıkanlara şu cevap verilebilir diyor: «Kendilerine akrabalarından miras olarak hiç bir şey kalmayacak olan aileler azdır. Bunun dışında toplumsal ortamın yarattığı duygulara iştirak etmeyi herkes adet haline getirmiştir. Yoksa, özellikle büyük şehirlerin işçi sınıfında aile düşüncesi yıkılırsa yani bir maddi çıkar mevcut olmazsa bütün ilişkiler yavaş yavaş bozulur, akrabalar birbirlerini yitirirler (c. I, s. 435).

Sanırız, kapitalizmin ideolojik içeriğini geniş kitlelere böylesine inandırıcı anlatan bir başka iktisat bilimcimiz daha yoktur. Beğenelim, beğenmiyelim Cavid bey bu boyutta biridir. Aynı ideolojinin bir başka uzantısını, rekabeti anlatırken «rekabet güçlülerin egemenliğini sağlar, zayıfları ezer» biçiminde ortaya atılan bir iddiaya şu yanıtı vermektedir: «Rekabet herkesi layın olduğu yere getirir» (c. I, s. 455). Doğrusu acımasız, ama bilim adına yapıldığı için yazarın vicdanını rahatsız etmeyen bir yaklaşım biçimidir bu...

«İlm-i İktisat»ın birinci cildinin son konusu «Osmanlı ülkesinde iş görme özgürlüğü ve sanayi üzerindeki sınırlamalar» başlığını taşımaktadır. Cavid Bey bu bölümde o noktaya kadar anlattığı liberalizm açısından İmparatorluğun durumunu incelemektedir Bölümün içerdiği önemli düşüncelerden yaptığımız alıntıları şöyle sergileyebiliriz:

«Osmanlı ülkesinde iş özgürlüğü ve sanayiye konulmuş bulunan sınırlamalar iki nev'i olup; (1) Esnaf yönetmelikleri, (2) Gedik usulüdür.

Osmanlı ülkesindeki esnaf yönetmelikleri ve düzenlemeleri pek iyi değildi. Her zanaatta esnaf kahyaları ile usta başılar vardı. Her zanaatta bu kahyalarla ustabaşılardan oluşan bir lonca odası bulunurdu: Zaten bir zanaatın yapılması belirli bir yönetmelik uyarınca olduğundan Lonca odaları bu yönetmelikleri uygulamaya mecburdular. Fakat bunların hareketinden yarar yerine zarar görülüyordu, bunlar zanaat sahiplerinin iş ve sorunlarına bakacak, karşılaşacakları zorlukları aşmağa çalışacak yerde onlar hakkında bir çok kısıtlamalarda bulunuyorlardı.

Osmanlı ülkesinde bir kimse çıraklık, kalfalık etmedikçe ustalık mertebesine çıkamazdı. Hatta ziynete ilişkin bazı sanayide usta olmak mutlaka usta başıla-

rın hüneri onaylamasına bağlıydı. Hatta kalfanın bilgi ve yeteneği bile olsa, ustabaşının bunu takdir etmesi bir çok masrafa, yükümlülüğe, ziyafetlere bağlıydı.

Biz de de her nev'i zanaat erbabının yapacağı işler özel yönetmeliklerle belirlenmişti. Bu yönetmeliklerin dışına çıkmak şiddetle yasaklanmıştı. Bu yönetmeliklerin emirlerine uymayanlar ağır cezalara çarpılırlardı.

Gerek bu cezaların derecesi, gerek esnaf ile lonca odaları ve kahyalar arasındaki ilişkilerin iyice anlaşılabilmesi için esnaf yönetmeliklerini topluca bilmek zorunluydu. Fakat maalesef bu konuda yaptığım araştırmalar bir sonuç vermedi. Bu yönetmeliklerin bir kopyası ilgili kurumda bile bulunamadı. Bundan ötürü söylenenlerle yetinilmek mecburiyeti hasıl oldu» (C. I, s. 470-471).

«Gedik usulüne gelince: gedik usulü merhum Ömer Hilmi Efendinin evkaf kitabına nazaran yaklaşık 110 yıl önce gayri meşru bir surette kurulmuş ve eski vakıfların bir çok hakkının yitirilmesine neden olmuştu.

Gedik meydana getirmek için bir zanaatın icrasına mahsus olan araç ve gereçler daimi surette, kalıcı bir biçimde bir taşınmaz mal içine konulmuş olunuyordu. O zanaatın yapılmasına mahsus olan bu araç ve gereçe gedik, bu aletlerin konulduğu ve daimi bir nitelik taşıyan yere vakıf veya mülk denilirdi.

Bu usule göre her zanaat yalnız gedik denilen araç ve gerecin bulunduğu mahalde yapılırdı. Dolayısıyla zanaatın yapılmasına mahsus yerler belirli ve sınırlıydı. İş görme özgürlüğüne bu suretle önemli bir sınırlama getirilmişti. Her yerde ekmekçi, her yerde bakkal, her yerde berber dükkanı açılamazdı. Berber-

lik edecek adam mutlaka bir berber gediği, kahvecilik edecek adam mutlaka bir kahveci gediği satın alacaktı. Oysaki bir gedik satın almak için çok para vermek gerekirdi. Gedikler mahdut olduğundan sanayi bu suretlede adeta bir tekel haline getirilmişti. Esasen görüldüğü gibi masrafların azlığı, sonra da tekelin neticesi olarak kötü kullanımların meydana gelmesi doğaldı. Bunu engellemek üzere de her şeye narh yani resmi fiyat konulmuştu. Buna karşı hareket edenler suçlarıyla, oranlanmayacak derecede şiddetli cezaya çarpılırlardı.

Bir yerin sahibi başkası, gediği başkasının olabilirdi. Bir dükkanın mülküne tasarruf eden kimse o gediğin de sahibi olması gerekir ise de gediklerin ortaya çıkmasından beri uygulanan gelenek gereğince sorun başka bir biçime dönüşmüştü. Yani içine gedik konan taşınmazın sahibinin aldığı kira miktarı ne düzeyde ise öyle kalır, hiç artmaz, bunlar belli ve sınırlı bir kira alırlar, gediklerin sahiplerine —gediklerin ait oldukları vakıfları tarafından kiracı bulunanlara— hiç bir surette tasarruf olunamaz, dükkanın şeref ve hizmetinden taşınmazın sahibine hiç bir şey isabet etmezdi» (C. I, s. 472-473).

Cavid Bey Osmanlı İmparatorluğunda kapitalistleşmenin en büyük engellerini özlü ama etkin bir biçimde sergilemiş bulunmaktadır. Mülkiyet ve veraset hakkının büyük ölçüde sınırlanmış bulunması bunun yanısıra devlet yönetiminin yapısı gereği süren gasp hakkı ya da geleneği ilk sermaye birikimini engellediği gibi, esnaf teşkilatları ve onun da ötesinde batı feodalitesinden çok farklı bir kurum olan gedikler bunun yani kapitalistleşememenin temel nedenidir.

Bunların dışında da sanayinin liberal kurallara

göre gelişmemesinin iki nedenine daha değinilmektedir:

1 — Hükümet tarafından tekelleştirilen sanayi.

2 — Sanayiye ilişkin diğer kanun ve kararnameler.

Bu ikinci noktadaki nedenlerde gene kendi içinde olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Şöyle ki:

1 — Devlet yapmadığı halde bireylerin girişimde bulunması yasak olan sanayi dalları,

2 — Hükümetten izin alınmasına veya diğer bazı sınırlamalara bağlı olarak kurulan sanayiler.

«Hükümetçe tekel altına alınan sanayi barut, diğer patlayıcı maddeler ile tuz üretimi ve satışıdır. Tütün ve tömbekide de tekel olup hükumet tarafından bir anonim şirkete ihale olunmuştur» (C. I, s. 474).

Devlet bizzat yapmadığı halde, özel kişilerin de yapmasını yasakladığı sanayi türleri şunlardır: içki üretim ve satışı ile afyon zıraatı. İzne tabi sanayi dalları da aşağıdaki gibidir: dükkânlarda içki satışı, basımevi açmak, ekmek üretimi vb. gibi. Bu arada doktorluk, eczacılık gibi bir takım meslekler de genel sağlık yararları açısından bazı koşullarla izne tabi meslek dalları olarak nitelenmiştir.

Kitapta bizim eskiden müteşebbis, şimdilerde de girişimci dediğimiz kişilere müteahhid, bunların yaratılan servetten aldıkları paya yani kâra da «temettü» adı verilmektedir. Girişimci sözcüğünün «Entrepreneur» deyimini tam karşılamamasından ötürü «müteşebbis» kelimesini kullanmağa devam edeceğiz, ama «temettü» yerine kâr diyeceğiz. M. Cavid Bey müteşebbis konusunda şu satırları öne çıkarmaktadır. «Gerçek sanayide, gerekse ticaret ve tarımda müteşebbisin görevi ekonomik yaşamdaki görevlerin en ulvisi, en yükseğidir.» (C. II, s. 145).

Müteşebbisin görevini böylesine yücelttikten sonra kârın haklılığını gündeme getirip, çeşitli örneklerle bunu kendi açısından kanıtladıktan sonra Proudhon, Rodbertson ve Karl Marx gibi, temelde kâra karşı olan düşünürlerin iddialarına karşı şunları ileri sürmektedir: «Karl Marx patronları, sanayi müteşebbislerini işçiden en yüksek emeği isteyen eli sopalı bir gözetici, bir kürek bekçisi gibi kabul ediyor. Eğer Karl Marx'ın sözleri doğru olsaydı, bütün müteşebbislerin kâr etmeleri lazım gelirdi. Oysa ki deneyle saptanmıştır ki on müteşebbisin 2-3 ü iflas eder yahut mahvolur, 5-6 sı ancak pek az bir kârı sağlayarak sermayesini sınırlı ölçüde artırabilir, nihayet bir ya da ikisi önemli bir servet sahibi olur» (C. II, s. 158).

İlk bakışta çok haklı görülen bir iddiadır bu. Ama üzerinde düşününce ne oranda yanlış yöne doğru kişileri çektiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki: müteşebbisler arasında Cavid Beyin değindiği kârların eşitsiz dağılımı var ise, bu, Karl Marx'ın yanlış düşündüğünü kanıtlamaz. Çünkü iflas eden de, en üst düzeyde kâr sağlayan da çalıştırdığı emekten en yüksek verimi almak ve de bunun önemli bir bölümüne el koymak ister. Aralarındaki (kitapta da değinilen) farklılık Sakızlı Ohannes'ten Cavid Beye kadar liberal iktisatçıların o çok sevdikleri ve savundukları tam rekabetin olmaması, ekonomi yasalarının bir orman yasası niteliğine sahip bulunması ve de bunların sonucu tekelleşmenin yaygınlaşmasından dolayıdır.

Klasik ekonominin yapısı içinde varolduğu halde, onun tarafından gereğince sergilenmeyen fakat Karl Marx'ın üzerinde çok durduğu «uzun dönemde kâr oranının düşmesi olgusu»na Cavid Bey'de değinmekte ve bunun nedenlerini şöyle sıralamaktadır:

I — Faiz oranlarının zaman içersinde azalma eğilimi göstermesi,

II — Rekabetin artması,

III — Müteşebbislerin sayılarının toplumsal gelişmeye paralel olarak artması,

IV — Yeni buluşların uygulanmasında geçen zaman süresinin daralması, böylece geleceğe yönelik risklerin azalması.

Cavid Bey kârlardaki bu azalma eğiliminin ortalama kâr oranı için de geçerli olduğunu tekrarlamaktadır. Ne var ki bu düşme eğilimi bütünüyle «tam rekabet»e dayandırılmıştır. Her durumda olduğu gibi tekelleşme unutulmuş, ya da kolaylıkla giderileceği varsayılmıştır.

Yazarımız kooperatifleşmenin de hiç bir şeye yaramayacağına inanır. Bunu da kitabında şöyle belirtmektedir: «Özetlersek, kooperatif şirketi toplumda geniş bir değişiklik meydana getirecek bir araç kabul edenlerin aldanmakta olduklarını yarım yüzyıllık deneyler kanıtlamıştır. Bu sayede gerek üreticinin gerek işçinin üretim araç ve gereçlerine sahip olarak aracıları ortadan bütünüyle kaldırılması mümkün değildir.»

«Sermayenin haklarını böylece sarsmağa gelince, kooperatif şirket de eskidikçe yavaş yavaş sermayenin şirketlerde sahip olduğu bütün hukukunu teslim ve kabul etmektedir...

Mamafih bu şirketlerin yararı yok değildir. En iyi ekonomik koşulları alt gelir gruplarına kadar yayarlar, işçiler arasında bir ayrıcalığa sahip olanların parlamalarına neden olurlar. Dolayısıyla bir «serbesti-i iktisat» döneminde bunların varlığı istenir. Şu kadar ki bu şirketlerin toplumsal ilerlemenin araçlarından sadece biri olduğu kabul edilmeli, bunlarda toplumu değiştirecek ve yenileyecek bir gücün var olduğu sanılmamalıdır.» (C. II, s. 259).

Doğru söze ne denir... Kooperatiflere sahip olmadıkları ve olamayacakları özellikleri atfedenlerin düşünmesi gerek.

Gelelim emek ve emekçi konusuna. Emeğin genel servetten aldığı pay ve gene emekle ilgili diğer sorunlar ikinci cildin 161-235 sayfaları arasında ele alınmıştır. Bu sayfalarda yer alan bölümlerin başlıkları şöyle sıralanmaktadır:

— Üretilen değerin dağılımında emeğin payı,
— Ücret miktarını belirleyen nedenler
— Geçmişte, günümüzde ve gelecekte ücret
— Yüksek ve düşük ücretlerin ekonomik anlamı
— İşçilere yönelik iyileştirici düzenlemeler
— Kâra katılma usulü.

Biz bunlar içersinde özellikle son ikisi üzerinde durmak istiyoruz. Diğer bölümlerde anlatılanlar klasik ekonominin genel kuralları çerçevesinde oluşan, bugün de bilinen düşüncelerdir. Bu düşüncelerin önemli bir bölümü günümüzde de sık sık ileri sürülmektedir.

İyileştirici düzenlemeler alt başlığı taşıyan bölüm bir anlamda bu günkü sosyal politika konularının özetidir. Bilhassa işçi birliklerinin gelişimi anlatıldıktan sonra sendikalar üzerinde durulmaktadır. Ne var ki sendika deyimi yerine İngilizce «Trade Union» sözcüğü kullanılmıştır. Bu konu şöyle anlatılıyor: «Trade Union'lara dair ingilizce pek çok eserler yazılmıştır. Günden güne olağanüstü önem kazanmakta olan bu örgütlerin toplumsal ve sınai gelişime pek çok etkisi dokunmaktadır.» (C. II, s. 209).

«1824 den önce İngilterede bir mesleğe sahip olan işçiler birleşip bir örgüt kuramazlardı. Bu gibi örgütler o tarihe kadar yasa dışı dernekler gibi kabul edilir ve cezalandırılırdı. Lakin, yasaların yasaklama

sıyla birlikte gene söz konusu tarihe kadar bu dernekler gizli olarak oluşmuş ve gelişmiştir. Bir önce değinilen tarihte verilen izin üzerine bunlar açıklık kazandılar, birleşen işçiler de her türlü cezadan kurtuldu» (C. II, s. 210).

Böylece kurulan sendikaların, özellikle İngilteredeki gelişmeleri anlatıldıktan sonra şu yargılara yer verilmiştir:

«Adalet açısından Trade Union'lar mutlak bir serbestliğe sahiptirler. Yani bunların bir hükmi şahsiyetleri vardır. Diğer şirketlerin sahip oldukları haklara bunlar da sahiptirler. Kişiler hakkında ceza konusu olan şeyler bunlar için de ceza konusudur» (C. II, s.314).

Görüldüğü gibi sendikalar sermayenin birleşmesinden meydana gelen şirketlere benzetilmektedirler. Amaçları ve sahip oldukları nitelikler açısından pek büyük ayrılıkları olmasına karşın, bu iki kurumun aynı biçimde ele alınması gerektiği, liberal ekonomi ve onun uzantılarına bağlı düşün ve bilim adamlarının her fırsatta ileri sürdükleri bir iddiadır. Bu iddianın doğal sonucu olarak Trade Union'ların (M. Cavid bey ticaret odaları ile bunlar arasında tam benzerliğin varlığını vurgulamak için sürekli olarak bu deyimi kullanıyor kanısındayız) görevleri şöyle sıralanmaktadır:

«1 — Cenaze masrafları: İngilterede işçileri ençok rahatsız eden konu, öldükleri zaman kilisenin masraflarını karşılayamamaktan ötürü bir çukura gömülmek düşüncesidir. Trade Union'lar bu nedene dayanarak üyelerinin cenaze masraflarını karşılamayı taahhüt etmişlerdir.

2 — Hastalık sandıkları: Hastalara 13-26 hafta, haftada ortalama 1.25 frank gibi belirli bir para verilir.

3 — Emekli sandıkları: Makinist işçilere mahsus dernekler için bunun miktarı yılda 455-650 frank arasında değişir.

4 — Kaza sandıkları: Bu yalnız bir defaya mahsus olarak ödenir.

5 — Grev sandıkları: Bunlar Fransadaki grev sandıklarıyla eşdeğerde değildir. Buradan bir çok harcamalar karşılanır» (c. II, s. 213).

Görüldüğü gibi Trade Unionların görevleri olarak ileri sürülen konular grevle ilişkili olanların dışında bugünkü sosyal güvenlik kurumlarının uğraş alanına girmektedir. Yani bu tip işçi birlikleri bir çeşit yardım sandığı şeklindedir ya da Cavid Bey tarafından öyle gösterilmek istenmektedir. Biz bu son söylediğimizin geçerli olduğu kanısındayız. Çünkü sendikacılığın çağdaş boyutlarını almaya başladığı 19 uncu yüzyılın son çeyreğinde, bilhassa İngiliz sendikalarının görev sınırları yukarda sayılanların sınırını çoktan aşmıştır. Nitekim Cavid Bey konuyu böyle sergilemenin yaratacağı güvensizliği farkettiği için Trade Unionlar hakkında söylediklerini şöyle noktalamaktadır: «... İngilterede bugün oluşan Trade Union'lar diğerlerinin «eski Trade Union» adına karşı «yeni Trade Union» adını taşıyorlar. Bunlar tüzüklerinden sosyal güvenliği bütünüyle çıkarmışlardır. Amaçları sadece savaşım yani grev zamanında üyelerini beslemektir» (C. II, s. 215).

Emek ve emekçiye ilişkin konu ve sorunları ele alırken grev meselesine de şöyle değinmektedir: «Özellikle şu son yılların ekonomik olaylarını incelemekte olanlar grevin ne kadar yaygınlaştığını görüp anlamışlardır.

Bir sanayide (iktisadi faaliyet kolunda) bir kişinin yalnız başına çözemeyeceği bir sorunu çözmek

için aynı sanayide çalışanların hepsi birleşirler. Bu iştirak ve birleşme çeşitli düşüncelerle olur. Grevden amaç işçilerin arzu ettikleri şeye erişinceye kadar fabrikada işleri terk eylemek üzere birleşmeleridir.

Eskiden Fransada, İngilterede ve diğer yerlerde bazı nedenlere dayanarak grev yapma yasaklanmıştı. Grev bir hak mıdır? Bir ayrıcalık ve izin midir? Grev bir haktır. Mamafih bunun bazı yasal koşulları vardır. Aynı sanayide çalışan, dolayısıyle çıkarları aynı doğrultuda olan kimseler iddialarını dinletmek için çalışmaktan vazgeçebilirler. Lakin bunlar işlerini terketmek için bir süre vermeli ve bu sürenin bitiminden sonra greve gitmelidirler. Greve dahil olmayanları tehdit edip, zorlamamalıdırlar. İşçi grev hakkına sahip olmazsa ücret sözleşmesi tamam değil demektir. Zira tarafların sözleşmesinin geçerliliği için işçi ile patronun, hukuk açısından eşit olması gerekir. İşçi için bu hak varolmazsa patronlar gizlice aralarında anlaşıp, ücretleri düşürür, çalışma saatlerini artırırlar.» (C. II, s. 215-216).

Bu açıklamalar M. Cavid'in liberal görüşünü ortaya koyan satırlardır. Böylece iş tutma özgürlüğünden, işi bırakma hakkına kadar tam bir serbestlik, amaç ve temel ilke olarak sunulmuş bulunmaktadır. Bu serbestlikten yana olma bir yerde şu cümleyi gündeme getirmektedir: «Grevin bir ters etkisi vardır ki bu da engellenmemelidir, yani patronlar bir diğer sanayi dalından ve diğer ülkelerden gelen işçiyi kabul ve istihdam edebilmelidir. Burada gözönünde tutulacak başka bir nokta da var. Her sanayide üretimin gereklerine göre belirlenmiş bazı âdet ve görevler vardır. Bir patron yanındaki işçiden birini istediği gün işten atamaz. Bir hafta, on beş gün, bir ay evvel haber vermeğe ve bu süre zarfında işçinin ücretini ödemeye mecburdur.» (C. II, s. 216)

İşçilerin de aynı şekilde işlerini terk etmeden önce, belirli bir ihbar süresi içinde, işverenlere ayrılacaklarını bildirme zorunda olduklarına değinen Cavid Bey böylece bugün endüstriyel ilişkiler adını verdiğimiz işçi-işveren ilişkilerinin temel yaklaşımlarına değinmektedir. Ne var ki bütünüyle liberal bir yaklaşım tarzını benimser görülmesine rağmen yasal hak ve eşitlik adına getirdiği ilkeler (deneyle sabittir ki) tek yönlü yani işverenlerden yana işlemiştir. Önemli olan bunların kimden yana işlediği değil, yirminci yüzyılla girmeden, Türkiyede tartışılmış ya da yansıtılmış olmasıdır.

Grevlerin bir yandan üretimdeki olumsuz etkileri dolayısıyla işverenlere, diğer yandan grev süresince ücretlerini alamadıklarından ötürü işçilere, nihayet bütün bir ulusal ekonomiye zararları olduğuna değinildikten sonra şöyle bir yaklaşım gündeme getirilmektedir: «Grevlerin başlıca etkilerinden biri ücretlerde bir tekdüzelik ve intizamın kalmaması, bunların daima hareketli ve değişken bir hale gelmesidir. İşte bu nedenden ötürü grev olayını yasaklamak ya da ortadan kaldırmak için geçici veya daimi olarak meydana gelmekte olan hakem örgütlerinin pek çok faydaları vardır. Yalnız işverenlerle işçilerin sayıca eşit olarak bulundukları bu örgütlerde verilen kararlar zorunlu ve yansız olmalıdır. Yoksa işçiler mutlaka -Fransada bazan olduğu gibi- işverenle meydana gelen andlaşmazlıkta kendilerinden yana karar verilmesinde ısrar ederlerse hiç bir sonuca ulaşılamaz» (C. II, s. 220).

Bu noktada çok kısa da olsa, lokavt'tan da söz etmektedir. Grev ve onun karşıtı olan lokavt'ın yarattıkları zararlar ise çarpıcı bir biçimde şöyle verilmektedir: «İngilterede 1898 yılı süresince meydana ge-

len grevlerde işçilerin çalışmadıkları günlerin toplamının 14 564 000 ine ulaştığı yayınlanan son bir istatistikte görülmüştür» (C. II, s. 220).

Kişinin dikkatini çeken nokta Cavid beyin kitabın yazıldığı yıla ait en son sayısal bilgiyi bulup yayınlamasıdır. Grevlerin neden olduğu iş günü kaybı, bu kaybın ulusal servet açısından anlamlı olan parasal düzeyi (kitabın aynı sayfasında bunu da bulmak mümkündür), grevlerin ne derece yıkıcı bir toplumsal hastalık olduğunu sergilemek isteyenlerin sık sık başvuracakları bir kanıtlama biçimidir, ve bu yol zaman aşımına da uğramamıştır.

Grev bir yerde tarafların çıkar çatışması olmakla beraber geniş ölçekte sınıf çatışmasının araçlarından da biridir. Bu nedenden ötürü işçileri firmanın kârına ortak ederek çatışmanın etkisini azaltma, mümkünse ortadan bütünüyle kaldırma yolları da denenmiştir. Son günlerde üzerinde durulan, bir çok araştırmada yapılan yönetime katılma yaklaşımları bu isteğin çağdaş görünümüdür. Ne var ki Cavid Bey işçinin yönetime katılması sorununu gündeme getirmemekle birlikte «kâra katılma»sı olgusuna değinmektedir. Kendisi bu konuda aynen şunları söylemektedir:

«İşçinin çalışmasını teşvik etmek için bazı sanayiciler bunlara kârdan bir pay vermeği düşünmüşlerdir. Bu usul önce iktisatçılardan Michelle Chevalier tarafından incelenmiş, sonra da bu konuda bir çok eser yazılmıştır.

Bilinmektedir ki bilanço düzenledikten sonra gelirlerin giderleri aşan bölümü kârdır. İşverenlerin yanlarındaki işçilere ücretlerinin dışında kârdan belirli bir miktar vermeğe söz vermelerine «kâra iştirak usulü» denmektedir.

... Bu usulü bilimsel bir temele dayayabilmek için

diyorlar ki kâra katılma usulü sayesinde işçiler daha çok çalışarak daha çok ürün meydana getirirler. Yani alacakları kârı kendileri üretirler ve hatta yaratılan ek kârın bir kısmı da işverenlere kalır. Bazı durumlarda böyle olabilirse de bu genel bir çözüm diye ileri sürülemez» (C. II, s. 228).

Yazarımız olayın çıkış noktasını gayet açık bir biçimde tesbit ettiği gibi, genel anlamda içerdiği çözümsüzlüğü de vurgulamıştır. Aslında kâra katılım konusunun gündeme bir dizi sorunu getireceğini ve bu sorunların çözümünün de sanıldığı kadar kolay olamayacağı bilinmektedir. Cavid Bey bu sorunları şöyle sıralamaktadır:

a— İşçi ve işverenlerin üzerinde fikir birliğine varacakları şekilde kârın tesbiti,

b— İşçilere bırakılacak miktarın tesbiti,

c— Üretime doğrudan ya da dolaylı olarak katılacak olan ücretlilerin payları konusunda açık bir belirlemenin yapılması,

d— Payların ne şekilde dağıtılacağı sorunu... Yani herkese kendi payının verilmesi mi, yoksa toplam payın ortak kullanıma tahsisi mi?

Bu sorunlara ayrıntı da sayılabilecek bir çok mesele ve konunun da eklenebileceğini belirten Cavid Bey şu noktaya dikkati çekiyor: «1889 da Pariste açılan genel sergideki Kâra Katılma Kongresi'nde bu konular ortaya atılmış ve delegelerden bazıları hükümetin bu konuda yasal zorunluluklar getirmesini ileri sürmüşlerdir. Ne var ki kongre, tartışmalarının sonucunda şu kararı vermiştir: Kâra katılım usulünün kabulü için hükümet tarafından yasal bir zorunluluk getirilemez. Bunu ya işverenin kendisi önerir yahut işçi kanadından bu konuda ileri sürülecek bir talep işveren tarafından serbestçe kabul edilir.

Şu son yıllarda Fransada bu konuda daha başka girişimler yapılmışsa da bunlar neticesiz kalmıştır» (C. II, s. 234-235).

Bu alıntılardan da anlaşılacağı üzere Cavid Beyin soruna yaklaşımı şöyle özetlenebilir: işveren isterse konuyu istediği biçimde gündeme getirir ve çözer. Hükümetin ya da başka bir karar organının buna karışması, yasal zorunluluklar getirmesi yanlıştır. Liberal ekonomik politikadan yana olan bir iktisatçının da başka türlü düşünmesi beklenemez.

Para, banka ve kredi konuları incelenirken Osmanlı Bankası üzerinde durulmuştur. Bu bankaya yönelik açıklamaları Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde Osmanlı Bankasının nasıl elde alındığını gösterecek niteliktedir. Bankanın konumu şöyle yansıtılmaktadır: «Osmanlı ülkesinde banka tahvili çıkartmak imtiyazı Osmanlı Bankasına aittir. Söz konusu tahvilatın, çıkarıldığı yörelerde ve banka şubelerinin bulunduğu yerlerde resmi değişim gücü olup diğer yerlerde de Osmanlı hükumeti ile yapılacak toplantıda karar verildikten sonra «Miri Mal» sandıkları tarafından kabul olunabilir» (C. III, s. 243). Böylece Osmanlı Bankasının temelde emisyon bankası görevini de yükümlendiği belirlenmiştir.

M. Cavid Bey, her liberal iktisatçı gibi «Ticaret uygarlığın en büyük hizmetkârıdır» diyebilmektedir. Kuşkusuz bunun ardından da serbest ticareti engelleyen her türlü yaklaşımı reddetmektedir. Özellikle «usul-ü himaye» diye adlandırdığı himaye politikasını yerden yere vurmaktadır: «Himaye politikası sanayii geliştiremez. Sanayide geri olan memleketlerin gelişmesi için gerekli olan şey himayeci politikalar değil, sermaye ile bilim ve eğitimin yayılmasıdır» (C. III. s. 300).

Himayeci ekonomi politikalarının öncüsü sayılabilecek olan List'i yarım yüzyıllık düşünceleriyle modası geçmiş bir iktisatçı olarak suçladıktan sonra şunları eklemektedir: «List'in bir ulusun hem tarımcı, hem sanayici, hem de tüccar olmasına ilişkin düşünceleri kabul edilemez. Çünkü herşey olmak mümkün değildir. Bir ülkede sanayinin çeşitli olmasına gerek yoktur. Sanayileri çeşitlendirmektense gereksinimleri çeşitlendirmek daha faydalıdır. Eğer ekonomik gelişme yalnız tek bir iktisadi faaliyet kolunun ilerlemesi ile gerçekleşebilirse ülkede bu sanayi dalından başkasını icra etmemek uygun olur. İşte Transval» (C. III, s. 301-302).

M. Cavid Beyin verdiği örneğe dikkatleri çekelim. Güney Afrikanın nasıl ve neyi sömürerek kalkındığını bugün artık bilmeyenimiz yoktur.

Cavid Bey kitabının üçüncü cildinin 299-314 sayfaları arasında himayeci ekonomi politikalarını savunanlarının iddialarına karşı kendi dünya görüşü doğrultusunda gerekli yanıtları vermektedir. Elbette gene serbest ticaret kuramının sonucu olarak dış ticaret dengesinin mutlaka sağlanması gereğine de karşı çıkmaktadır.

Son bölüm Sakızlı Ohannes'in eserinde olduğu gibi, sosyalistlerin iddialarına genel bir yanıt olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölümün başlığı «iktisadi sorunlarda hayalcilik» biçiminde. Genel olarak mutlak eşitliği sağlamaya yönelik hayalci yani utopist düşün akımlarına değindikten sonra bu durumların bilimsel hiçbir temele dayanmadığını ilave etmektedir. İşte bu noktada Cavid Beyin şu çıkmayı yaptığına da tanık olmaktayız:

«Mamafih Karl Marx gibi bazılarının önerilerinin bilimsel temellere dayandığını kabul ve...» (C. IV, s.

288). Gerçi bu cümlenin sonunda Karl Marx için ileri sürülen bilimsellik savını, adı bugün için pek önemli olmayan bir İtalyan iktisatçısına mal etmişse de; Fourier ve Saint-Simon gibi utopik sosyalistlerin arkasından Marx'a yeniden dönmüştür. Kitapta bundan sonra Marx'la ilgili olarak önemli gördüğümüz kısımları aynen sergilemede yarar görüyoruz:

«İşte Karl Marx Avrupada şimdiki iktisadi düzenin devam edemeyeceğini, toprak ile üretim araçlarının ortak mal olacağını iddia eylemektedir. Karl Marx «Sermaye»sinde diyorki: bir metaın değere sahip olması ona emek sarfedilmesinden ileri gelir. O halde bu değer o emeği sarfedenindir. Yani işçinindir. Sermayedarların bu değerden bir şeyi benimsemeye hakları yoktur... Bugün sarmeyadarların istifadesi işçilerden gaspedilmiş bir miktardır. Daha doğrusu bir işçinin kabule mecbur olduğu ücret kendi emek ve işinin yalnız küçük bir bölümünün ürünüdür. Geriye kalan sermayadarın vurgun ve istifadesine geçiyor. Toprak, üretim araçları hep sermayedarların elinde bulunduğundan, çalışmadan yaşayamayan, aleti olmadan çalışamayan işçiler zorunlu olarak sermayedarlara başvurmağa, bunların kendilerine teklif ettikleri olumsuz koşulları kabul eylemeğe mecbur oluyorlar; sermayedarlarsa toprağı, üretim araçlarını cebir ve şiddet sonucunda ele geçirmişlerdir» (C. IV, s. 260).

M. Cavid bu alıntıları yaptıktan sonra, işte, diyor, Karl Marx'ın öğretisi budur. Sonra da eklemeden edemiyor: «Mamafih Karl Marx'ın kurup, yandaşlarının güçlendirip sürdürdükleri bu öğreti eskisi gibi sırf hayallerden ibaret değildir» (C. IV, s. 280).

Liberal ekonomik düşüncenin Marksist öğretiye karşı bütün düşünce ve iddialarını Cavid Beyin kita-

bında da görmekteyiz. Kitap bu karşı düşünceleri, bir yerde yanıtları, sıraladıktan sonra şu parağrafla son bulmaktadır: «Her servetin esası emek ve iş değildir. Buraya kadar öğretileri hakkında özet bilgiler sunduğumuz bu hayalcilerin en büyük hataları da her servetin emek ve işten kaynaklandığını zannetmeleridir. Oysa ki bundan yanlış bir düşünce olamaz. Mevcut servetin hemen bütününün emek ve işten başka bir kaynağı vardır ki o da keşif ve icad ile bunların uyumlandırılması ve birleşimidir. İnsanlığın üretim gücünün bugün gelişimine, dünyanın gelmiş geçmiş ve mevcut bütün işçilerinden daha çok bu iki düşünce neden olmuştur. Krupp fabrikasında çalışan işçiler o büyük topları yaparlar, canlandırırlar ve sonra yine sermaye vasıtasıyla yeniden aynı işleme başlarlar. Bu unsur emek ve işe üstündür, eğer bu olmasaydı, emek ve iş hemen akim kalırdı» (C. IV, s. 288).

Tabii kimse, peki bu keşif, icad, düşünsel birleşim gibi olaylar emek sonucu değilde nedir diye sormamış. Mamafih bu soru bizim de işimiz değil. Çünkü en azından yazarımızın bağlı olduğu ekonomik öğreti açısından böyle düşünmesi gerektiğini bilmeliyiz.

Burada, kerelerce üzerinde durmamız gereken nokta, yirminci yüzyılın hemen başında, Sakızlı Ohannes'le başlayan liberal ekonomiye ilişkin düşün doğrultusunun vardığı aşamadır. Yani Abdülhamid II döneminde bütün bu konular, olumlu ya da olumsuz bir yaklaşımla gündeme getirilmiş ve tartışılmıştır. Örneğin Cavid Beyin kitabının son cildinin arkasında ünlü iktisatçıların yaşam öyküleri ile yapıtları yer almaktadır. Bunlar arasında Proudhon, Lasalle, Saint-Simon ve Marx mevcuttur. Bunun da ötesinde iktisat bilimi liselere ders olarak konmuştur. Gerçi elimizde-

ki lise ekonomi kitapları serbesti yanlısıdır ama, klasik ekonomi tüm boyutlarıyla genç kuşaklara öğretilmektedir. Cavid Beyin liseler için yazdığı «Malûmat-ı İktisadiye» adlı kitabı, ünlü dört ciltlik kitabının bir özeti görünümündedir. Bu durumu kitabın önsözünde de belirtmektedir. Sakızlı Ohannes ve Cavid Bey çizgisi klasik ekonomiyi ülkeye yerleştirmiş ve liberal ekonomi politikalarını egemen kılacak ortamı hazırlamıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

«USUL-Ü HİMÂYE» YANDAŞLARI

I. AHMET MİTHAT VE «EKONOMİ POLİTİK»İ

Daha önce de değinmiştik: Cevdet Paşa ticari işlemlerde serbestinin dini bir vecibe gibi kabul edilebileceğine inandığı halde, Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik gelişimi için bir süre himaye politikasının yeğlenmesinden yanadır. Bunu öneren kişinin ünlü tarihinde Napoléon Bonaparte'a bazı malların fiyatlarına narh koyduğu için «sen kendini ne sanıyorsun, fiyatı belirlemek tanrının işidir» diyecek kadar kızan biri olduğu düşünülürse himaye politikası üzerindeki ısrarı daha bir anlam kazanır.

Cevdet Paşa, himayeci politikanın öncülerinden biridir. Ne var ki bu konuda ilk ciddi yaklaşım Ahmet Mithat Efendi tarafından yapılmıştır. Çoğumuzun anımsayacağı gibi A. Mithat Efendi her telden çalan bir yazardır. Çeşitli bilim dallarını, buluşları ve keşifleri kamu oyuna basite indirgenmiş bir biçimde anlatmakla ünlüdür. Ekonomiye de iki kitabında değinmiş-

tir. Bunlardan birincisi çeşitli bilim dallarını tanıttığı genel anlamlı bir eserdir. Konumuz açısından pek önemli de değildir. A. Mithat'ın ikinci kitabının adı «Ekonomi Politik»tir, ve araştırmamız açısından üzerinde durulması gereken nitelikte bir yapıttır bu.

«Ekonomi Politik» 1296 yılında (1880) Tercümanı Hakikat gazetesinde tefrika edildikten sonra kitap haline getirilmiş. Bir iktisat kitabının gazetede dizi halinde yayınlanması, konuya o dönemde duyulan ilgiyi gösteren bir kanıt olarak kabul edilebilir. Kitap küçük boy ve 190 sayfa. Üçüncü sayfada «ihtar» başlığı altında eldeki küçük kitapçığın Belçika Kraliyet Akademesi tarafından oluşturulan bir komisyonun üyelerinden birinin kitabının temel alınması biçiminde hazırlandığı söylenmektedir. Böylece, A. Mithat son yıllarda pek rastlayamadığımız bir dürüstlükle kitabının bir derleme olduğunu kabul etmektedir. O günün koşulları içinde A. Mithat Efendinin özgün bir iktisat kitabı yazması zaten beklenemez. Buna rağmen,özellikle 110-135 sayfalar arasındaki bölümde «Ne yapmalı?» sorusuna cevap verirken bütünüyle kendi katkısını sergilemektedir.

Ahmet Mithat Efendi Sakızlı Ohannes ve Cavid Beyden farklı olarak ülkelerin iktisadi gelişme düzeylerine dikkat etmekte, konuları bu gelişme düzeylerine göre ele alıp, değerlendirmelerini ona göre yapmaktadır. Örneğin kitabın daha başlarında şu yaklaşımı okumaktayız: «Örneğin Belçika gibi, gelişmeleri belirli bir düzeye erişmiş yerlerin yazarları ticari mübadele konusunda uluslararası hiçbir sınırlama ve engel konulmaması yönünde gayret göstermiş ve bağlı oldukları ulus sanayi ve ticaret açısından ileri bir noktaya vardığı için, bu eğilimlerinde haklı görülmüş iseler de, İtalya gibi henüz geride bulunan yerlerin müellifle-

ri, aksine, dış ticaretin dahili serveti yıkmasını engellemek, ve yerli sanayi ile ticareti teşvik için bir takım engelleyici veya özendirici tedbirlere yönelik düşünceler ileri sürmüşler, bu düşüncelerinde de haklı görülmüşlerdir» (s. 4).

Bu düşünce ile konuya yaklaşan A. Mithat Efendi, Osmanlı ülkesinde ileri ülkelerin ekonomi politik'inin aynen çevrilmesi sakıncalı olduğundan, ortalama bir yol izlenerek kitap yazılmıştır diyor.

Kitap basite indirgenmiş, ve klasik ekonominin temel konularını bu öğretinin tanım ve tutumuna sadık kalarak yansıtan bir özelliğe sahip. Ekonominin tanımı, gayesi, tüketim ve üretimin insan yaşamındaki yeri vb. gibi konular tek tek açıklanmaktadır. Amacın halkı bu konuda aydınlatmak olduğu açıkça bellidir. Örneğin bir yerde «çalışmadan başkalarının ürününü tüketmek haydutluktur» denilmekte, «çocuklar bedavaya besleniyor» gibi şaşırtıcı bir alt başlıkta üretimde bulunmayan çocuk ve yaşlıların başka kuşaklarca bakıldığına, böylece kuşaklar boyunca süren bir görevin söz konusu olduğuna değinilerek olaya bir halk eğitimcisi gözüyle bakılmaktadır.

A. Mithat Efendi şermayeyi birikmiş emek olarak şöyle tanımlamaktadır: «Sermaye denilen şey dahi bu bilimin temeli olup, onu üretebilmek için gerekli olan emek ise bundan önce sarf olunmuş ve herhalde emek sarfolunmaksızın o sermaye bir 'özel servet' durumuna gelmemiştir» (s. 29). Kendisi, bu konuda bir başka yerde de şunu söylemektedir: «... demek oluyor ki sermayeler bundan önce sarfolunan emekler ile meydana geliyor. Zira çiftçinin sermayesi olan kazma bundan önce sarfolunan emekle meydana gelmiş ve kazmayı yapan demircinin sermayesi olan demir keza bundan

evvel sarfolunan emekle vücuda gelmiş ve nihayet... (s.36).

Yeni sermayelerin meydana gelişi konusunda şu yaklaşımın kitaba egemen olduğunu görmekteyiz: üretimin neticesinde bir «fazla ürün» meydana geldikten sonra bunun hepsini harcamayıp bir bölümünü «yeni sermaye» haline dönüştürmek. Genelde çok doğru olarak ortaya atılan bu düşünce işçi ücretlerinden yapılacak küçük tasarrufların birikerek nasıl sermaye haline geldiğini anlatan klasik ve de anlamsız örnekle pekiştirilmek isteniyor (ki yazık).

Makinalaşmanın uygarlığın çıkış noktası olduğu, makinaların hiç bir zaman işsizlik yaratmadığı örneklerle vurgulanıyor. Kitabın basıldığı tarihlerde Osmanlı ülkesinde, belirli boyutlara ulaşmasada makinalara karşı genellikle içgüdüsel bir eylemin varlığı bilinmektedir. Bu yönden A. Mithat Efendi içten ve dıştan örnekler vererek makinalarla işsizlik arasında ters orantılı hiç bir bağıntının olmadığının anlatımına çok önem veriyor. Dış ülkelerden verdiği örnek şu: «Kaynağımızda deniliyor ki, 1811 yılında İngilterede 940 bin işçi istihdam olunuyor iken, 1821 yılında işçi sayısının 1 milyon 160 bine vardığı görülmüştür» (s. 82).

Yurt içi örneği de ünlü Şirketi Hayriye'den alınmış. «Bizim kentimizde, bizim gözümüzün önünde dahi örnekler vardır ki bu davayı ispat ederler. Şirket-i Hayriye kurulmadan önce pazar kayıkları ve adi piyadeler bu vapurların ortaya çıkışı üzerine mahvolacaklar diye düşünülmüştü. Oysaki otuzdan fazla vapur çalıştığı halde pazar kayıkları hala işledikleri gibi piyadeler bile bir kat daha artmıştır» (s. 82).

Serbest ticaret konusunda ileri sürülen düşüncelere değindikten sonra 98 inci sayfada «ithalat ve ih-

racat özgürlüğüne muhalefet» başlığı altında olay geri kalmış ülkeler açısından ele alınıyor. Biz de hem bu bölümü, hem de onu izleyen «Yerli sanayimizi himaye» başlıkla bölümü geniş alıntılarla okuyucularımızın dikkatini sunmak istiyoruz.

«Kaynağımızda, ithalat ve ihracat özgürlüğünü savunmak için ortaya atılan görüşlerin tamamını uygun gördüğümüzü daha önceki bölümlerde görmüştük. Onların onaylanmasıyla beraber ithalat ve ihracat özgürlüğüne karşı bir takım düşünceler vardır ki pek çok memleketler için bu düşüncelerin isabeti asla ve kat'a inkâr olunamaz» (s. 99) dedikten sonra, bu karşıt düşünceler şu sıra dahilinde ortaya atılıyor:

1— «Bir adam kendi evinden 100 frank değerinde mal ihrac eder de ona karşı dışardan hanesine 80 frank kiymetinde mal ithal ederse kaynağımızın zannettiği gibi 20 frank zarar etmiyor. Seksen ile yüz arasındaki fark olan 20 frankı zarar ve ziyan etmediği o kadar muhakkaktır ki, o yirmi frank değerini eğer mal ve eşya olmak üzere getirmiyorsa da nakden getiriyor.» (s. 99).

2— Gene, paranın tek başına hiç bir değeri olmadığını ileri sürenlere şu iddia ortaya atılmaktadır: «Vakıf para ne bir adamın cebinde, ne de bir ulusun sandığında paslanıp kalmakla ürün getirmez. Bununla beraber, sadece altın ve gümüşü elden çıkarmak ve tuğla ve kerestenin bunlardan ziyade işe yaradığı kaidesine uygun davranmak için sözü edilen eşyayı gereğinden fazla satın alarak altın ve gümüşü elden çıkartmağa çalışmak da gerekmez» (s. 100).

3— «Eğer bugün altın tedavülün gerektirdiği ihtiyaca oranla pek fazla olsaydı, altın yerine geçecek bir takım kâğıtlara lüzüm ve ihtiyaç görülür müydü. İşte bu düşüncelere nazaran kaynağımız üçüncü dü-

şüncesinde haklıdır diye hüküm olunamaz», yani dış ticaretin lehe açık vermesiyle elde, enflasyonist baskısı görülecek oranda kiymetli madenin birikmesi olayı A. Mithat Efendi tarafından pek gerçekçi bir yaklaşım olarak görülmüyor. Konuyu günümüzün ekonomik bilgisi içersinde tartışmaktan kaçınırak sadece yazarımızın işaret ettiği noktayı yansıtmakla yetinmek istiyorum.

4— «Yerli sanayinin korunması için ithalat ve ihracat serbestliğine karşı çıkanlara hak verilmesi kaynağımız açısından affedilemeyecek bir hatadır. Biz ki Osmanlıyız, bizim için ekonomik politikadan en çok yararlanılacak konu işte şu yerli sanayii himaye ve koruma kaidesi olacağından kaynağımızın bu dördüncü düşüncesine verilecek cevabı öyle özet şeklinde geçmeyip, onu burada özel bir konu gibi kabul etmeyi gerekli görüyoruz» (s. 109-110) diyerek Osmanlı sanayiinin korunmasına ilişkin ayrıntılı bir bölüme geçmektedir.

«Yerli sanayimizi koruma» başlığı altındaki dördünücü bölüm bu konuda yapılmış ilk öneriler paketi ya da incelemedir. Bunu gözönüne alarak ve bazı gereksiz ayrıntıları atlayarak, ana düşünce ve yaklaşımı, A. Mithat Efendinin sözcüklerini bir ölçüde koruyarak alıntılarla yansıtacağız.

Osmanlı İmparatorluğunun askeri temele dayanan bir devlet olmasına rağmen içerdiği çeşitli kavimlerin değişik iktisadi alanlardaki başarısı onun iktisaden de gelişmesini sağlamıştır dendikten sonra: «Servet üretiminin yegane kaynağı çalışma olup, hatta sermaye mevcut olsa bile boş durduğu halde hiç bir fayda hasıl etmeyeceği bundan önceki konu ve pragraflarda belirtilmiştir. Bizde ise eski zenginlikler çökmekle birlikte elde yeni servetlerin üretimi için

gerekenlere sahip değiliz. Sanayice, tarımca ve ticaretçe gerçekten yokluk halindeyiz. Ama burada sözümüz Osmanlılığa ait olmayıp hasseten islama attir. Başımıza giydiğimiz fes, arkamıza giydiğimiz gömlek, yaktığımız kibrit, hasılı tramvay kumpanyasının yaptığı gibi kaldırım taşları dahi dışardan getirilmek üzeredir. Eskiden kalma yerli sanayimizin her biri birer suretle mahvolup ve çöküp, şimdi müslüman olan erbabı zanaata kayıkçılık ve hammallık gibi kuvvet gerektiren veya güç ve vücuda taalluk eden bir kaç adi meşguliyetten başka bir şey kalmamış gibidir. Ziraatımızı da yok hükmünde sayamaz mıyız? Yol yok ki ücra memleketlerde olan tarım ürünlerini sahile indirip de satalım. Vakıa bazı en meşhur iskelelerimizde bir miktar hububat satılıyor ise de nisbeten pek az olup ona mukabil başkentimize yetecek un bile çoğunlukla Rusya ve dış ülkelerden gelir. Her işi makinalarla görülen bir Avrupa çiftliği ile her işi tırnak ile görülen bir Osmanlı çiftliği yanyana getirilecek olsa bizde ziraatın yoksulluğu apaçık görülür. Ticaret cihetine gelince ondan bütün bütün yoksunuz. Avrupa ekonomi ve hukuk kitaplarında dış ticaret denildiği zaman her şeyden önce kendi yurtdaşlarının dışarıya mal götürüp dışardan mal getirmeleri anlaşılır. Bizde ise bütün ticari mevkilerimize yabancılar egemen olup, dış ticaret değil iç ticaretimizin bile, hem de en önemli bölümleri onların elindedir. Eski zenginliğimizin çökmesindeki nedenlerden birinin de bu olduğu söylenirse çok mudur. Bir çoklarının ilk halleri herkese hala malumdur ki bir Avrupa serserisi oldukları halde İstanbula gelmişlerken bu gün milyonlara sahip zengin kişiler olmuşlardır. Bu parayı hariçten buraya getirmediler ya? İçerde bulup aldılar, hatta devlet hazinesini 200 milyon

lire borca soktular ki, eski deyimiyle milletin sahip olduğu servet birikimini elde ettikten maada beher nüfustan onar lira kadar bir parayı da aldılar demektir. Hasılı ekonomi politik fenninin kurallarını bizim memlekete tatbik edince vereceği ilk yargı bizde ne sermaye, ne zıraat, ne sanayi, ne ticaret hatta ne de kabiliyet bulunmadığı kaziyesinden ibarettir. Bizi ekonominin hükmüne tabi bir ulus haline koymak için bunların cümlesini yeniden vücuda getirmek gereği aşikârdır.» (s. 116-118)

Sorunu böylesine, bütün açıklığı ve acılığı ile sergileyen Ahmet Mithat Efendi imtiyazların, dış ticarete uygulanan serbestliklerin vb. diğer emperyalist kurumların Osmanlı ekonomisi üzerindeki olumsuz etkilerini bir öncede örneğini gördüğümüz biçimde sıraladıktan sonra, kaçınılmaz soruyu, biz ne yapmalıyız sorusunu ortaya atmaktadır.

«... Bizde bugün ne yapmak lazım olduğunu da işbu fıkrada arzetmek istiyoruz. Ancak bu fikrin sırf kendi düşüncemiz olduğunu ihtar etmeliyiz ki hatta bu düşüncenin özel bir bilgi ürünü olduğu da sanılmasın. Hata varsa bizdedir. Tamamlanması diğer bilim ve fen adamlarının hamiyetlerine kalmıştır.» Ahmet Mithat Efendinin yaptığı bu başlangıç hem yanlış anlaşılmaktan, hem de yanlış izlenim bırakmaktan korktuğunu göstermektedir. Sakızlı Ohannes'in ekonomik düşünde nerdeyse tekel kurduğu Abdülhamit II döneminde böylesine ikircikli olmayı anlayışla karşılamak gerekir.

Şimdi yazarımızın önerisini onun kaleminden izleyelim: «Biz şunu düşünüyoruz ki bizde serbest mubadele kapısını açacak olursak sanayi ve iç ticaretimizi canlandırmak katiyen mümkün değildir. Zira şimdiye kadar yalnız halkça değil devletçe bile bir ta-

kım fabrikalar yapıldığı halde hiç birisi yaşayamamıştır. Bugüne Feshane-i Âmire kendi kendisini güç halle korumakta olup Avusturya ve Fransanın bizim millete fes satmak için yapmış oldukları fabrikalara galebe edebilmek hayal ve hatırdan bile geçmez. Özellikle bir düşünce vardır ki biz onu da nazarı dikkat ve ehemmiyetten uzak tutmamağa gayret ederiz. Derler ki eğer ithalat ve ihracatı bütünüyle serbest bırakmayacak olursak Avrupanın yeni sanayileri bizim ülkeye giremez. Evet bizce Avrupanın yeni sanayiini memleketimize ithal etmek uygundur. Fakat bunu sağlamak için mutlaka yabancı malların ithalini serbest bırakmak zorunlu değildir. Belki o serbesti bu amaç için zararlıdır. Zira yabancı malların ithali için onlara da bir zorluk göstermeyecek olursak gelip zanaatlarını burada işlemeğe mecbur olmazlar. Böylece biz evvela yurt içi sanayi ve ticaretimizi güzelce himaye için yabancı ürünlerin ithalatı üzerine yüksek rüsum koymalıyız. Bu rüsum için sadece yükseklik aramak dahi gerekmez. Yabancı ithal ürünlerinin çeşidi velevki yüzlerce kaleme ulaşmış olsun. Bunları grup grup ayırıp hangilerine bizce en ziyade ihtiyaç var ise onlara en az rüsum koymak ve icap ederse böyle en azla ihtiyacımız olan meselâ makineler gibi yabancı ürünlerden hiç rüsüm almamak derecesinden başlıyarak en az gereksindiğimiz meselâ süse ait eşyaya en ağır rüsum koyma gibi bir düzenleme ile işe nizam verilir. Böyle bir tedbire başvuruluyor ise Feshanei- Âmire'de ancak 18 kuruşa satılabilen eşleri yabancı fabrikaların yarıya yakın fiyatla satabilmesi gibi bir nisbetsizlik ortadan kalkarak Avrupaya yükleyeceğimiz fazla rüsum ile yurt içi sanayimizi teşvik ve tevsi ederiz. Ama Avrupa sanayiini ülkemize ithal için bir kaç çeşit yol daha vardır. Sa-

nayi için birçok dernekler kurularak Avrupaya öğrenciler gönderebilirler. Yahut bu ilerleme yolunu devlet yüklenerek vaktiyle diplomat etmek için Avrupaya öğrenci gönderildiği ve hatta bir zaman tarım öğrenimi için bile adam gönderildiği gibi diğer sanayi dallarında bilgi sahibi olmak için de adam gönderebiliriz. Bunun dışında Avrupadan ülkemize gelip iş görecek olanlar için, bir kaç yılla belirlenecek süreye mahsus olmak ve belirli koşullarla sınırlanmak şartıyla türlü türlü imtiyazlar dahi verebiliriz. Bu imtiyazlarda ne kadar cömert davransak çok değildir. Muntazam ve dikkatli olduktan sonra bu gibi işlerde ne kadar geniş davranılsa beis yoktur. Büyük Petro ve Mehmet Ali gibi kendi toplumlarına reformcusu sayılan büyük adamların bu yolda nasıl hareket ettiklerini tarih bize tamamiyle göstermektedir. Ekonomi politik bilgisi tarihin bu bölümlerini kendisi için özel bilgi kaynağı gibi kabul ederek Avrupanın eski milletlerine göstermiştir. Bizim de bunlardan en ziyade yararlanmağa çalışmamız başvurulacak ilk yoldur» (s. 131-135).

Ahmet Mithat Efendinin önerilerinin temelinde yerli sanayinin himayesi ve teşviki yatmaktadır. Serbest ticaret yoluyla ileri ülkelerin Osmanlı İmparatorluğunu nasıl sömürdüklerini çok iyi tesbit etmiştir. Özellikle fes örneği konuyu kamu oyuna anlatabilme yönünden ustaca seçilmiştir. Ayrıca fes örneği A. Mithat Efendinin söylemek istediği «ithal ikamesi» modelini de açıklayabilmektedir. Ulusal sanayinin kurulup gelişmesi için A. Mithat Efendinin önerdiği gümrük duvarlarıyla korunmuş, ithal ikamesine dayanan sanayileşme yaklaşımı geride bıraktığımız yüzyıl içersinde sürekli bir biçimde tartışılmış, bazan da uygulama aşamasına gelmiştir.

Ahmet Mithat efendinin öneri paketinde bulu-

nan gelişmiş ülkelere öğrenci göndermek, onlardan uzmanlar çağırmak düşüncesi geniş bir uygulama imkanı bulmuştur. Sonuçta büyük yararları görülmesine rağmen gelişme açısından tek belirleyici olmadığı da saptanmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk'ün doğumundan bir yıl önce yayınlanan bu kitapta yer alan önerilerin en ilginci, çok ustaca söylenmiş bulunan, büyük Petro ve Mehmet Ali gibi yenilikçi bir öndere duyulan özlemdir. Ekonomi politik biliminin ışığında tarihi anlama ve yorumlamanın gereğine değinen satırlar ise bu gün bile üzerinde düşünmemiz gereken bir yargıyı içermektedir.

Ahmet Mithat Efendinin küçük kitabının bir başka ilgi çeken noktası da 175 inci sayfadaki «Belediye tüketimi» başlığı altında ele aldığı konudur. Anladığımız kadarıyla Paris Komünü hareketinin etki ve yankısı bu konu üzerinde durulmasına neden olmuştur. Nitekim bu ileri sürdüğümüz düşünceyi ima eden satırlara da rastlanmaktadır. Belediye tüketimi kavramı şöyle açıklanmaktadır: «Şimdi geçinme açısından hane denilen şey nasıl bir zarf ise şehir ve belde denilen şeyde zarf üstünde zarftır»... «Familyalar (deyim aynen korunmuştur) topluluğu da uygar toplum, bir ulus teşkil eder» (s. 177). Buradan belediye kavramına gelinerek şehir denilen büyük familya (aile)nın ortak kullanım alanları biçiminde tanımlanıyor. İşte bu ortak kullanım alanlarına yönelik tüketime de «Belediye tüketimi» adı verilmekte.

Belediye tüketimi gibi genel anlamdaki diğer harcamalar da «İstihlakat-ı umumiye» olarak nitelenmektedir. Burada A. Mithat Efendi kamu harcamalarının denetlenmesi yönünden şu açıklamayı getirmektedir: «Şu kadar var ki böyle kamu hizmetleri için alı-

nan vergilerden başka eğer bir hükümet halktan kahren ve cebren vergiler alıpta onu da kendi bildiği yolda sarfederse, o hükümet bir hükümet-i müstebide olup, zaten hukuk biliminin ve maliye tekniğinin ve halka yönelik yasaların dışına çıkmış demek olacağından ekonomi politiğin böyle bir hükümet-i müstebide ile hiç bir ilgisi yoktur» (s. 184).

Ahmet Mithat Efendi bir yandan vergi almak ve kamuya yönelik harcamaların «istihlaki umumiye» diye tanımladığı kamu gereksinimleriyle sınırlı tutulmasını isterken, ekonomi politiğin kuralları arkasına sığınarak «kızım sana söylüyorum gelinim sen anla» hesabı hükümet-i müstebide tanımı da yapmaktadır. Gerçeği ifade etmek gerekirse istibdat kavramına iktisadi açıdan yaklaşmış olmasına karşın, yaptığı, daha doğrusu sezdirdiği tanım kapsamlı ve yerinde bir despotizm tanımı olmaktadır.

Cevdet Paşa da ilk ifadesini bulan himayeci politika yaklaşımı A. Mithat Efendinin kitabında ağırlık ve açıklık kazanmıştır. «Ekonomi Politik», yazarının da değindiği gibi bir derlemedir. Amacı, Osmanlı kamu oyuna iktisadi olay ve sorunları tanıtmaktır. Nitekim kitabın daha önce «Tercüman-ı Hakikat» gazetesinde tefrika edilmesi bunu kanıtlamaktadır. Kitabın bir yandan halkın anlayabilmesi için olabildiğince basite indirgenmiş olması, diğer yandan bir derleme olmanın yamalanmış bir görünümüne bürünmesine karşı, sanayileşme stratejisi açısından getirdikleri Osmanlı toplumu için önemlidir.

Ahmet Mithat bir iktisatçı olmamasına rağmen ülkenin gelişmişlik düzeyini gerçekçi biçimde tesbit ederek yapılması gerekeni görmesi sonucu «kapitalistleşme için himaye» politikasının temellerini atmıştır. Bu temeller üzerine kurulan bilimsel yapıtı ise Akyiğitoğlu Musa Bey vermiştir.

2 — AKYİĞİTOĞLU MUSA BEY VE «USUL-Ü HİMAYE»

Önce dikkate değer bazı rastlantılardan söz edelim. Serbest ticaret yanlısı ilk ekonomi kitabı olan Sakızlı Ohannes'in eseri ile himayeci politikadan yana ilk ciddi yapıt sayılabilecek Ahmet Mithat'ın Ekonomi Politik adlı derlemesi aynı yıllarda (1880-1881) yayınlanmıştır. Aradan yirmi yıllık bir süre geçtikten sonra M. Cavid Beyin «İlm-i İktisat»ının yayınlandığını görüyoruz. Cavid Bey Ohannes Efendinin liberal çizgisini sürdüren ve işin gerçeği daha da ileri götüren bir iktisatçı. Cavid Beyin eserinin yayınlandığı yıl, bir başka ekonomi kitabı daha yayınlanıyor. Kitabın yazarı Akyiğitoğlu Musa Bey. Kitap «himayeci ekonomik politika»yı sürdüren bir yapıda. Böylece yirminci yüzyılın başında, kapitalisleşme için önerilen iki ayrı yolun, yalın birer örneği ekonomik düşün yaşamına kazandırılmış bulunmaktadır.

Musa Bey Harp okulunun ve Harp Akademisinin iktisat öğretmenidir. 1910 yılına kadar da bu görevinde kalmıştır. Kitabı Harp okulu ders kitabı olarak Pangaltıdaki Harbiye matbaasında basılmıştır.

Akyiğitoğlunun Harbiye ve Harp Akademisinde öğretmenlik yaptığı dönemde Mustafa Kemal de öğrencidir. Musa Beyin Mustafa Kemal'e öğretmenlik yapıp yapmadığı konusunda kesin bir bilgimiz yok. Fakat kitabının Atatürk'ün öğrencilik döneminde ders kitabı olduğfu kesin. Bu açıdan Musa Beyin himayeci ekonomik politikadan yana olan düşüncelerinin önemi bir kat daha artıyor. Elimizdeki kitabın daha bir derinliğine irdelenmesi gereği ortaya çıkıyor.

Musa Bey'in çok kısa aralıklarla çıkmış iki kitabı var elimizde. Bunlardan birincisi bizzat yazar tara-

fından yayınlanmış, adı: «İktisat yahut İlm-i Servet, Azadegi Ticaret ve Usul-ü Himaye». Yayın tarihi ise 1314 (1898). İkinci kitap, kapağında da belirtildiği gibi «Meclisi Maarifi Askeriyenin kararı üzerine» basılmıştır. Basın tarihi 1316 (1900). Yani birinci kitaptan iki yıl sonra yayınlanmış. Adı: «İlm-i Servet veyahut İlm-i iktisat». Başlığın altında «Mevadı mühimme-i iktisadiyeyi havidir» biçiminde bir açıklayıcı alt başlık bulunmaktadır. Yazar kitabın kapağında «Mektebi Fünun-u Harbiyeyi şahane, Rus lisanı ve ilm-i servet muallimi» olarak tanıtılmaktadır. Zaten basımı da daha önce belirttiğimiz gibi Pangaltıdaki Harbiye matbaasında yapılmıştır.

Her iki kitaptaki temel yaklaşım, daha önce de değindiğimiz gibi «usul-ü himaye»dir. Bu konu birinci kitapta ayrıntılı bir biçimde ele alınmış; ikinci kitapta ise klasik ekonominin bütün konularına bilinen bir sistematik içinde değinilmekle beraber «usul-ü himaye»ye ayrı bir ağırlık verilmiştir.

Biz birinci kitabı yazarın düşüncel yaklaşımını tanıtma amacıyla ele aldıktan sonra ikinci kitap üzerinde de kısaca duracağız .

Musa Bey Kazan'lı olduğundan ötürü «serbesti-i ticaret» deyimi yerine «azadegi ticaret» deyimini kullanmayı yeğliyor. En azından birinci kitapta böyle.

«Zamanımızda iktisat biliminin en önemli sorunları bilinen iki meseledir: ticareti kendi haline bırakmak mı yoksa himaye etmek mi ulusal servete daha ziyade yarar sağlar» (A.T., s. 7) (*) diyerek sorunu sergileyen Musa Bey iktisatçılar arasında bu konulara yönelik köklü tartışmaların olduğunu belirterek her iki görüşü de ayrı ayrı özetlemek istediğini söylüyor.

(*) A.T.: Azadegi Ticaret'in kısaltılmışı.

Önce serbest ticaret politikası yandaşlarının düşüncelerini ele alarak, karşılaştırmalı avantajlar kuramını, ekonomi kitaplarından çok iyi bilinen örnekleri ile (Porketiz-İngiltere ticareti üzerine verilen ünlü örnek) anlatıyor.

Serbest ticaret politikasından yana olanların, himayeci politikalara karşı itirazları şöyle sıralanıyor.

I — Ekonomide himaye politikası uluslararası işbölümünün gelişmesini engeller ve bu konuda yanıltıcı kanıların ortaya çıkmasına neden olur.

II — «Himaye usulü bir yörede yetiştirilmesi kabil olmyan bir malı yetiştirmeye gayret ettirir. Bu ise mümkün olamayacak bir şey ile uğraşmaktır» (A.T., s. 8).

III — «Usul-ü himaye» yer yüzünde malların daha da pahalılaşmasına neden olduğu gibi insanlığın genel zenginliğinin artmasına da set çekmektedir. Ayrıca himaye politikası ürün kalitesini de olumsuz yönde etkiler.

IV — Biriken sermayenin himaye edilen dallarda kullanılması, onun daha verimli alanlara gitmesini engeller.

Yukarda dört noktada toplanan himayeciliğe karşıt görüşlerin sahiplerinin, yani «azadegi ticaret» yanlılarının genel öğretide ortaya koydukları bir başka nokta da «usul-ü himaye» ile «merkantilist» akım arasındaki benzerliktir.

Böylece «usul-ü himaye» merkantilizm gibi çağ dışı olarak nitelenmektedir.

Musa Bey bu itirazlara şu yanıtları vermektedir.

a— Bütün dünyayı tek bir pazar gibi görmek yanlıştır. İnsanlar Adam Smith'in ileri sürdüğü gibi sadece ekonomik çıkarlarının dürtüsüyle hareket etmezler. Ekonomik çıkarlarını da aşan, belki de manevi

diye nitelenebilecek başka yararlar da vardır. Yurtseverlik, din, örf ve adetler gibi... Bütün bunlardan ötürü bugünün genel çıkarları ve geleceğin ekonomik yararları açısından himaye politikaları tercih edilir. Dolayısıyla da ilk anda bazı ekonomik zararlar söz konusu olabilir. Ama ulusal varlığı ve ulusal sanayii oluşturması açısından gelecekteki kâr büyük olur.

b— Himayeci ekonomi politikalarının uluslararası, ekonomik kökenli savaşları kundakladığı, oysa «azadegi ticareti»in bir anlamda savaşları engellediği iddiası da yanlıştır. Bunun en canlı kanıtı İngilteredir. Kendisi serbest ticaret yanlısı siyasal seçenekleri uyguladığı halde dünyanın dört bir yanında çarpışmaktadır (A.T. s. 16). Böylece serbest pazarcı politikaların emperyalist niteliğine de bir ölçüde değinilmiş olunmaktadır.

c— Himaye edilen ürünün fiyatı başlangıçta yüksek olsa bile dahili rekabet sonucu düşer. Musa Beye göre himaye amacı ile dışardan gelen bazı ürünlere konan gümrük resmi bir çeşit sigorta gibi kabul edilebilir. Yurt içindeki her üretici kendi ürününü yabancı ürünlerin yıkıcı rekabetine karşı böylece sigortalamış, yani güvence altına almış olmaktadır. Bu da her sigorta ücreti gibi haklı bir ücrettir. (A.T., s. 18).

d— Teşvik ve himaye gören sektörlere yapılacak yatırımların, diger sektörlerde sermaye kıtlığı yaratacağı, bunun da ötesinde himaye görmeyen kesimlerden bir sermaye kaçışını doğuracağı düşüncesi de doğru değildir. Çünkü yatırılmış sermayenin bir kesimden diğerine gitmesi, yani akışkanlığı çok zordur. Yatırılmamış sermayenin himaye gören kesimlerde yoğunlaşması ise, himayenin şemsiyesi altına girecek kesimlerde ulusal gereksinimlere göre bir öncelik sıralaması yapılacağından, bir yerde zarar değil amaç-

lanan bir sonuç olmaktadır.

e— Merkantalistler gibi davranmakla suçlanan himaye yandaşları, bu iddiayı da şöyle yanıtlamaktadırlar: «Bir ülkede ithal edilen malların miktarının ihraç edilen miktardan fazla olması mutlaka ülkenin servetini arttırmaz... Evet, ithalat ve ihracat açısından ticaret dengesinin var olmasına ilişkin kuramlar bugün terkedilmiştir. Fakat, bir ülkenin dış borçları temeli üzerine (yani ödemeler dengesi olayı) kurulan ya da böyle anlaşılan ticaret dengesi yaklaşımı doğrudur. Bir ülkenin alacağı borcundan fazla oldukça, o ülkenin serveti artar düşüncesi gerçektir» (A.T. s. 26). Bu konuda, Musa Bey, İngiltere örneğini veriyor ve örnekte İngilterenin ticaret fazlası geliri, nakliye filosu geliri, ve sömürge gelirleri üzerinde durarak bir önceki savını kanıtlamak istiyor.

Musa Bey «azadegi ticaret» ve «usul-u himaye» yandaşlarının karşılıklı iddia ve yanıtlarını sergiledikten sonra her iki akıma egemen olan düşünce ve ilkeleri tartışmaktadır. Bilindiği üzere liberal ekonomi yandaşları, serbest ticaretin uluslararası işbölümünü gerçekleştireceğini böylece her ülkenin en yetenekli olduğu kesimler üzerinde yoğunlaşacağını, bu durumun ise hem o toplum, hem de diğer toplumlar acısından çok büyük yararları olacağını ileri sürerler Klasik «karşılaştırmalı avantajlar» kuramı bu temel düşünce üzerine bina edilmiştir. Bu düşünce üzerine Musa Beyin ileri sürdükleri ise şöyle: «Bir kere ülkelerin sadece yetenekli oldukları alanlarda yatırım yapması tarih boyunca görülmemiştir. Mamul eşya çıkarılması için kurulmuş olan fabrikacılık, tarımı dıştalamaz. Bir ülkenin fabrikacılık gibi büyük bir zanaatı yapması demek, tarımla birlikte fabrikalar kurarak işletmesi demektir» (A.T., s. 22).

Bu noktada kaçınılmaz soruyu Musa Bey'de gündeme getiriyor. Sanayileşmiş bir ülke ile yeni sanayileşen bir ülkenin rekabeti nasıl mümkün olsun? Burada böyle bir rekabetin sonucu da ortaya çıkmaktadır. «... Zayıfın güçlüye rekabetinin sonucu zayıfın mahvolmasıdır» (A.T., s. 23). Ekonomik himaye kavramı bu olgudan doğmaktadır. «... Himayeden dolayı, himaye edilmeyen kesimlerin sermayesinde nisbi bir azalma olacağı gerçeği kısmen doğrudur. Bundan ötürü, «usul-ü himaye»nin gerçekten ülkenin yetenekli olduğu sanayi dallarına geçici olarak uygulanması doğru görülmektedir» (A.T., s. 24-25).

Dikkat edilirse Akyiğitoğlu himayenin geçiciliği üzerinde durmaktadır. Unutmamamız gerekir ki «usul-ü himaye»den yana olan iktisatçılar bu politikayı gelişmemiş sanayi kesimlerini geliştirmek amacıyla istemektedirler. Böylece gelişen sanayilerin yıkılmaması sağlanmaya çalışılmaktadır. Ayrıca gene yukardaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere himaye altına alınan kesim ülkedeki, gelişmeye «müstait» olan kesimdir. Bundan da olmayana ergi yöntemi ile himaye politikalarının her kesime uygulanmaması gerektiğine bu usulün yandaşlarının da inandığı gerçeği ortaya çıkar.

Musa Bey'in yanıtlamakta güçlük çektiği iddialardan biri de «koruycu gümrük rüsum»unun ortaya çıkardığı sakıncalardır: «Yabancı ürünlerin rekabetinden bütünüyle kurtarılmış sanayiciler sonradan kendi iş dallarındaki gayretlerini bir yana bırakarak himayenin yarattığı kârlarla yetinirler. Yabancıların rekabetinden korunacaklarını bilerek rehavet ve tembelliğe düşerler. Böylece himayeden istenen amaca ulaşılamaz» (A.T., s. 25). Himaye açısından bu tehlikeye karşı kesim içindeki rekabetin canlı tutulması çare

olarak ileri sürülüyor. Ne var ki, kesim içinde rekabetin canlı tutulamayacağı, eninde sonunda çoklu tekel (oligopol) piyasasının ortaya çıkacağı da bir başka gerçektir.

Himaye edilen dalda talepten daha fazla mal üretilmesi durumunda da bir başka sakınca ortaya çıkacaktır. Eğer bu üretim fazlası dış ülkelere ihraç edilemezse ticari bir bunalımın kapıyı çalması kaçınılmazdır. Bu durumun ortaya çıkaracağı soruna Musa Bey şöyle değinmektedir: «Ticari bunalımın ortaya çıkacağı durumlarda üreticiler zarar çekmemek ve buhranın önünü almak için ülke dahilinde fiyatları arttırma gayesiyle aralarında anlaşırlar, böylece yurt içinde pahalı, yurt dışında ise ucuz mal satarak gene uygun bir geliri sağlarlar. Kuşkusuz bu durum ülke halkının zararınadır» (A.T., s. 26).

Görüldüğü gibi *Akyiğitoğlu himayeci ekonomi* politikalarının yaratabileceği sakıncaların farkındadır ve bunların giderilmesi için, o günlerin bilgi birikimine uygun çözümler de önermektedir.

Bilinmektedir ki bu nitelikteki ekonomik kararlar yurt içindeki tekelleri güçlendirir. Himayeci politika, anti-tekelci ve de etkili bir dizi tedbirle beraber yürütülmediği takdirde kamu oyunun genel çıkarları yönünden önemli problemler yaratabilir. Son on beş, yirmi yıllık ithal ikamesi politikasının yurttaki tekeller yönünden yarattığı ek fonlar düşünülürse bir önce değinilen sakıncanın boyutu daha bir ortaya çıkar. Böyle bir sakıncanın önlenmesi himaye alanlarında sadece kamu girişimlerine izin verilmesiyle mümkündür. Bu noktaya ise Musa Bey değinmemiştir.

Her iki akımın görüşlerini sergileyip, tartıştıktan sonra şu soru gündeme getiriliyor: tarımcı olan bir ülke sanayileşmeye girişmeden hep tarımcı olarak ka-

lıp gelişimini sadece bu kesime mi dayamalıdır? Bu soru günümüze kadar sık sık sorulmuş, üzerinde çeşitli araştırmalar yapılmış bir konudur. Akyiğitoğlu diyor ki: «Bu sorunun cevabı iktisat tarihinde bulunabilir. İktisat tarihi açıkça göstermektedir ki biri çiftçi, diğeri ise tarım dışı kesimlerde söz sahibi olan iki ülkeden birincisi ikincisine iktisaden bağımlı olur. Yani servetin büyütülmesi açısından üretken olamaz» (A.T., s. 28). İrlandayı örnek olarak gösteriyor. Tarım ürünlerinin bu ülkeden ucuz alınıp, sanayi ürünlerinin pahalı satılması olgusuna parmak basılıyor. Bir ikinci örnek olarak da Hindistan üzerinde duruluyor.

İktisadi bağımlılık Osmanlı ekonomi yazar ve düşünürleri arasmda böylesine açık bir biçimde ilk defa Musa Bey tarafından ortaya konuluyor. Gerçi daha önce de bu kavrama değinenler olmuşsa da Akyiğitoğlu, kavramın nedenine de inerek olaya açıklık getirmektedir. Sadece Tarım kesimi üzerinde yoğunlaşmanın diğer sakıncaları da şöyle sıralanmaktadır:

— Toprağın yoğun bir biçimde kullanılması onun verimliliğini olumsuz yönde etkilemektedir.

— Ürün fiyatları yetiştikleri ülkelerden çok uzaktaki borsalarda oluşur. Tarımsal faaliyetlerin bu fiyatlara uyumlanması ancak belirli bir dönem farkıyla mümkündür. Bu da çiftçilerin büyük zararlara uğraması sonucunu verir, hatta bu zararlar belirli ürünlerin üretimi konusunda cesareti de kırar. Bu ürünlerin üretim düzeylerinde büyük değişmeler, dalgalanmalar göze çarpar. «... Amerikada yağmur yağıp yağmadığı veyahut İrlandada hububat üretiminin fazla olup olmadığına göre tarımsal ürünlerin piyasa fiyatı düzensiz bir biçimde dalgalandığından ötürü tarım gelişemez. Bunun da ötesinde ülkede sa-

nayileşmenin zayıf oluşu Londra gibi büyük ticaret merkezlerinin bulunmamasını, tarım kesiminin ilerlememesini doğurur.» (A.T., s. 31). Sadece tarım kesimine dayanarak bir ekonomik gelişmenin sağlanamayacağı konusu vurgulandıktan sonra şöyle ilginç bir hükme de varılıyor: «Bir ülkenin tarımcı kalamayacağı anlaşıldı. Sadece tarım kesiminde yoğunlaşmamak için herşeyden önce genel eğitimin, ikinci olarak meslеğe yönelik okulların, üçüncü olarak ulaşım olanaklarının, sonra da sanayi ve ticaretin yurt içinde özendirilmesinin yeterli olabileceği kanıtlanabilseydi «usul-ü himaye»ye hiç hacet kalmazdı» (A.T., s. 32).

Yukardaki alıntı kanımca son bir kaç yıldır gözden kaçan noktalardan en önemlisidir. Nitekim eğitim, ulaşım olanakları, sanayi ve ticaretin teşviki konusunda her türlü önlemin alınması, ve bunların büyük bir bölümünün gerçekleştirilmesine karşın bağımsız ekonomik gelişmeye ilişkin istenilen ölçüde yol alınamaması bu düşünceyi güçlendiren bir örnektir. Şimdi de Akyiğitoğlunun, üzerinde ciddi bir biçimde durmamız gereken bir başka düşüncesine gelelim. Çok haklı olarak bir ülke halkının belli bir sanayiye yani işkoluna yatkınlığı fazla abartılmamalıdır diyor ve ekliyor: «Meslek okullarının bu sorundaki etkileri fazla büyütülmemelidir. Çünkü yabancıların büyük sanayisi yüzlerce seneden beri mevcuttur. Onun için meslek okulları dış ticaretteki rekabet açısından pek etkili bir çözüm değildir» (A.T., s. 33-34).

Yenilerde DPT'nin, o da bazı uzmanlarının olumlu bir biçimde yaklaştıkları meslek okulu konusunun gerçek yeri ve boyutları böylece Musa Bey tarafından yansıtılmıştır.

Akyiğitoğlu, «azadegi ticaret»in kimin işine yarayacağını gayet iyi bilmektedir: «Batı Avrupa ülkele-

rinin şimdiki amaçları ürünlerine pazar bulmaktır» (A.T., s. 34).

İleri Batı ülkelerinin de bugünkü durumlarına himayeci politikalarla eriştiklerini vurgulayan Musa Bey, ilerlemenin ve sonunda gerçek bir «azadegi ticaret» ortamına ulaşmanın akılcı bir himaye politikasından geçtiğini söylemektedir.

Kitapta himayeci ekonomi politikalarının değişik biçimleri üzerinde durulmuş. Bir yandan himayeci yöntemlere karşı yapılan itirazlara sık sık yanıt verilirken, bir yandan da konunun değişik yönleri incelenmiş. Bu durum yapıtın genel sistematiğini de etkilemiş bulunmakta. Özellikle «Usul-ü Himaye» ve «Azadegi Ticaret» hakkında çeşitli incelemeler başlığını taşıyan bölümden itibaren bu karmaşıklık kendini daha bir gösteriyor. Biz bu bölümlerde üzerinde durulması gereken düşünceleri alarak yansıtma ve gerekiyorsa tartışma yolunu tercih ettik.

Sınai hammaddelerle ilgili şu soru kitapta yer alıyor: «... doğal ürünler ham biçimde mi dış ülke ürünleriyle mübadele edilmeli yoksa sınai işleme tâbi tutulup mamul bicimine girdikten sonra mı bu mübadele yapılmalı.». Musa bey diğer himayeciler gibi bu soruyu, hammaddeler üretildikleri yerde işlenmelidir biçiminde yanıtlıyor. Pamuk ve pamuklu kumaş örneği ile de bu yanıtı pekiştiriyor.

Kitapta bir de «Himaye-i Makule» yani makul düzeyde tutulan himaye kavramına rastlanmaktadır. Bu kavram şu biçimde açıklanmaktadır: «Örneğin ipekçilik korunuyor ise ipekli kumaş, imalathaneleri ilk kuruluşunda asırlardan beri o ürünü yetiştiren yabancı fabrikalarına karşı koyacak kadar korunmaya mazhar olmalıdırlar... Bu koruma dışardan gelecek ipeklilere gümrük resmi konması ve ipeğin dış ülke-

lere ihraç olunması durumunda ihraç resimlerinden muaf tutulması gibi tedbirlerden ibarettir. (A.T., s. 39). Burada Musa Beyin üzerinde durduğu konu «makul düzeyde tutulan himaye de gümrük rüsumatının yurt içi sanayinin dış ürünlerle rekabetini sağlayacak düzeyde tutulması, aşırılığa gidilmemesi gereğidir» (A.T., s. 39). Amaç kitabın bir çok sayfasında tekrarlandığı gibi, gerçek anlamda «azadegi ticaret»in sağlanmasıdır. Bu bakımdan ithal yasağı gibi tedbirler en azından «Himaye-i Makule» çerçevesinde önerilmemektedir.

«Usul-ü himaye»nin uygulanmasında gözetilecek hedef ve tedbirlere gelince bunlar, kitapta bir kaç bölümde ele alınmıştır. Şöyle ki:

a— Topluma bağlı sanayilerin korunması. Topluma bağlı sanayi derken toplumun genel yararına yönelik sanayi dalları söz konusu edilmektedir. Bunlar arasında ulusal savunma araç ve gereçlerine ilişkin sanayiler, sağlığa yönelik temel kimya sanayii, temel tüketim maddelerini üreten sanayiler öncelikle yer almaktadır. Bu arada çinicilik, tahta oymacılığı, mohair şal dokuma vb. gibi geleneksel sanayi dallarının da korunması önerilmektedir.

b— Üretim bölgelerini yaratacak biçimde bir himaye politikasının tercih edilmesi. «Devair-i İstihsaliye» diye nitelenen üretim bölgeleri kavramı şöyle açıklanmaktadır: «İçinde tarım, el sanatları, imalat sanayii meydana getirilmiş yörelerdir. Bu üretim yörelerinde çalışma ürünlerinin nasıl arttığına bir göz atalım. Yörede fabrikaların bulunduğu yer merkezdir. Tarımsal faaliyet ve köye bağlı el sanatları bu merkezin çevresinde yer alacaktır. Nüfusu yoğun olan merkezin beslenmesi için büyük ölçüde tarımsal ürün talebi olacağından. çevredeki tarım işletmelerinin

faaliyetleri etkinleşip gelişecektir» (A.T., s. 42).

Burada sözü edilen üretim bölgelerinin alanı ulaşım olanakları ile doğru oranlı bir biçimde büyüyecektir. Bir bakıma önemli olan üretim bölgeleri fikriyle hem dışsal ekonomik yararların maksimize edilmesi düşüncesi, hem de bölgesel fiziki planlama yaklaşımı gündeme getirilmesidir. Kuşkusuz Musa Bey'de bölgesel fiziki plan kavramı açık olarak yoktur. Ne var ki sözünü ettiği üretim bölgelerini yaratacak biçimdeki bir himaye politikasına erişmenin başka yolu da yoktur.

c — Himaye politikasının hedeflerinden biri de genel bilgi birikimini ve yetenekleri maksimize etmek (azamileştirmek) şeklinde ifade olunmaktadır. Burada ikili bir işlem söz konusudur. Sektörel dağılımı bilgi birikimi ve yetenekler açısından en iyileştirme (optimizasyon), dolayısıyla genel servet artımında maszimizasyon. Böylece Akyiğitoğlu tek kesime dayanan bir ekonomik gelişmenin mümkün olamayacağını vurguladığı gibi «himaye politikası»nın hedefleri açısından, zımmen de olsa, genel ekonomik plan yaklaşımını akıllara getirmiştir. Sanırım birinci kitabının arkasındaki bu temel ama açık-seçik söylenmemiş yaklaşım daha ilerki yıllarda, örneğin 1930'lu yılların zor ekonomik günlerinin değerlendirilmesinde gözden ırak tutulmamalıdır.

«... 'Usul-ü himaye' bir imtiyaz değildir. Bir ulusun, üretim gücünü geliştirmek için terbiye edilmesidir» (A.T., s. 48) derken ortaya attığı terbiye deyimi bir yerde disiplinli ve planlı bir ekonomik politikayı gerektirmez mi?

Ayrıca, «Usul-ü himaye»nin babası sayılan List ve öğretisinden ayrıldığı nokta da sözünü ettiğim plan yaklaşımı açısından önemlidir. Musa Bey, List'-

in ülkenin bütünüyle sanayileşmeye (fabrikacı olma adını veriyor buna) ağırlık vermesi önerisine karşı çıkıyor, bir ülke sanayi, tarım ve ticarette dengeli bir biçimde gelişmelidir düşüncesini savunuyor. Peki bu kesimler arasındaki denge nasıl kurulacak, hele gelişmemiş ülkeler açısından Adam Smith'in ünlü görünmeyen eli bunu sağlayamaz. Böyle bir denge, Akyiğitoğlu adını versin vermesin ancak disiplinli bir ekonomik planla mümkündür. Nitekim kitabın genelinde «usul-ü himaye»den amaçlanan hedeflere varmak için sadece gümrük tarifeleri ve teşviklerle yetinilemeyeceğini söylerken biraz da bu noktaya değinmiş olmuyor mu?

Akyiğitoğlu Musa Beyin «İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisat» adlı ikinci kitabı 264 sayfa ve Harp Okulunun resmi ders kitabı. Basım tarihi 1316 olduğuna göre Mustafa Kemal Atatürk'ün Harp okulu ve Harp akademisindeki öğrencilik yıllarına rastlıyor. Yani kitabın Atatürk'ün de ders kitabı olması gerek. En azından o yıllarda Atatürk'ün eline geçmesi ve onun tarafından okunması olasılığı çok yüksek.

Musa Bey bu kitabının sistematiğini klasik ekonomi kitapları uyarınca düzenlemiştir. «Usul-ü himaye»ye, konular içinde yeri geldikçe değinmektedir. Özellikle büyük ve küçük sanayi sorununu ele alırken bu konuya da atıfta bulunmaktadır. Akyiğitoğlunun temel yaklaşımı birinci kitabındaki düşünceleri doğrultusunda yansıtıldığı için, bu kere «işçi ücreti» konusunu ele alırken değindiği bir kaç nokta üzerinde durmak istiyoruz.

Ücretin belirlenmesi olayı anlatılırken, çıkış noktası klasik «tunç yasası» olmakta; yani işçi ücretlerinin, sürekli bir biçimde işçinin yaşamını ancak sürdürecek (yani sadece kendi üretim gücünü yeniden üre-

tecek) düzey çevresinde dalgalandığı esasından hareket edilmektedir.

Ücretlerin ancak, o da en alt seviyede bir yaşamı sağlayacak kadar olması doğal olarak nisbi ve mutlak bir yoksullaşmayı yaratmaktadır. Bu yoksullaşmaya karşı işçiler kendilerini savunmak için sendika dediğimiz birlikleri kurmuşlardır. Sendika deyiminin batı ülkelerinde şirket birleşmelerinde de kullanılmasından ötürü Musa Bey «İşçi sendikası» deyimi yerine «işçi şirketleri» deyimini kullanmaktadır. Bu konuda yazdıkları ise şöyledir: «İşçi ücretlerinin sürekli azalmasına karşı koymak üzere batı Avrupa ülkelerinde işçi sendikaları (işçi şirketleri) kurulmuştur. İşbu işçi sendikaları İngilterede ve Avrupanın diğer ülkelerinde dahi günden güne çoğalmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerce batıdaki işçi sendikaları sorunu önemli sorunlardan sayılmayıp, bize göre hayati meselelerden olmak üzere yukardaki büyük ölçekli işyerlerinin kurulması, ve makinalaşmanın sağlanması gösterildiğinden batıdaki işçi sendikalarına ilişkin, bugünkü günde ayrıntılı bilgi vermekte büyük bir yarar görmüyoruz. Onun için batının işçi sendikalarına özet bir biçimde değineceğiz. Batı ülkelerinde işçi sendikaları iş gücü arz ve talebinin ücrete olan etkisini değiştirirler. Ücret çok düştüğü durumlarda sendikaya üye olan bütün işçiler müttefiken çalışmaz. Bu nedenden ötürü sermaye sahipleri işyerlerini tatil etmemek için fazla ücret vermeğe mecbur olmaktadırlar. Lakin işçi sendikalarına işçilerden bir azınlık grubu üye olduğundan bu sendikalar ücret arttırımı konusuna bütünüyle yardımcı olamamaktadır. İşçi üretiminin çokluğunu veya azlığını etkiliyen nedenlerden biri de bir gündeki çalışma süresidir. Günlük çalışma saati on saattan sekize düşecek olursa, bir günde yapılma-

sı gereken iş için daha ziyade işçiye ihtiyaç olacaktır. Daha fazla işçiye olan ihtiyaç ise işsizlerin adedini azaltır. İşçiye olan talebi çoğaltır. Bu nedenden ötürü ötede beride işsiz dolaşanlar iş bulurlar, amele ücreti artar. İşçinin günlük çalışma süresi 7 saatten 10 saate çıkarsa işçi ücreti azalır, zira günlük emek süresi fazla olduğu için az işçi ile çok iş görmek mümkün olacağından işçiye olan talep azalır. Ötede beride işsiz kalanlar görülür, işçiler arasında iş bulma amacıyla ücret azaltılması yolunda uyum sağlanmış olacağından işçi ücreti düşer.

Bir yerde işçi ile birlikte onun ailesi, yani eşi veya çocuğu da çalışır ise o yerde işçi ücreti yalnız erkeklerin çalıştığı yerlere oranla daha az olur. Çünkü bunların çalışmalarındaki amaç ailelerini geçindirmek olup, kadınlar hafif işlerle istihdam olundukları halde geçinecek servet erkek ve kadın ücretlerine ayrılır. Oysa kadınlar çalışmadığı durumda erkek işçi yalnız kendi ücretiyle aile geçindirmek zorunda olduğundan doğal olarak fazla ücret talep eder. İşçi ücreti kuramının özetine burada son vermeden önce uygulamanın bu kurama uyumlu olup olmadığı hususuna da değinelim.

Bütün Avrupa ülkelerinde üretimin artması sonucu servetin büyümesi işçi nüfusunun artışından daha fazla olduğu halde işçi ücretlerinin mutlak miktarı artmış ise de gerçek miktarın genel servetin artış oranının altında olduğu maalesef gözlenmektedir. Makina icadından önce bir işçi günde üç kuruş aldığı ve şimdi on kuruş gündelik kazandığı halde, zorunlu gereksinimlerini karşılayan mallar pahalılaşmış olduğundan işçinin simdiki on kuruşu eski zamanki üç kuruştan bile değerce aşağıdadır.» (İ.S., s. 181-182) (*)

(*) «İlm-i Servet»in kısaltılmışı.

Akyiğitoğlunun Harp Okulunda ders kitabı olarak okutulan ikinci kitabı genel hatlarıyla klasik ekonomi kuramlarının yansıtılması noktasından hareketle kaleme alınmış izlenimini vermektedir. Örneğin bir önce alıntılarla yansıttığımız işçi ücreti sorununda genel yoksullaşmayı saptamış, ve bu genel yoksullaşmanın sendikal hareketi doğurduğunu görmüş olmasına rağmen bu hareket üzerinde fazla durmamıştır. Bunun nedeni, kendi iddiasına göre, gelişmekte olan ülkeler için bu hareketin fazla önemi olmamasıdır. Genel olarak bu iddia doğrudur. Sanayileşmemiş ya da sanayileşmenin daha çok başlarında olan ülkeler açısından işçi hareketleri belki ağırlıklı bir biçimde kendilerini duyuramazlar. Ne var ki bu durumları hareketin bütünyle gözden kaçması sonucunu vermez. Nitekim çok cılız bir sanayiye sahip Osmanlı ülkesinde bile bu hareketler görülmüştür.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÖZGÜRLÜK VE KAÇINILMAZ SON

1 — «SERBESTİ» AKIMININ DÜŞÜNSEL TEMELİNİ OLUŞTURAN DERGİ

1908 özgürlük hareketinden sonra liberal seçeneklerden oluşan ekonomik politika M. Cavid Beyin kişiliğinde somutlaşmıştır. 1908 den önce, özellikle «Servet-i Fünun» daki felsefe, sosyoloji ve ekonomi yazılarıyla bu doğrultunun ideolojik temelleri atılmıştı. «Servet-i Fünun» çoğu kimsenin sandığı gibi sadece bir edebiyat dergisi değildi. Aslında bu dergiyi tam anlamıyla tanımlamak için liberal düşüncenin «bilim ve sanat» dergisi deyimlerini kullanmak gerekir.

1908 hareketinden sonra bu düşün akımının ideolojik temsilciliği görevini bir başka dergi yüklenmiştir: «Ulum-u iktisadiye ve içtimaiye mecmuası».

Bu dergi Ahmet Şuayıp, Rıza Tevfik ve M. Cavid beyler tarafından kurulmuştur. Kurucularından Ahmet Şuayıp ile M. Cavid'in «Servet-i Fünun» da yayınlanan, liberal düşüncenin felsefi temeli olan pozitivist yaklaşımı işleyen araştırma ve yazıları zaten bilinmekteydi.

Dergi bugünün fakülte dergileri boyutunda ve 100-120 sayfalık bir hacimle aylık olarak yayınlanmış tır. İlk sayısı aralık 1908 de yayınlanmış, bir ay (31 mart olayının meydana geldiği ay) dışında, mart 1911'e kadar 27 sayı çıkmıştır. Derginin ilk sayısında «mukaddeme ve program» başlığı altında ve A. Şuayıp, M. Cavid ve Rıza Tevfik imzalarıyla çıkan yazıda düşünsel çizgilerinin ana noktaları şöyle belirtilmektedir.

«Aldığımız çürük terbiye ve buna eklenen son 33 yıllık idari siyaset bizi gerek kendimizin, gerek çevremizdeki küçük büyük hükümetlerin iktisadi ve toplumsal yaşamlarında meydana gelen önemli değişimleri anlamak ve öğrenmekten şiddetle men ve mahrum etmişti.

Bizler birey olarak keselerimizi saymak, vergilerimizi yüksek bir tabakanın zevk dünyaları ve safahatları için, masraflı yaşamları için mahv ve heba eylemek; sanayi, tarım ve ticaretin ilerlemesini temin için bir şey, hiç bir şey yapmadıktan başka, bunları ezip bitirecek istibdat uygulamalarına geniş bir alanda imkan vermek ile meşgul olurken Avrupa ülkeleri uluslarının servetlerini artırma nedenlerini ince ince tetkik ve tahlil ediyorlar, halkın çalışmalarının yarattığı değerden vergi namıyla alınan paraların yerine yani devletin meşru harcamalarına tahsis olunması için ulusal meclislerinde, kitaplarında, gazetelerinde, üniversitelerinde, bilim derneklerinde tartışıyorlar; bir devletin siyasi olarak güçlenmesi ve gelişmesinin ekonomik güçlenme ve gelişimine bağlı olduğunu anlayarak, bu önemli gayeyi sağlamak için herşeye başvuruyorlardı» (Sayı 1, s. 1-2).

Böylece toplumsal ilerlemenin ekonomik gelişmeye bağlı olduğu vurgulanarak ekonomik sorunlara ön-

celik tanınması gereğine değinilmektedir. Bu bulguyu kanıtlamak amacıyla şu noktalar üzerinde durulmaktadır :

«İleri ülkeler artık toprak genişletmesi yerine ticari genişlemeyi tercih ediyorlar» Ne yazık ki, bu olgunun farkına varanlar ileri ülkelerin söz konusu faaliyetlerinin yeni sömürgecilik akımının temel ilkesini meydana getirdiğini farketmemekte ya da önemsemez görünmektedirler. Üstelik ileri ülkelerin Doğuda yani Asyada, ve Güney Amerikada nüfuz alanları arama peşinde olduklarını da belirtmektedirler.»

Şimdi «serbest-i ticaret» ile «usul-ü himaye» yandaşları arasında geçen klasik tartışma konuları üzerinde dergi kurucularının neler düşündüklerini yansıtalım.

«Ülkemiz her şeyden önce bir tarım ülkesidir. Bizde sanayileşmiş bir Türkiyeyi arzu etmek büyük bir yurtsever amaçtır ki hiçbir biçimde eleştirilemez. Fakat insanlığın bütün faaliyetlerini yöneten bir büyük yasa, en az emek yasası vardır ki bunun uygulanması bizi ihtiyat ve tedbir ile harekete sevk ve mecbur eder. Bireyler gibi milletlerin de amacının az emekle çok netice elde edilmesine yönelik olması gerekir.» (Sayı 1, s. 3).

«Sanayi mi tarım mı sorununu çözmek istediğimiz vakit gene bu kanunun öncülüğünü terketmemeliyiz. Bizim henüz işlenmemiş bakir ormanlarımız, toprak altında yatan kıymetli madenlerimiz, vaktiyle en büyük uygarlıklara sahne olan ve en bol ürünü yetiştiren topraklarımız var» (Sayı 1, s. 3).

«Nüfusunun büyük bir çoğunluğu tarımla meşgul olan ve belki bir asır daha oranı azalmakla beraber bu çoğunluğu koruyacak olan bir memleketin işte en fazla önem vereceği ve üzerine düşeceği nokta bu-

dur» (Sayı 1, s. 4).

«Sanayiye gelince, ülkemizin bu mühim kuvvetten mahrumiyetine razı olamayacağımız tabiidir. Fakat aşırı bir öğretinin izleyicisi gibi hayal arkasından koşmayacağız. Gerçek, yalnız gerçek olan şeyleri takip ve onları elde etmeye çalışacağız. Hammaddesi ülkemizde yetişen, aramallarını üretmekte hiç bir zorluk ve sakınca olmayan eşya için fabrikalar açmayı arzu ederiz» (Sayı 1, s. 4).

«Pek uzun bir sürede bile bu topraklarda gelişemeyecek bazı sanayinin tohumlarını beyhude yere ekmekten, halkımızı da, hazinemizi de gereksiz masraflara sokmaktan kaçınacağımız için, bu gibi girişimlerin doğal olarak karşısında olacağız» (Sayı 1, s. 4).

«Mesleğimiz (izleyeceğimiz öğreti) her türlü itiraza rağmen, itirafa, açık ve seçik itirafa mecburuz ki serbest mübadele denilen bilimsel siyaset olacaktır» (Sayı 1, s. 5).

En son alıntıda da açık şekilde ortaya konduğu gibi derginin ana çizgisi, serbest mübadele yani liberal ekonomi politikaları doğrultusundadır. Sanayileşme konusunda da «suret-i hak»tan görünüp itirazlarını sergilemektedirler. Hammadesi yurt içinde üretilen sanayi ya da aramallarının üretiminde güçlükler ve engellerle karşılaşılmayan sanayi geliştirilebilir yargısı üzerinde durulduğunda görülecektir ki bu tip sanayi geniş ölçüde tarıma dayanan tüketim malları sanayiidir. Yatırım malları sanayii bu tanım içersine hiç bir zaman giremez. Liberal ekonomiden yana olanların savı sürekli olarak bu doğrultuda olmuştur. 1950'li yıllarda, nihayet son 24 ocak kararlarıyla da gene aynı eğilimdeki düşünceler su yüzüne çıkartılmıştır.

Liberal ekonomi politikaları doğrultusunda alına-

cak kararların Osmanlı ülkesi yapısındaki toplumlarda dış borçlanmayı gerekli kılacağı açıktır. Nitekim bu olguya M. Cavid Bey ve arkadaşları programlarında şöyle değinmektedirler:

«Gerçeği itiraf etmek lazım gelirse, bazı bakanlıkların arayacakları miktarda değil, onun kat kat fazlasına ihtiyacımız olmakla beraber, gelirimizin yüksekliği ve müsaadesi gözden ırak tutulmamalı; istikraza kesin olarak başvurma mecburiyeti var olmakla birlikte alınacak borcun ertelenmesi mümkün olmayan konulara yönelik olacağını herkese göstermek, yapacağımız memur tensikatıyla, vereceğimiz kararlarla vatanın selametinden başka hiç bir etki altında bulunmadığımızı göstererek dışarının güvenini kazanmaya çalışmak lazımdır» (Sayı 1, s. 6).

«Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası» bu ön sözüyle liberal ekonomik öğretinin, ekonomik, toplumsal ve felsefi düşünsel temelini oluşturma amacını ortaya koymuştur. 27 sayılık ömrü boyunca yayınladığı makalelerde bu doğrultuyu kanıtlamaktadır. Bu yazılardan başlıcaları, ana konularına göre şöyle sıralanabilir:

Ekonomik yazılar:

M. Cavid- Kanun-u Esasimizin Maliye kanunu hakkındaki Mevadı (sayı 1)
M. Cavid-Rumeli Şimendiferleri (sayı 1-3)
Faik Nüzhet- Temettü vergisi (sayı 3)
Ahmet Muhtar-Ticareti Bahriye ve limanlar (sayı 3-4)
M. Cavid- Düyun-u Umumiyeyi Osmaniye (sayı 8)
A. Nef'i- Demokrasi ve Sosyalizm (sayı 6)
Faik Nüzhet-Bizde Tediyât (sayı 7)
M. Cavid- Düyun-u Umumiyeyi Osmaniye (sayı 8)

Âynizade Hasan Tahsin- 20 inci asırda mesail-i iktisadiye (sayı 9-11)
Nazım Ragıp - Usul-u Umumiye-yi Tekâlif (sayı 15-21)
M. Cavid- Borsa muamelatı (sayı 16)
Ali Kamil- Sosyalizm hakkında Tenkidât (sayı 17-18)
M. Cavid-Ticaret Şirketleri (sayı 23)
Bedii Nuri- İktisadi Riyazi (sayı 26-27)

Toplumbilim yazıları:
Ahmet Şuayıp- Devlet ve Cemiyet (sayı 1)
Ahmet Şuayıp-Hürriyeti Mezhebiye (sayı 2-4)
Ahmet Şuayıp- Avamili İçtimaiye (sayı 5-7)
Bedii Nuri-Kabiliyeti içtimaiye (sayı 7)
Satı- Uzviyetler ve Cemiyetler (sayı 8)
Bedii Nuri-Hayatı İçtimaiye (sayı 9-13)
Ahmet Şuayıp-Rusya (sayı 11-12)
Bedii Nuri- Ulum-u İçtimaiye (sayı 24)

Felsefe ve diğer konulardaki yazılar:
Ahmet Şuayıp-Yirminci asırda tarih (sayı 1)
Halide Salih (Edip) -Salih Zeki- Augüste Comte: hayatı ve felsefesi (sayı 2)
Rıza Tevfik- Tasnif-i Ulum (sayı 3-4)
Rıza Tevfik- John Stuart Mill Hürriyeti Nasıl anlıyor (sayı 5-6)
Rıza Tevfik-Hükumet ve Hürriyet Hakkında Spencerin felsefesi (sayı 7, 10-17)
Asaf Nef'i - Mücadele-i Hayatiye ve Tekamülü Cemiyet (sayı 8)
Bedii Nuri-Ferdiyun ve Anarşistler (sayı 17)
Bedii Nuri-Tahvvülatı Fikriye (sayı 24)

Görüldüğü gibi yayınlanan makaleler, o günlerin önemli konularına değinen ve de liberal düşünceyi geniş açıdan ele alan niteliktedir. Bu yazıların dışında derginin 1. sayısından 22. inci sayısına kadar Ahmet Şuayıp'ın yazdığı «Fransız İhtilali Kebiri» incelemesi dizi olarak yayınlanmıştır. Ayrıca 1908'e kadar Osmanlı hükümetlerinin imzaladıkları borç sözleşmeleri de ayrıntılı bir biçimde dergide yer almaktadır. M. Cavid Bey maliye bakanı oluncaya kadarki süre içinde, hemen her sayıda batı ülkelerindeki ekonomiye ilişkin yayınlar, toplantılar ve haberleri derleyip sunmaktaydı.

Derginin kurucu ve yazarlarından olan M. Cavid Beyin düşünsel yapısına ilişkin şimdiye kadar verdiğimiz bilgi ve eserlerinden yaptığımız alıntılar sanırız belli bir fikir verebilmiştir. Liberal düşünceyi işleyen bu dergide M. Cavid Bey kadar ağırlığı olan bir başka yazar da Ahmet Şuayıp'tır. A. Şuayıp imzası «Servet-i Fünun»dan tanınmaktadır. A. Şuayıp (1876-1910) İstanbul doğumludur. Vefa idadisi ve hukuk fakültesinde okudu. En verimli çağında tifodan öldü (34 yaşında). 1899 da 401 inci sayıdan itibaren «Servet-i Fünun» da yazmağa başladı. Buradaki yazılarını «hayat ve kitaplar» başlığı altında yayınladı. Bu yazı dizisi içersinde Alman tarihçisi Mommsen'i, Henri Beck'i (496: sayı) konu aldı. Aynı doğrultuda; John Ruskin'in ahlakçı sanat görüşünü eleştiren yazıyı (sayı: 480), Gastave Flaubart'i inceleyen beş dizilik araştırmasını (sayı: 473-478) yayınladı. A. Şuayıp'ın bu dergideki en etkili yazısı Taine'i ele alan ve eleştiren ve on üç sayı devam eden (500-513. sayılar) incelemesidir. Şuayıp sosyoloji ve psikoloji dallarında Taine'nin çok aşılmış olduğunu söyleyerek bu dallardaki yeni düşünceleri iki gruba ayırmaktadır. Gerçekçi gö-

rüş: Durkheim ve yandaşlarının yaklaşımları bu görüş doğrultusundadır. Nominalist görüş ise Gabriel Tarde'ın yaklaşımında somutlaşmıştır. Böylece A. Şuayıp Türkiye'de Durkheim ve Tarde'dan ilk söz eden kişidir.

A. Şuayıp yazılarını 1910 da yayınladığı «Hayat ve Kitaplar» adlı yapıtında toplamıştır. Bu yapıt pozitivist görüşün Türkiyedeki ilk temel taşlarından biri olarak kabul edilmelidir. Özellikle determinist yaklaşımın 20. inci yüzyılın başında geçirdiği sarsıntının onu da etkilemiş olduğu çok açıktır. Özellikle, determinizm ve özgürlük çatışması sorunu onu, kısa yaşamının son döneminde fazlasıyla ilgilendirmiş, ikisini bağdaştıran bir yol arama çabası «Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuasında»ki bütün yazılarının temeldeki değişmez motifi olmuştur.

Dergide ilgi çeken yazılarının başında kuşkusuz «Devlet ve Cemiyet» konulu yazı gelir. Yazının başında toplumbilimlerinin genişleyen kapsamını ve bu geniş kapsama ilişkin tanımını sergiledikten sonra düşüncelerini şöyle anlatıyor:

«İnsan toplumunun tarihsel gelişiminde siyasal kurumlar araç olmaktan ziyade amaçtır» (sayı 1, s. 51). Burada nedenselliğe yeni bir yaklaşım biçiminin ortaya çıktığı görülmektedir. Siyasal kurumların gaye olarak ele alınması özellikle parlamento, meşruti hükümet gibi ana kavramlara «Yeni Osmanlı» ve «Jön Türk» hareketinden farklı biçimde yaklaşmayı içermektedir. Böylece özgürlük sağlanınca, herşey açıkça tartışılınca tüm sorunlara kolaylıkla çözüm bulunabilecektir biçiminde o zamana kadar sık sık ileri sürülen düşüncelerin tutarsızlığıda ortaya konulmak istenmektedir.

Toplumsal evrimciliğe olan bağlılığı şu yargıları öne sürmesine neden oluyor. «İhtilâle, fütuhata rağ-

men toplumların değişmediği»ni ileri sürüyor. Korsika, Irlanda örneklerini kanıt olarak kullanıyor. Yasaların ve yönetimin toplumların yapısıyla uyumlu olması gereğine şöyle işaret etmektedir:

«Hiç bir yasa koyucu kafasından çıkan yasaları topluma kabul ettirmek iktidarına sahip olmamıştır. Bir toplum gereksinimlerine uymayan kurumlara ancak bir müddet mecbur edilebilir» (sayı 1, s. 55). Toplumun yapısı ve yönetim arasındaki nedensellik ilişkisine böylece değindikten sonra, toplumların yapısal değişiminin evrimle gerçekleştiğini gündeme getiriyor. Değişim hiç birinde ani olmayıp her kuşak tarafından toplanan belirsiz değişikliklerin neticesidir» (sayı 1, s. 56). Darvinin evrim kuramını toplumlara uygulamaya çalışmaktadır burada.

Hükumet biçimleri konusundaki düşünceleri ise şöyle sıralanabilir:

«Bugün hakimiyeti milliye kuramı henüz bir faraziyeden ibaret olup bir şey ifade etmez. Yalnız bu bir güzel hayal olup oraya doğru gidilmelidir» (sayı, 1, s. 57). Doğal çevrenin yönetim biçimlerini belirlediğini anlatırken «Vaktiyle düşman ordularının istilasına açık ve iç isyanlarla karşı karşıya kalan büyük hükümetler hep despotik yapıda idi. Arazisi küçük, dağlarla korunmuş olan ülkeler ise, bunun aksine, küçük cumhiriyetler oluşturmuşlardır» diyerek bu konudaki düşüncesini örneklemektedir.

Nitekim derginin ileri sayılarında yayınlanan «Avamil-i içtimaiye» ve «Rusya» makalelerinde de çevre ile yönetim biçimi arasındaki ilişkilere değinmektedir.

Yönetim biçimleri üzerinde etkili olan diğer faktörün de üretim güçlerinin gelişmesi olduğunu ileri üsren A. Şuayıp, bu konuyu şöyle açıklamaktadır: «İn-

lanların aleti bir parça geliştirmesini izleyerek ilkel toplumların bağrında zanat da gelişti. Ziraat erbabı, çalışkan çiftçiler ihtiyaçlarından fazla ürün meydana getirdiler ve bu üründen, mubadele aracılığı ile servet sahibi oldular. İşte bu suretle meydana çıkan servet sahipleri kendilerine mahsus bir grup teşkil ettiler ve servetlerini fakir ve haris yığınlara karşı koruma ihtiyaçlarında olduklarından kurallar koydular, yeni düzenlemeler yaptılar ve yeni bir hükümet teşkil ve tesis ettiler.» (Sayı 1, s. 61). Yaptığı bu açıklamanın Marx'çı düşünceye olan yakınlığının farkında olan A. Şuayıp, bu yakınlığın düşünce birliği olmadığını şu satırlarıyla belirtmektedir.

«Marx siyasal gücün tek nedensel unsurunun (âmili yeganesi) iktisadi olduğunu kabul ediyor ki bu doğru değildir. Bununla beraber ekonomik güç siyasal kurumların tarihinde pek büyük bir rol oynamıştır. Siyasal iktidar (hükümeti siyasiye) daima aynı sınıftan bir toplumsal olaydır.»

Böylece A. Şuayıp yönetim biçimini, yani hükümeti, şekillendiren bir çok faktörün birlikte varlığına inanmaktadır. Gerçi siyasal iktidarın oluşumu ile yönetim biçimi arasındaki birebir diyebileceğimiz bağıntıya değinmekle birlikte, ikisinin de çok sayıda değişkene bağlı olduğunu kanıtlama çabasındadır. Siyasal iktidar ve onda somutlanan yönetim biçimi, çevre, üretim güçleri, din vb. gibi çeşitli değişkenlere bağlı olmakla beraber, bu değişkenler tek bir fonksiyonla ifade edilebilen bir modeli oluşturmaktan ziyade, fonksiyon fonksiyonu niteliğindeki bir yapıya sahiptirler. A. Şuayıp mensup olduğu öğreti nedeniyle bu aşamalı fonksiyonel ilişkiyi görememektedir.

Toplumların gelişmesinde genel evrim kuralların geçerliliğine temas eden A. Şuayıp uygarlaşma

meselesinde şunları söylemektedir. «Bir toplumda uygarlaşmanın temel koşulu çok katlı ve birbirine içten bağlıdır. Çünkü bu toplum düşünce, kurum ve geleneğinde hem kararlılık, hem de kararsızlık gibi iki özelliğe sahip olmalıdır. Bu iki eğilim arasında doğru bir dengenin bulunup, korunması pek zordur. Bu problemi pek az toplum çözmeyi başarmıştır. Eğer bu süre zarfında kurum ve gelenekler üzerinde ısrarlı bir tutuculuk mevcut olursa o ulus Çin hükümeti gibi ileriye doğru gelişiminde duraklar; bunun tam aksi olarak değişim pek hızlı olursa iç birliğini sağlayan gücü yitirip dağılabilir» (sayı 1, s. 66).

Bu gelişme ve evrimde sürekli olarak var olan tezadlar arası denge konusu da bilindiği gibi Marxçı düşüncede en ileri anlatım düzeyini bulmuştur.

A. Şuayıp belirli bir arayış çabası içinde gelişme ve ilerleme konusunun nedenleri üzerinde dururken bu tezatların birlikte varlığı olgusunu, kanımızca, döneminin koşulları açısından başarılı bir biçimde farkederek yansıtmıştır. Sözünü ettiği dengenin ilk çağlarda Roma'da, o günlerde de İngilterede var olduğunu iddia ediyor. Ne yazık ki Roma'da ve İngiltere'de görülen (buna zahiri de diyebiliriz) dengenin gerçekten varolup olmadığını irdelememiştir.

Toplumsal gelişmede egemen eğilimin tekâmül yani evrim mi yoksa ihtilâl mi olduğu konusunda Şuayıp'ın tavrı kesindir: «Evrim genel kural, ihtilâl ise istisnadır.» (Sayı 1, s. 67). Ne var ki ihtilal'in istisna oluşu onu bütünüyle inkâr etmeye de neden olmaz. İhtilâlin zorunlu olduğu durumlar da vardır. Zorunlu ihtilâli A. Şuayıp «meşru ihtilâl» olarak adlandırmaktadır. «Meşru bir ihtilâl ancak toplumun büyük çoğunluğunun düşüncelerine uygun olanıdır.» (Sayı 1, s. 67). Biz «umumun» sözcüğünü daha bir anlamlı olabilmesi

için «toplumun büyük çoğunluğu» biçiminde çevirdik. Bu yaklaşımda oya yansımıyan ya da yansıyamayan bir çoğunluğun ayaklanma hakkının meşruiyeti kavramı gündeme getirilmek istenmektedir. Bu konuya daha bir açıklık getiren şu satırları birlikte okuyalım:

«Eğer ıslahat vakit ve zamanında yapılmayacak olursa hastalık toplumsal vücudun her tarafını yavaş yavaş istila edip bu suretle ihtilale hazırlanmış olur.» (Sayı 1, s. 67).

«İhtilal çoğunlukla patlayan bir volkan, karşı koyulması olanaksız bir kasırga gibidir, yavaş, yavaş hızlanır. Yeni düşünceler önce bir kaç kişiyi sonra da bütün bir sınıf halkı yanına çeker (celp eder). İstekler ağır ağır canlanır, değişme arzusu genelleşir, bu hareret yavaş, yavaş sessiz bir hiddete dönüşür. İşte bu esnada zaten dönüşüme hazır bir hale gelmiş insan yığınlarını ufak bir kıvılcım birden parlatıverir.» (Sayı 1, s. 69).

A. Şuayıp'ın «ihtilâl'i» açıklayış biçimi doğru ve etkili. Dergide Fransız ihtilali için yazdıkları incelendiğinde bu düşünce tarzını o ihtilal olayını tahlilde ne denli başarılı kullandığını görmekteyiz.

Toplumlarda yığınların patlaması açısından asıl görevin hükümetlere ve iktidarda bulunanlara düştüğünü vurgulayan A. Şuayıp, siyasilerin temel görevinin böyle bir patlamaya meydan vermeyecek, çağın gelişimine ve o gelişimin gerekleriyle uyumlu bir yönetimi gerçekleştirmek olduğunu belirtmektedir: «Siyasilerin yasal görevi zamanın yeni düşüncelerini vaktinde uygulamaya çalışmaktadır.» (Sayı 1, s. 71). Ne varki sınıfsal karakterine yazısının başlarında değindiği iktidarların nasıl olup da kendi çıkarlarına ters düşen yeni düşüncelere uyumlanabileceği sorusu bu noktada açık kalmaktadır. Fransız ihtilâli ile ku-

rumlaşan burjuva demokratik yapının kendiliğinden işlerliği ile böyle bir uyumun sağlanacağı inancı kendisinde egemen olabilir.

Ahmet Şuayıp'ın söz konusu dergide çıkan «Hürriyet-i Mezhebiye» başlıklı incelemesi, çeşitli din ve mezheplerden oluşan bir insanlar topluluğu halindeki Osmanlı İmparatorluğunda yönetimin dinsel tarafsızlığına olan gereksimini vurgulanmaktadır. Laik'lik deyiminin açıkca kullanılmamasına karşın «yönetimin dinsel yansızlığı» olgusu öne çıkarılmıştır. Bunun yanısıra halifelik sorununa ciddiyetle el atılmıştır. Bir yandan çeşitli din ve mezheplerdeki vatandaşlarına karşı yansız olması gereken bir iktidarın zorunluluğundan söz ederken, diğer yandan yönetimin başındaki kişinin bir dinin en üst düzeyinde «manevi otoritesi» olan bir kişi olmasının yaratacağı çelişkiyi belirtikten sonra şu yargıya varmaktadır: «İslamlıkta ruhbaniyet yoktur. Binanaleyh umur-u dünyaya müteallik bir daire denildiği zaman ruhbanlık hatıra gelmemelidir.» (Sayı 4, s. 450). Sözü edilen «umur-u dünyaya müteallik daire», yönetim yada başka bir deyimle iktidardır. İktidar ve ruhbanlığın özdeşleşemeyeceği olgusu ise doğrudan doğruya halifeliğe karşı bir tutumdur; o günün koşulları içinde ancak böyle ortaya konabilir.

A. Şuayıp'ın bu konudaki bir başka önerisi de Şeyhulislamın bakanlar kurulunun bir üyesi gibi Meclis-i Mebusanda kendisine yönelecek sözlü ve yazılı sorulara cevap vermesidir. Böylece halifeliğin yönetimin tarafsızlığına getirebileceği kuşkuların giderilebileceği kanısında olsa gerek.

A. Şuayıp liberal düşünün Osmanlı ülkesinde yetiştirdiği en renkli kişilerinden biri. Genç yaşta ölümü bu düşün akımı yönünden önemli bir kayıptır.

Aynı dergide yayınlanan yazıları ile ilgi çeken Bedii Nuri ve Satı iki kardeştir. Ahmet Şuayıp'in temelini attığı evrimcilik yolunda önemli yapıtlar vermişlerdir. Zamanla dergide Spencer'cilik ağır basmaya başladı. Satı'nın derginin 8. sayısında «Cemiyetler ve Uzviyetler» makalesi bunun en belirgin örneğidir. Hilmi Ziya Ülken'ininde altını çizdiği gibi Satı'ya göre organlaşma ve toplum aynı olayın iki ayrı aşamasıdır. İnsan toplumlarındaki dayanışma ve iş bölümü uzviyetten çok ileridir, ama işbölümü ve dayanışma açısından insan topluluğunu kat kat geride bırakan uzviyetler de bulunmaktadır diyen Satı şu soruyu açık bir biçimde gündeme getirmektedir. «Toplumsal evrim şimdiden sonra toplumu oluşturan bireylerin ve katmanların dayanışmasını güçlendirecek mi yoksa azaltacak mı? Kısaca bireycilik mi sosyalizm mi üstün gelecek?» Doğrusu bu sorunun açık yanıtı ne Sat ne de derginin diğer yazarlarınca verilmemiştir.

«Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası» bir çok araştırmanın konusu olabilecek niteliktedir. Türk düşün yaşamı açısından önemi ve etkisi inkâr edilemez.

2 — CAVİD BEY'İN MALİYE NAZIRLIĞI

M. Cavid beyin, 1908 devriminden birinci dünya savaşı sonuna kadar ülke ekonomisine damgasını vuran tek kişi olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu dönemin belirli bir süre Maliye Nazırlığı görevini de yükümlenmiştir. M. Cavid beyin ülke ekonomisindeki egemenliği liberal ekonomi politikasının uygulanması demektir. Zaten Özgürlükçü hareketin önderleri «Yeni Osmanlılar» da olduğu gibi özgürlük kavramı

ile «Serbesti-i Ticaret» yaklaşımı arasında tam bir özdeşlik kurmuşlardı. Liberalizm ve özgürlük birbirini tamamlayan ve aynı anlamlı iki kavram gibi kabul ediliyordu.

M. Cavid Beyin öncülüğünü yaptığı liberal ekonomik politikaya en büyük muhalefet Musa Akyiğit'ten geldi. Akyiğitoğlu Vezirhan'ında kurduğu matbaada «Metin» adlı gazeteyi çıkarmağa başladı. Gazetede liberal ekonomi politikasının ülkeyi nerelere götürebileceğini açık bir biçimde anlatarak, tek çıkar yolun himayecilik olduğunu söylüyordu. Gazetesi sık sık kapatıldı. Bir ara «Metin» gibi kapatılan diğer iki gazete ile birleşerek «Üç kardeş» adlı gazeteyi çıkardı. Ne var ki M. Cavid ve Hüseyin Cahit beylerin büyük mücadelesi ve oyunları sonucu bu gazete de kapatıldı. Aynı zamanda, sivil olduğu bahanesiyle Harp Okulu ile Harp Akademisindeki dersleri elinden alındı. Müsakkafat heyeti üyeliği ve başkanlığı ile önce İzmire sonra da Hama'ya gönderilerek İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Bu teşkilat kaldırılınca Adilcevaz, Hoşap ve Çapakçur Kaymakamlıklarına tayin edildi. (Serbesti-i ticaret) şampiyonu olan İttihad ve Terakki hükümeti ile Cavid Bey kendisini bir türlü affetmiyorlardı. Son görevi olan Çapakçur kaymakamlığı sırasında Çar ordularının yaklaşması üzerine bütün resmi evrakları alıp yaya olarak trenin geçtiği ilk istasyona kadar giderken tifüs'e yakalandı. İstanbul'a geldiğinde çok ağır biçimde hastaydı. İyileşince Rusyadan satın alınmış olan Katonof şark bilimleri kütüphanesine müdür tayin edildi. Buradan emekli oldu. Bağımsızlık savaşını ve son zaferi gördü. O günlerde hastalığı çok artmıştı. Buna rağmen gençlerin arasına katılarak kurtuluşu kutlama törenlerini izledi. Kısa bir süre sonra da öldü (1923).

Ekonomik politika alanındaki en büyük muhalifini böylecene ortadan kaldıran Cavid Bey'in, liberal ekonominin o güne kadar düşünsel planda savunduğu, bütün gereklerini yerine getirdiği uygulamalarının en somut örneği yıllık bütçe konuşmalarında bulunabilir. Hele bunlardan 1327 (1911) mali yılı bütçe konuşması, uygulamanın, daha meşrutiyetin başlangıç yıllarında bile, ne boyutlara varabileceğini göstermesi bakımından çok ilginçtir. Bu konuşmanın Meclis-i Mebusan tarafından kitap halinde bastırılıp bütün ülke düzeyinde dağıtılması konusunda karar alınması, o günlerde iktidar çevrelerine egemen olan ekonomik düşünceyi göstermesi açısından ibret vericidir.

M. Cavid bey bu konuşmayı, Meclis-i Mebusan'ın birinci devre, üçüncü toplantı yılında (45 ve 46 ıncı oturumlarda) yapmıştır, 9 ve 10 şubat 1326 (1911) günlerinde olmak üzere iki gün süren bu konuşma dışa bağımlılık konusunda özgürlük hareketinin öncülerinin bile, devirdikleri mutlakiyetçi yönetimden farklı düşünmediklerini ortaya koymaktadır.

Konuşmanın daha başında ülkedeki sömürgeci kurumlara olan duygusal bağlılık şöyle ifade edilmektedir: «Memleketimizde mevcut olan yabancı mali kurumlar hakkında beslediğimiz saygı ve güven duygularına tamamiyle karşıt olarak, onlara güven duymadığımız biçiminde yayılan rivayet ve yalanlara karşı, bugün ülkenin gerçek dostlarından biri, Duyun-u Umumiye yönetim kurulu başkanı (Sir Adam Block) yazmış olduğu bir raporla bütün o rivayet ve asılsız sözleri yalandı. (Alkışlar), Evet bizi Duyun-u Umumiye'nin can düşmanı gibi gösterirken, o mali kurumun başkanı ülkede kesin olarak böyle bir düşüncenin olmadığını söylüyor, hem de kendi ülkesinde bile şiddetle eleştirilen ve yerilen mali durumumuzu

şiddetle savunuyordu ve zan ederim ki böyle yetkili ve kelimenin bütün manasıyla doğru bir ağızdan çıkan sözler içeride ve dışarda güven verici olmalı. Bu sözleri söyleyen zata karşı da borçlu olduğum teşekkürü açıkca beyan etmeyi görev sayarım.»

Osmanlı İmparatorluğunun dış güçlerce mali kontrolünü sağlıyan böyle bir kurumu, yani Düyunu Umumiye'yi kendi ekonomik programının geçerliliği konusunda kanıt olarak ileri sürmek, ona saygı ve bağlılıktan başka bir duygu beslemediğini milletin vekilleri önünde, üstelik kandilli teşekkürlerle beyan etmek serbest ticaret yanlılarının izlediği ekonomik politikanın nasıl yurt çıkarlarına aykırı olduğunu sergileyen en güçlü örneklerden biridir.

Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik dar boğazı açıklayan, mali güçlükleri anlatan M. Cavid bey, yıllardır her iktidar değişikliğinde duymaya alıştığımız bir şeyi söylüyor: «Size tarihi olmak üzere söylüyorum. 10 Temmuz günü (2. Meşrutiyetin ilan edildiği gün) Hazineyi 329184 kuruş 32 para ile buldu» ve hemen de eklemekte kusur etmiyor: «... Buna mukabil Osmanlı Bankasının ödemiş olduğu elçi maaşları için Bankaya 23 bin lira açıktan borcu vardı» Diğer borçlardan şimdilik söz etmemeyi yeğleyen, meşrutiyetle beraber yerel ve toplumsal istek ve ihtiyaçların büyüdüğünü belirten Cavid Bey «Görüyorum ki kıymeti takdir edilmeyen şeylerden biri de paradır. Milyon kolayca telâfuz ediliyor ama milyonun ne olduğunu kimse düşünmüyor» diyerek her Maliye Bakanının klasik sızlanmaları arkasına sığınıyor.

Ülkenin gelir ve gideri arasındaki büyük fark bilinmektedir. Giderlerin hızla artması aradaki açığı daha da büyütür. Bunun çözümü sağlıklı gelir kaynaklarının bulunması, bunlunan kaynaklara bütünüyle

egemen olma, harcamaları belirli bir plana oturtmak vb. gibi tedbirlere bağlıdır. Kuşkusuz bu tedbirlerin temelinde ekonomik büyümenin ve kalkınmanın birlikte sağlanması yatmaktadır. Ne var ki o günün koşulları içinde bu yollar düşünülmemiş, düşünülse bile uygulama özgürlüğüne (ülkeyi kontrol altında tutan yabancı mali kurumlardan ötürü, sahip olunamamıştır. Durum böyle olunca dış borç ve de bunun yanısıra ek gelir kaynaklarının aranması zorunlu hale geliyor. Dış borç zaten eski yıllardan beri akla gelen bir tedbir. Fakat mevcut açığın büyüklüğü ve açık oranında yeni bir dış borç bulma olanağının bulunmaması, başka bir gelir kaynağı arama zorunluluğunu ortaya çıkardı. İşte bu arayış sırasında, Taksim kışlası ve ona bağlı Talimhane alanının satılmasına karar veriliyor. Bu alan bugünkü Taksim gezisi, Sheratton oteli, Tenis Külubü ve karşı yörelerini içeren 156 bin m² lik bir yerdir. Bütün bu alanın büyük bir iş merkezi ve konut yöresi olarak kullanılması amaçlanmaktadır. Satış da bu koşulla yapılacaktır. Sözünü ettiğimiz 156 bin m²'lik alan için hükümet 400 bin liralık bir bedel talep etmekteydi. Ne var ki Paris'teki Societè Generali'nin eksperleri burayı satın alacak olan kurumlarına olumsuz rapor verdiler... İşte M. Cavid Bey bütün bu gelişmeleri anlattıktan sonra, olumsuz rapora rağmen söz konusun alanın satılabileceğine olan inancını vurguladığı zaman,

— Kozmidi Efendi (İstanbul).

Kendi vatandaşlarımıza verseniz, diye soruyor.

M. Cavid Bey açığa karşılık eldeki gelirleri şöyle sıralamaktadır: «Hükümet olağanüstü Bütçeden bugüne kadar (Meşrutiyetin hemen akabinde bir olağanüstü bütçe hazırlanmıştı.) Bosna-Hersek ödentisi olarak 2.5 milyon lira ve arsalar bedeli olarak 400 bin

lira ve Yıldız'da bulunan 500 bin lira ve top parası olmak üzere toplam 3 milyon 100 bin lira kadar para aldı.» Gene Kozmidi Efendi (İstanbul), dayanamayıp:

— Ya mücevherât?

Cavit Bey devamla: «Mücevherât bunun içinde yoktur»

İnsan yüregini karartan bir durum. Müflis, satacak mal, borç alacak bir kişi arayan bir insanın buhranlı görünümüne benziyor. İç kaynakların çok sınırlı oluşu, gözleri alışıldığı veçhile dış borçlandırmaya çeviriyor. Dış Borçlanma konusunda Cavid beyin sözlerini Meclis-i Mebusan zabıtlarından aynen aktaralım: «İstikrar gereğinin ortaya çıkmasına gelince; Her zaman söylediğim gibi bu bizim için çok tabiidir ve daha bir iki yıl da böyle olacaktır. Bu açıdan açıklamalarımda ve uygulamamda ilk günlerden bu güne kadar hiç bir fark hasıl olmamıştır. Daha bütçemizin komisyon raportörü iken dört-beş yıl buna katlanacağımızı söylemiştim. Ondan sonra bakan olduğum vakit aynı şeyi söyledim, bugün de yine söylüyorum. Denk bütçe meşrutiyetten itibaren geçecek dört ya da beş yılın, ürünü olabilir. Bundan önce bütçenin denkliği sağlanamaz. Hiç bir yerde de olmamıştır. Ve bizim durumumuzdaki ülkelerin herhangi biriyle açacağınız karşılaştırmada sizi serbest bırakırım. Hiç bir yerde bundan az bir zamanda mali dengedeki karışıklığın düzelmesi kabil olduğunu ispat edemezsiniz.

— Şefik -el- Müeyyet Bey (Şam): Demek üç yıl daha borçlanacağız.

— Maliye Nazırı: Belki de iki yıl.

— İsmail Kemal Bey (Berat): 26,5 milyon lira tahsilatımız var. 35 milyon lira ödememiz var. İki milyon da fazla kaldı demektir. 37 milyon ile 26.5 milyon ara-

sında 12 milyon liralık fark var.

— Maliye Nazırı: Yok, fazla kalanı masrafa koymayın.

— İsmail Kemal Bey (Berat): İki milyon lira fazla kalıyor. 12 milyon liraya yakın bir şey.

— Maliye Nazırı: Yok yanlış, yanlış... anlatayım. Masraf 2.5 milyonda kalmış indirin.

— İsmail Hakkı Bey (Berat): Hayır Efendim.

— Maliye Nazırı: Bakınız beyefendi 26,5 milyon liralık tahsilat yaptık. Sonra, 325 (1909) yılına 2.5 milyon lira fazla nakit mevcudu ile girdik. 5 milyon 700 bin lira kadar borç aldık, sonra olağanüstü bütçeden 3 milyon lira kadar tahsil ettik. Masraflar kapandı. Diğer yıla da 2.5 milyon lira ile girdik.»

Doğrusu bu dengeleme hesabından Berat milletvekili İsmail Kemal Bey kadar biz de bir şey anlamadık. Aybaşı hesabını dengeleştirmeye çalışan, gırtlağına kadar borçlanmış bir memur bile bu işin altından zor kalkar. İşte, 1908'in o pek görkemli özgürlük hareketinin arkasından ülkenin mali durumu böylesine yürekler acısı idi.

M. Cavid bir başka mali müdahale isteğinin de altını çizmektedir. Konu yeni bir borçlanma isteği karşısında Osmanlı Bankasının hazine işlemlerini kontrol etme koşulunun getirilmesidir. Yani, Osmanlı Bankası borç vermek için bugün Maliye Bakanlığının sorumluluğunda olan hazine işlemlerini bizzat yapma hakkını istiyor. Osmanlı Bankasına, Maliye Bakanlığını denetleyecek ve kontrol altında tutacak bu yetkiyi vermemek için, bu kere borç Almanlardan alınıyor. Tabii bu sefer de gündeme borçlanmanın gerçek yüküne ilişkin tartışmalar geliyor. Osmanlı Hükümetinin hangi koşullarda borçlandığını daha açık gösterebilmek amacıyla M. Cavid beyin bütçe nutkunun bu bölümünü aynen alıyoruz:

«Çıkarılan fiyat ile hükümete safi olarak verilen arasındaki fark beş puandır. Bunun iki puanı masraftır. Geride üç puan kadar bir temettü kalır ki bütün mali kurumların (yani borçlanmayı sağlayanların) aralarında pay edecekleri kâr yalnız bundan ibarettir. Bu üç puanda yedi milyon lirada 210 bin lira eder. Borçlanmanın, mahiyeti itibarile, mali kurumlara yani bu borçlanmayı yürütmek için iştirak eden yirmi, yirmibeş kuruma temin edeceği yarar yalnız bundan ibarettir ve bu yarara karşılık bir borçlanmanın yapılması da gerçekten —buna inanırız— Osmanlı Hükümetine karşı büyük bir sevgi ve güven eseri olmuştur.»

«...Bu borçlanmanın meşrutiyetten sonra akdettiğimiz istikrazlara oranla pahalı olduğunda şüphe yoktur. Fakat bir kere meşrutiyetten evvelki borçlanmalara bakınız rica ederim: % 5 faizli borçlanmamız % 70'e bankalara satılmış, % 4 faizli 1890 borçlanması % 75'e bankalara verilmiş, % 5 faizli Tömbeki borçlanması (Tömbeki rüsumu güvence gösterilerek yapılan borçlanma) % 70'e, 1894 istikrazı % 73.5'e, 1901 istikrazı % 79.5'e, askeri araç —gereç borçlanması % 79.5'a, % 4 gümrük istikrazı da % 78.5'e verilmiş.»

M. Cavid Bey o güne kadar gümrük vergi ve resimlerinin güvence gösterilerek borç alınmamasını istibdat yönetiminin hatası olarak gösterirken şunları da eklemeyi ihmal etmiyor: «Ayan reisi Paşa hazretleri (Sait Paşa) hatıratının bir sayfasında gümrüklerin nereye mahsus olduğunu söylüyorlar. İstanbul, Trabzon ve Samsun gümrükleri Hazine-i Hassa'nın (Sarayın) haftalıklarına. Bunun içindir ki, Şefik-el-Müeyyed bey! gümrükler karşılık gösterilmiyordu. Cidde, Yemen, Işkodra, Preveze gümrükleri İdare-i Askeriyeye; Selanik, İzmir, İskenderun, Beyrut güm-

rükleri Duyun-u Umumuyeye ve Osmanlı Bankasına, Bağdat Gümrüğü elçi maaşlarına, fakat yetmediği için elçiler maaşlarını altı ay geç alıyorlardı.»

Osmanlı İmparatorluğunun Maliye Nazırı bütün bunları Meclis-i Mebusanda, kamuoyunun önünde söylüyor ve kendi borçlanmasını savunmak için bir mazeret olarak ileri sürüyordu.

İşin bundan da acı yanı, Meclisde ve Meclis dışında Almanlardan borç aldık diye Fransızlar gücenmesinler endişesinin dile getirilmesidir. Bu endişeyi duyanları Maliye Nazırı şöyle teskin etmektedir: «Rıza Tevfik Bey arkadaşımız bu sorunların çözümü sırasında devletin itibarının büyük ölçüde zarar gördüğünden, borsalarda tahvillerimizin kıymet kaybettiğinden ve bu halin ülke için bir mali tehlike teşkil ettiğinden bahis etmişlerdi. Onun için bir az geçmiş yılki fiyatlarla bu yılki fiyatları kısaca tetkik edelim, ve sanırım ki meclisinizde, memleketimizin mali yaşamı söz konusu olduğu bir sırada, bunlar ihmal edilemeyecek şeylerdir». Bundan sonra nutkun bir bölümünde Osmanlı Duyun-u umumiye senetlerinin aylık fiyatları karşılaştırmalı olarak sergileniyor. Sonra da Osmanlı Bankası ile olan ilişkilerin bozulmadığı konusunda güvence üstüne güvence veriliyor. Dış borçlar konusu nutkun hemen hemen yarısını kaplamaktadır.

Her bütçe nutkunda olduğu gibi ülkenin ekonomik ve sosyal durumunun tahliline sıra geldiğinde, bir başka çarpıcı ve yüz kızartıcı ifadeye daha rastlıyoruz. Şöyle ki: «Maliyece pek fena olmayan bu senemiz acaba ticaret, sanayi ve tarım açısından nasıl bir yıl olmuştur. Bizim, henüz efendiler, teşkilatımız bu konuda gereken bilgileri almaya müsait bir dereceye gelmemiştir. Fakat ülkemizde bu bilgileri toplayan ve bizi de bilgilerden yararlandıran kurumlar vardır.

Onlar da Duyun-u Umumiye ve Osmanlı Bankasıdır. Duyun-u Umumiye ve Osmanlı Bankası her üç ayda bir memleketin iktisadi durumu ve tarımı hakkında muntazam raporlar getirir.»

Bir ülkenin ekonomik durumu hakkında o ülkeyi yarı sömürge haline sokan kurumlardan bilgi almak. Bağımlılığın bundan çarpıcı bir örneği kolayca bulunamaz sanırım.

Vergiler açısından M. Cavid Bey'in iki konudaki açıklamaları önemli ve aydınlatıcı nitelikte. Bunlardan birincisi aşar vergisi ile ilgili. Berat milletvekili İsmail Kemal Beyin «Aşar vergisi olduğu sürece Meşrutiyet arazi vergisi koyamaz ve alamaz» biçimindeki itirazına cevap verirken şunları ileri sürüyor: «Aşar öyle bir vergidir ki, Beyefendi hazretleri! Öyle kolay kolay dokunulamaz. Bu en güç dokunulacak, en güç ıslah edilecek bir vergidir. Çünkü ona erken dokunacak adam onun sorumluluğunu kabul etmelidir. O sorumluluğu üzerine alabilecek bir adamı da zor bulursunuz.. Aşar vergisi uygar ülkelerin hepsinde arazi vergisine dönüşmüştür. Fakat aşar vergisini arazi vergisine dönüştürmek için ezbere hareket etmek mümkün değildir.» Aşar konusunda bu söylenenlerin günümüze kadar etkisi görülmüştür, ayrıca önemli bir doğruluk payı da vardır. Nitekim aşar kaldırılmıştır, ama bir arazi vergisi biçimine dönüştürülememiştir. Tarımın vergilendirilmesi bugün bile, vergi politikamızın önemli sorunlarından biri durumundadır.

M. Cavid Beyin vergilendirme açısından değindiği ikinci konu temettü vergisidir. O dönemde temettü vergisi kentlerdeki zenaatkâr ve esnaftan alınan bir nevi kazanç vergisiydi. Yabancı işyerleri büyük kârlarına rağmen bu verginin dışında tutulmuşlardı. Cavid bey bu duruma açıklamalarında şu şekilde yer

vermektedir. «İşbu vergiye yabancıların katkısını sağlamak üzere resmi yazışmalarda bulunulmuş ve Fransa hükümetinin esas itibariyla olumlu cevabı alındığı gibi diğer devletlerden de benzer cevaplar alınması beklenmektedir. Böylece hem yabancıların vergiden muafiyeti gibi bir mantıksızlığı, bir adaletsizliği ortadan kaldıracak hem de halkımızdan daha haklı ve daha adaletli bir biçimde vergileri tahsil ettirecek olan şu kanun (Temettü vergisi ile ilgili bir yasa teklifine değiniyor.) kabul edildiği takdirde hasıl olacak gelir 1328 (1912) bütçesinde açık bulacağımız 5 milyon liranın bir milyon lirasını bize temin edecek demektir.

Yurt içinde çalışan yabancı şirketlerin elde ettikleri kârlar üzerinden vergi vermemesi, böyle bir verginin alınabilmesi için hükümetlerinin iznine bakılması bağımsız bir ülke için utandırıcı diye nitelendirebileceğimiz bir durumdur. Buna karşın serbest ticaret yanlısı Maliye Nazırı M. Cavid Bey bu olayı sadece yüzeyden eleştirmekle (buna eleştiri de denemez) yetiniyor.

Serbest ticaret yanlı ekonomik politika M. Cavid Beyin iktidarda olduğu sürece izlemeye ve uygulamaya çalıştığı bir ekonomik yaklaşım olmuştur. Zaman zaman dış borçlardan yakınmış fakat borç yükünü artıran eylemlerini sürdürmüş; gün gelmiş savaş yıllarında gayri meşru yollardan kazanılan paraları, 3 Mart 1917'de (gene bütçe konuşması münasebetiyle) «...Bir kısmı hükümetin himaye ve müzahareti resmiyesi ile doğrudan doğruya ya da dolaylı yollardan kazandılar. Fakat her ne olursa olsun hepsi ticaretin zevkini tattı. Ticaretin zevkini tatmak, onda devam etmek için en büyük neden, en büyük amildir. Kendilerine yapılan müzaharet ve himaye —hatta bazılarının iddia ettiği gibi gayri meşru olduğunu da varsaysak—

sonuç olarak ekonomik girişimlere karşı beslenen rağbetin temin eyleyeceği yarar benim nazarımda o kadar büyüktür ki o gayri meşruiyeti bile ortadan kaldırabilir» sözleriyle savunacak noktaya ulaşmıştır. «Serbesti» politikasının gelişme çabasındaki bir ulusu, bir ülkeyi hangi noktaya götürebileceği sorusunun cevabını uzakta değil bizzat Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde aramak en doğru yoldur.

3. MİLLİ İKTİSAT POLİTİKASI ve ZİYA GÖKALP - TEKİN ALP

Meşrutiyetin ilk dört yılı, 31 Mart olayı ve onun arkasından gelen Mahmut Şevket Paşa sıkı yönetiminin baskısı dışında önemli bir şey getirmedi. Yurt çapında ekonomik ve toplumsal bunalım daha da büyüdü. Bu toplumsal ve ekonomik bunalım Osmanlı tarihinin en yoğun dış ve iç politika bunalımı ile pekişti. İki yıl içinde (1912 ve 1913) Osmanlı İmparatorluğu topraklarının yarısına yakınını kaybetti. Trablusgarp ve Balkan savaşı, özellikle ikincisi tam anlamıyla bozguna dönüştü. Aka Gündüz «Bozgun» adlı şiir kitabında, o günlerin genel duygusunu, sık sık yinelediği şu dörtlükle yansıtıyordu.

Ağla gözüm ağla! hicran yaraşır.
Vatansız erkeğe zindan yaraşır
Ağla gözüm ağla! hicran yaraşır.
Erkeksiz vatana düşman yaraşır.

İttihad ve Terakki'nin hükümet darbesi (Babıali baskını) ve onu izleyen Edirnenin geri alınışı, bugünkü doğu Trakya sınırını temel alan bir barışın yapılışı, İmparatorluğu bir anda derledi. Fakat 1914 Ekiminde,

bir olup bitti ile girilen birinci dünya savaşı bu derlenişi yeniden sarstı. Sarıkamış ve Kanal savaşlarında (Daha savaşın ilk altı ayında) alınan yenilgiler, Balkan savaşından daha büyük bir bozgunun gelmekte olduğunu hissettiriyordu. Ne var ki 1915'de Çanakkale'de, Mustafa Kemal'in kumandasında kazanılan başarı, savaş içinde (en azından moral olarak) yeni bir derlenişe sebeb oldu.

Birinci dünya savaşı, Çanakkale dışında, büyük askeri yenilgilerin yanısıra; cephe gerisindeki açlık, yoksulluk, salgınlarla da hatırlanacak bir savaşdır. Fakat bütün bu askeri ve toplumsal depreme rağmen ekonomik yaşam açısından, daha sonraki dönemlere bıraktığı etki yönünden önemli bazı atılımlara ve düşün akımlarının doğuşuna da şahit olunmuştur.

Bilindiği gibi Osmanlı Hükümeti savaşın başında tek taraflı bir kararla kapitülasyonları ve bunlara benzer tüm ayrıcalıkları kaldırmıştı. Bu kararı müttefiki olan Almanya bile iyi karşılamamış, değişik yöntemlerle uygulatmamak istemiştir. Ama Osmanlı Hükümetinin kararlı tutumu karşısında, savaşı da düşünerek, fazla ileri gitmemiştir. Böylece altıyüz yıllık bir imparatorluğun tarihten silinmesiyle sonuçlanacak bir savaş, Türkiye bakımından ekonomik bağımsızlık hareketinin tohumlarını da atıyordu.

Savaş sırasında üç ekonomik düşün akımının iktidar partisi çatısı altında büyüdüğünü ve geliştiğini görmekteyiz.

A) Bunlardan birincisi Maliye Nazırı M. Cavid Beyin koruyucu kanatları altında etkinliğini sürdüren «serbesti» diye adlandırdığımız liberal ekonomik düşüncedir. Bu konuda şu ana kadar getirdiğimiz açıklamalara eklenecek bir şey kalmadığından, sadece varlığına değinmekle yetiniyoruz.

B) İkincisi, Türk ve Müslüman esnaflarla tüccarları geleneksel kurumları içinde örgütlemeyi amaçlayan İaşe Nazırı Kara Kemal ile onun yardımcısı Memduh Şevket (Esendal)'in «meslek»'ci akımı.

C) Üçüncüsü de İttihad ve Terakki'nin bir anlamda ideoloğu olarak nitelenen Ziya Gökalp ve yandaşlarının kuramsal öncülüğünü yaptıkları «milli iktisat» akımı. Bu akım düşünsel temellerini «Yeni Mecmua» ile yayınlamıştır. Bu dergiyi söz konusu akımın «ideolojik organı» olarak da düşünebiliriz. Böylece 1860 lı yıllardan beri gördüğümüz iki ekonomik politika arasındaki salınım savaş içersinde de sürmüş, bunların arasına etkinliği çok tartışma götüren Kara Kemal'ci bir uygulama girmiştir.

Her üç akımda kapitalistleşmeyi sağlayacak bir ulusal burjuvazi yaratmayı amaçlamıştı. Bu nedenden ötürü Cavid Bey gayrimeşru savaş kazançlarını hoşgörüyle karşılarken, Kara Kemal Bey ulusal nitelikli Anonim vb. şirketlerin teşviki için önemli meblağları gözü kapalı kullanmıştır. Ulusal sanayici, ulusal tüccar... romanın bile ulusalının arandığı bir dönemin temel gayeleri haline gelmişlerdir. İttihat ve Terakki'nin çatısı altındaki bu akımlardan, şimdiye kadar «kuramsal yönüyle» değinmediğimiz «milli iktisat» düşüncesi üzerinde duracağız.

Bir yandan müdahaleci karakterli tesamütçülük (solidarite) doğrultusundaki «milli iktisat» politikası, diğer yandan Cavid Bey'in öncülüğünde liberal uygulamalar 1915-1918 savaş yılları dönemine damgasını vurmuştur. Bu dönemde kapitülasyon baskısının kalkması sonucu, savaşın ağır ekonomik yüküne rağmen ilginç bazı gelişmelere de şahit olunmuştur. Örneğin şirketlerin toplam sermayesi içerisinde ulusal sermayenin oranı % 3'den % 18'e çıkmıştır. Bir önce de de-

gindiğimiz Kara Kemalin uygulamaları bu konuda en büyük rolü oynamıştır. Bu arada 1.1.1917'de ilk büyük yerli banka da kuruldu. Bankanın ismi «İtibarı Milli Bankası» ydı. Kurucuları arasında M. Cavid, Hüseyin Cahid (Yalçın) ve arkadaşları gibi o dönemin ileri gelenleri bulunuyordu. Bankaya savaştan sonra Merkez Bankası görevinin de verilmesi düşünülmekteydi. Banka kısa sürede önemli sayılabilecek başarılar gösterdikten sonra İş Bankasının kuruluşu ile birlikte bu bankayla birleşti. Böylece, Ulusal Burjuvaziyi destekleyecek parasal politikaları yürütmek amacıyla ilk milli bankanın 1917'de kurulmuş olduğunu ileri sürmek, hatta İş Bankasının gerçek kuruluş yılını o tarihe kadar uzatmak hiç de yanlış olmayacaktır.

Öte yandan 23. Mart 1917'de yayınlanan bir kararnameyle tüm şirket ve işletmelerde tek dil olarak türkçenin kullanılması da kabul edildi.

Hatta bu tip desteklemeler vagon tahsisi, karaborsa işlemlerine gözyumma vb. gibi yollara kadar uzandı. Şurası bir gerçektir ki ulusal burjuvazimiz en büyük sermaye birikimini Birinci ve İkinci dünya savaşında uygulanan «savaş ekonomisi» koşulları içinde gerçekleştirmişlerdir. Ulusal burjuvazinin tarihçesi üzerinde yapılacak kısa bir araştırma bu gerçeği tüm açıklığı ile ortaya koyacaktır.

Ulusal burjuvazinin ilerlemesine ortam hazırlayan bu gelişmelere karşın, (İttihat ve Terakki'nin, bir yerde yarı resmi organı kabul edilebilecek) «Yeni Mecmua» da 9 Mayıs 1918'de (sayı 43) Ziya Gökalp imzasıyla yayınlanan «İktisadi Vatanperverlik» adlı yazıda şu noktalar ağırlıkla kamu oyunun dikkatine sunulmaktaydı:

«...Özellikle hâlâ mekteplerimizde resmen okutulmakta olan 'Manchester Ekonomisi' iktisadi vicdanın

bütünüyle kozmopolit (Yani uluslarüstü, karmaşık) olduğuna inanmaktadır. (Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçirsinler) belgisine dayanan böyle resmi bir bilim varken, nasıl olur da iktisadi vicdanının vatanperverliğinden söz edilebilir?

Fakat gerçekte böyle bir telaşa lüzum yok. Çünkü Manchester Ekonomisinin kozmopolit bir iktisat olmadığı, belki büyük bir sanayie sahip olan, dolayısı ile serbest mübadeleden yalnız yarar bulup hiçbir zarara düşmesi ihtimali olmayan İngilterenin «Millî İktisat»ından ibaret olduğu artık anlaşılmıştır.»

Yazısının bundan sonraki bölümünde ise Gökalp şunları söylemektedir:

«Devlet Manchester geleneğinden bir türlü kurtulamıyor, Milli İktisada doğru resmi bir adım atamıyordu. Fakat kapitulasyonların lağvı bu amaç için değil bir adım, kesin bir atılım mahiyetinde oldu. Çünkü ulusal sanayii kurmak için gümrük tarifelerine egemen olmak ancak bu atılım ile kâbildir.

Devlet bu kesin atılımı yaptıktan sonra (İtibarı Milli Bankası) teşkil etmekle, Ankara Şimendiferine teşebbüs etmekle de milli iktisadiyata doğru gittiğini ima ediyordu. Hele bir haftadan beri başlayan Milli İstikraz teşebbüsü devletin artık kesin bir biçimde milli iktisadiyatı seçtiğine kat'i bir delildi.

Devletin bu girişimleri sayesinde fertler paralarını ulusal bir bankaya yatırmak yahut milli istikrazda toplamak imkanını bulabildiler. Demek ki iktisadi vicdanın vatanperver olması için devletin milli iktisat siyasetini takip etmesi lazımdır.»

Gökalp'in sözünü ettiği, 1918 yılı başlarında Maliye Bakanlığının «Milli İstikraz» adıyla bir iç borçlanmaya gitmesidir. O günlerde tüm yayın organlarında bu istikraz lehine yazılar ve belgiler yayınlan-

maktaydı. Örneğin Gökalp'in yukarıdaki yazısının çıktığı «Yeni Mecmua» da Milli İstikraz için iri puntolarla şu belgilere rastlanmaktaydı:

«Şu son fırsatı kaçırma; Kağıt ve altın al»

«Bugünün en büyük kârı istikraza yazılmaktır»

Görüldüğü gibi Gökalp milli iktisat ile iktisadi yurtseverlik arasında tam bir özdeşlik kurmuştur. Manchester öğretisi doğrultusunda olanlar, yani «serbesti» yanlıları adeta yurtsever olmamakla suçlanmaktadır. Önce de değindiğimiz gibi savaş sırasında kapitülasyon yükünün ülkenin sırtından atılmış olması savaşın ağır koşullarına rağmen bireyleri sanki rahatlatmış gibidir. Bu gözlem kapitülasyon ve onun kanalıyla doruğa ulaşan ekonomik bağımlılığın vatandaşlar üzerindeki olumsuz etkisini göstermede örnek olmaya yeter.

Yeni Mecmua'da Gökalp'in bu düşüncesini açan ve bir öğreti biçimine sokmaya çalışan kişi Tekin Alp'dir. Tekin Alp, tesanütçülük ve milli iktisat arasında bir köprü kurmaya çalışmış, bunu yaparken de ustası Gökalp'in düşüncelerinden geniş ölçüde yararlanmıştır. Örneğin 31 Ocak 1918'de yayınlanan (30. sayı) dergideki «İçtimai Siyaset» başlıklı yazısı sosyal politika doğrultusunda Türkiyede çıkan ilk incelemelerden birisidir.

Dergi'nin 40. sayısında (18 Nisan 1918) Tekin Alp'in «Milli İstikamet İstikrazı» başlıklı yazısını bulmaktayız. Yeni «Milli İstikraz» a bu adın verilmesini ileri süren Tekin Alp olayın ekonomik yönünü şöyle açıklamaktadır:

«...Savaş sırasında servet-i umumiyenin artığı iddia olunmasa bile her halde kullanılma olanakları kısıtlanmış olan nakdi servet nispetsiz bir derecede çoğalmış, Türkiye için Batı Avrupa usulünde kapitalizm

devresi başlamıştır. Üretim araçlarını sermaye gücüyle temerküz ettiren büyük şirketler, milyonlarca paraları bir elde toplamayı başaran büyük zenginler gittikçe çoğalıyor. Avrupa'da sosyalist, sendikalist, solidarist gibi emek ve çalışma savunucularının hücumuna uğrayan kapitalist ekonomi biçimi bütün anlamıyla ekonomik yaşama egemen olmaya başlamıştır. İşte iç borçlanmaya temel olan gene bu kapitalizm tezahürüdür. Halkın elinde nakdi servet bu derece çoğalmasaydı hiç bir vakit iç borçlanmanın yapılmasına imkan kalmazdı. İç borçlanmanın gerçekleşmesi ispat eder ki memleketin nakdi serveti müsaittir. Bu gün devlet hazinesine on-onbeş milyon lira verileceği gibi yarın durum ve şartlar uygun olacağı zaman türlü türlü sanayi ve iktisadi girişimler için dahi 20-30 milyon lira tahsis ve bu suretle ülkenin iktisadi kaynakları gereğince kullanılabilecektir. Özetlersek iç borçlanma ülkemizin siyasi, toplumsal ve ekonomik alanda yeni bir doğrultuya doğru yönelendiğini ispat etmek ve göstermek suretiyle sevinç ve mutlulukla alkışlanacak yeridir.»

Tekin Alp büyük ölçülere ulaşan nakdi servetin bireylerin elinde toplandığını söylemektedir. O günlerin yayın organlarının bir çoğunda bu noktaya değinilmekte ve «Savaş Zenginleri» olgusu gözler önüne serilmekteydi. Tekin Alp, bu birikimin bütün bireylere adeta eşit dağıldığı noktasından hareket ediyor. Belki de o günlerde basına konulan kısıtlamaların zorunlu kıldığı bir yaklaşımdır bu. Ama şurası açıktır ki sözü edilen nakdi servet bir grup kişinin elinde toplanmıştır. Yani adil olmayan bir dağılım vardır. Nitekim M. Cavid Bey'in gayri meşru kazançlarla ilgili (Daha önce değindiğimiz) konuşması da bunu kanıtlar doğrultudadır. Tekin Alp'ın değindiği bir başka

nokta, bu birikimin kapitalist ekonomi biçimini egemen kılacağı iddiası, kanımızca bir nevi «istenilen ya da arzulananı olmuş gibi düşünme» dir. Ne var ki bu birikim, bazı konuları tartışma alanına getirdiği için, gene de önemlidir.

Ayni derginin 44 üncü sayısında (16 Mayıs 1918) yayınlanan bir başka yazısında Tekin Alp, iç borçlanma dolayısıyla milli iktisadı «inkilâbın son perdesi» olarak tanımlıyor.

Yazarımıza göre birinci perde «Türk Milletinin 10 Temmuz (II. Meşrutiyet) inkilâbı,» ikinci perde «Ruhu Milli'nin bulunması», son perde de «Ulusal İktisat Politikası»dır. Bu konuda makalesinde şunları yazmaktadır:

«Genel Savaşın başlamasından sonra nihayet üçüncü perde açıldı. Eski iktisat aleminden artık eser kalmamıştır. Türk iktisadı mukadderatını kendi eline almış, iktisadi bağımsızlığını tamamiyle kazanmıştır. Servet kaynaklarını kendisi kullanıyor, toprağının feyiz ve bereketinden, emek ve çalışmasının meyvelerinden kendisi yararlanıyor. Borcundan baş kaldıramıyan, yoksulluk dolayısıyla alnının teriyle meydana getirdiği ürünlerini tefeciye yok pahasına satmaya mecbur olan Türk köylüsü, artık binlerce liralık servete mazhar oluyor, ürünlerini istediği zaman, istediği fiat ve istediği koşullarda satabiliyor. Ekim usulu günden güne ıslah oluyor, çiftçinin yükselmesine dayanak olan, ve uygar ülkelerin hemen bütününde mevcut bulunan kooperatif gibi örgütler giltikçe çoğalıyor, güçleniyor... Rızkını, ekmeğini hükümet kapısından aramaya alışmış olan gençler ticaret alemine atılıyor, yavaş yavaş mevki temin etmeyi başarıyorlar. Artık Türklerin gerçek yeteneklerinden kuşku duymaya yer kalmamıştır. Maddi ve manevi kuvvet

birleşmiş, gelişmeye doğru yürüyüp gidiyorlar.»

Bunların yazıldığı tarih, yani Mayıs 1918, savaşın son aylarından biridir. Gerçi Sovyet Devrimi Çarlık ordularını savaş alanından çekmiş, doğu sınırları 93 savaşından önceki yere erişmişti ama gene de Osmanlı İmparatorluğu ve müttefikleri için savaşın kaçınılmaz sonu görünmeğe başlamıştı. Buna rağmen böylesine bir ekonomik iyimserliğin nedeni, iktisadi bağımsızlığa dayanan özgür kararların hazzı olsa gerektir.

Ekonominin yapısında önemli bazı değişimlerin meydana geldiği seziliyordu. Nitekim gene Tekin Alp'in 45 inci sayıdaki (23 Mayıs 1918) «İçtimai siyaset için bizde zemin müsaid mi?» başlıklı yazısında, sözü nü ettiğimiz yapısal değişime değiniliyor; günün koşulları içinde sosyal politika seçeneğinin gündeme gelmesi gereği vurgulandıktan sonra, bu politika seçeneğinin uygulanabilmesi için «devlet kalesi»nin ne denli uygun olduğu şöyle anlatılıyor: «İşte, seçim hakkı yasaları, vergi usulleri, meşruti yönetim usulleri, halkçılık akımları ve bu gibi sorunlar çevresinde cereyan eden mücadelelerde olduğu gibi sosyal politika kavgalarında dahi aynı manzarayı görürüz; bir taraftan devlet kalesi içinde bulunan sermaye erbabı ve sosyalistlerin deyimiyle burjuvalar var güçleriyle çıkarlarını savunuyor; diğer taraftan devlet kalesinin haricinde bulunan emek erbabı, kâh hücum, kâh taktik menevralarıyla hedeflerini tamamen veya kısmen elde etmeğe çalışıyorlar.

Şurası dikkati çekmektedir ki Batı Avrupa ülkelerinde kapitalizm asırlardan beri ne kadar kuvvetli yerleşmiş bulunursa, içtimai faaliyet tarafdarlarının tazyikine o derece dayanma göstermiştir. Almanya'da kapitalizm ancak son yarım yüzyılın ürünü ol-

duğu için devlet kalesi içinde bulunan sermaye erbabı veya burjuvalar pek büyük bir dayanma göstermemişler, sosyal politika hızla ilerlemeyi başarmıştır. Fransa'da ise kapitalizmin iktisadi kökeni daha eski ve devlet kalesinde daha muhkem bir surette yerleşmiş bulunduğu için, sosyal politika kolaylıkla ilerlemiyor. Emekçilerin temsilcileri artan oranlı gelir vergisini kabul ettirmek için yirmi yıldan fazla mücadele etmişler, burjuvalar, sermaye erbabının temsilcileri bin türlü vesilelerle bu gibi girişimleri sonuçsuz bırakmayı başarmışlardır.»

Tekin Alp'in sosyal politika (ya da kendi deyimiyle içtimai siyaset) diye adlandırdığı sistem sosyal güvenlik, daha adil bir vergi düzeni vb. gibi toplumsal iyileştirmeyi içeren politikaların bütününden başka bir şey değildir. Köktenci olmaktan ziyade ılımlı bir dönüşümü hedeflemektedir. Olayı, o günün koşulları içerisinde, dikkati çekecek biçimde koyan Tekin Alp, Türkiyenin bu açıdan görünümünü de şöyle belirtiyor:

«Bizde umumi hayata hakim olan devlet kalesi hiç bir vakit sermaye erbabının, burjuvaların elinde bulunmamıştır. Ötedenberi bizde devlet kalesini işgal edenler ne emek ne de sermaye erbabına mensupturlar. Bunlar başlı başına bir zümre, bir kast, bir 'sınıf-ı halk' meydana getirirler. Bu zümrenin çıkarları ne burjuvalar, ne de emek erbabı için tarafgirliği doğurur. Bizde istibdat devresinde bile toplumsal iyileştirmelere başvurulsaydı ya da başvurma olanağı bulunsaydı şüphesiz ki bu seçkin zümre her türlü garazdan sıyrılmış olarak hak ve insaniyet duyguları tarafını seçeceklerdi. Meşrutiyet ilanıyla milli hükümet oluştuktan sonra dahi ulusal meclis burjuvaların eline geçmemiş, mevkii iktidarda yine memurlar zümresi kalmıştır. Savaşın ilanından sonra da toplumsal

iyileştirme söz konusu olabilseydi hiç kuşku yok ki memurlar zümresi hiç bir sınıfın çıkarları arkasından sürüklenmiyerek, yalnız vicdanının sesine, insanın kalbinde yerleşmiş olan en iyi insaniyet duygularının gösterdiği yola uyarak iş göreceklerdi. İşte o vakit Türkiye de şu veya bu sınıfın özel çıkarlarını korumayarak, sırf hak, adalet ve insanlık temeline dayanan bir yönetim biçimi kurulabilecek ve bütün dünya için örnek olmağa layık bir ülke haline gelebilecekti...

Şimdi artık iş işten geçti mi? Sınıfsal çıkarlardan arınmış olarak, hak, adalet ve insanlık temeline dayanan toplumsal iyileştirmeler yapmak için imkân kalmadı mı? Devlet kalesi acaba başka ellere mi geçti?

Hayır! Devlet kalesi başka ellere geçmedi; fakat şimdiye kadar yansız bir durumda kalmış olan kale muhafızları yani memurlar sınıfı ile burjuvalar arasında bir dayanışma meydana gelmiştir. Memurların büyük bir kısmı az çok ticaret ve iktisat hayatına karışmıştır ve hiç şüphe yok ki bu yolda ilerlemeye devam edecektir. Gayri tabii olan eski vaziyet ortadan kalkacak ve yirmi otuz yıl sonra devlet kalesi artık yansız ellerde kalmayacak, doğrudan doğruya mücadeleyle ilgili olan şu ya da bu sınıfın eline geçecektir.

Mamafih, her ne olursa olsun şurası kesindir ki bugün henüz iş işten geçmemiştir. Toplumsal iyileştirmeler için vakit geç ise de güç değildir. Burjuvalık ruhu henüz yasal ve yönetsel güçlere tamamiyle geçmemiş, burjuva çıkarları henüz yönetim makinamıza hakim olamamıştır. Zaman geçirmeden toplumsal iyileştirmelere başvurulduğu takdirde, sınıf yandaşlığı dal budak salmadan sosyal sorunlara çözüm bulmak mümkündür. Şurasını unutmayalım ki bizde kapitalizm diğer memleketlerde olduğu gibi yavaş bir suret-

te ilerlemeyecektir. Bizde kapitalizm genel savaşın ürünüdür ve bir bağımsız madde kuvvetiyle ortalıkta patlamıştır ve bundan ötürü kapitalizmin doğal sonucu olan durumlar da ani bir şekilde ortalığı kaplayabilir... Bizde, sermaye temsilcilerinin ilerde yasal ve yönetsel güçler üzerine ne dereceye kadar etki edebileceği hakkında bir yargıya varmak için savaş kazançları vergisi sorununun geçirdiği aşamaları ve bu sorun çevresinde sahne arkasında cereyan eden ahvali gözönüne getirmek kifayet eder.

Bütün bunlara rağmen şuna inanıyoruz ki bizde henüz devlet tarafından yansız bir biçimde ve hiçbir sınıfın çıkarı gözetilmeden toplumsal faaliyette bulunulması kabildir. Fakat vakit geçirilirse, ergeç, sosyal politika yanlıları karşılarında, iktidar mevkiinde, ihtimalki sermaye temsilcilerini bulacaklardır ki, artık bundan sonra savaşımın neticesi pek şüpheli olur.»

Bir kere şunu tesbitte yarar vardır. Birinci Dünya savaşının sonlarında yapılan bu tahlil, bir çok yönleriyle doğrudur. Hatta Tekin Alp'in daha 1918 de yirmi otuz yıl sonrası için yaptığı tahminin çok usta-ca ve doğru olduğu da ortadadır. Tekin Alp'in ısrarla işlediği «Devlet Kalesi»ni sınıflara kaptırmama eğilimi 1920'li yıllarda sık sık değişik bir biçimde, genellikle Ziya Gökalp ve arkadaşları tarafından tartışma alanına getirilmiştir. Halk Fırkasının kurulmasından önce Mustafa Kemal'in yapmış olduğu konuşmalarda da bu yönde bir değerlendirme görülmektedir. Hatta partinin adının «Halk Fırkası» olarak konması nedeni de bu şekilde açıklanmıştır. Bunun da ötesinde, herhangi bir sınıfın egemenliğe sahip olmaması, Tekin Alp'in deyimiyle «Devlet Kalesi»nin sınıflar tarafından istila edilmemiş bulunması olgusu KADRO hareketinin de çıkış noktasını oluşturmuştur.

Nitekim Ziya Gökalp, Tekin Alp'in tahlil ettiği bu durumu, Türkiye'deki Fırka sorununa indirgeyerek somutlaştırmıştır. Gökalp'in değineceğimiz düşünceleri 1923 seçimlerinden önce yazılmıştır. Bağımsızlık savaşının kazanılmasından sonraki düşüncelerin kristalleştiği bu yazılardan ilki; «Rejimi kimlere vermeliyiz» başlığını taşıyor. Makale «Halk Fırkası» doğrultusunda, onu tanıtma amacıyla yazılmıştır. (*)

«Halk için yararlı olan fırka, ülkede herkesin birbirine eşit olmasını temine çalışan fırka demektir. 'Halk' kelimesi milletin bütün bireylerini içerebilir. Yalnız kendilerini imtiyazlı ve umumdan hukukça yüksek sayan sınıflar halk çerçevesinden hariçtirler.»

Burada «Halk»ın dışında sayılan gruplar egemen sınıflardan daha çok saray ve çevresindekilerdir. Çünkü, sınıf sorununa Gökalp daha sonra değinmektedir. Gökalp önce şu saptamayı yapmaktadır: «Avrupada bugün iki sınıf vardır: Burjuvalar, işçiler. Burjuva fırkası heryerde başka bir ünvan altında gizlenir. Bazan bireyci, bazan milliyetçi olur, bazan da devletçi, sosyalist yahut solidarist gibi bir nam alır. İşçi Fırkasının daimi ünvanı sosyalizmdir. Sosyalizm yalnız büyük üretim araçlarını millileştirmekten ibaret kalırsa, 'kollektivizm' adını alır. Bununla yetinmeyerek küçük üretim araçlarını ve tüketimi de sosyalleştirmeğe girişirse (komünizm) adıyla adlanır.

İtalya'da ameleler arasında ihtilalci komünizm cereyanı galip gelmeğe başlayınca, meşhur Mussolini, üç yüz bin burjuva gencinden silahlı 'faşist' fırkası-

---

(*) Ziya Gökalp'in değindiğimiz makalesi Kültür Bakanlığının yayınladığı Ziya Gökalp dizisinin (Makaleler IV) adlı kitabında yer almaktadır. Ne yazıktır ki bu makalenin hangi yayın organında çıktığı, kitapda belirtilmemiştir.

nı vücuda getirdi. Bugün Rusyada doğan bolşevik kelimesi bütün komünistlere ünvan olduğu gibi, İtalyada doğan faşist kelimesi de bütün burjuva fırkalarına ünvan olmak üzeredir.»

Faşistler ve komünistler arasındaki sürekli savaşımı vurguladıktan sonra Türkiyedeki toplumsal sınıflar üzerinde duran Ziya Gökalp bunları dört grupta toplamaktadır:

1. Feodal Reisler
2. Küçük Burjuvalar
3. Teşkilatsız İşciler
4. Fellahlar (Serfler)

Feodalizmin Türkiyede yasal bir dayanağı olmamasına karşın hâlâ, özellikle güneydoğuda, egemen üretim biçimi halinde olmasının iktisadi yapıdan kaynaklandığını belirtmektedir. Burjuvazi ve işçiler için ise şu gözlemi yapmaktadır:

«Diğer sınıflara gelince bugün bizde ne bilinçli bir burjuva sınıfı, ne de bilinçli bir işci sınıfı mevcuttur. Binenaleyh, Türkiye de işçi sınıfının burjuva sınıfı aleyhine başkaldırma zamanı henüz gelmemiştir. Burjuva sınıfının tarihi iki rolü vardır ki, bunlar henüz ülkemizde icra olunmamıştır. Bunların birincisi feodalizme nihayet vermek, ikincisi ulusal bir sanayi yaratmaktır. Burjuva sınıfı muzır bir unsur olmadan evvel, faydalı bir amil olarak meydana çıkar. Bunun ilk işi köylerdeki feodalizmi yıkmaktır. Binaenaleyh bizim için burjuvazinin zararlarından evvel feodalizmin daha vehametli olan zararlarına nihayet vermek lazımdır... Bizde de belirlediğim feodalizme nihayet verecek sınıf ancak burjuvalar olabilir. Filvaki, güney illerinde hükümet taraftarı ve halk tarafından olanlar, yalnız şehirde ticaret veyahut zanaatla yaşayan kimselerdir. Bununla beraber, teesüfe şayan bir cihet

vardır ki o da ülkemizde bu sınıfın henüz çok zayıf bulunmasıdır. Bundan dolayıdır ki feodalizme karşı yapmakla yükümlü bulunduğu inkilâbı hala yapamamıştır. Ulusal bir sanayi ve ekonomi örgütü kurma konusundaki görevine gelince bunu da henüz yerine getirememiştir. Yukarıdaki ifadelerden çıkaracağımız sonuç şudur:

Halk Fırkası, mürteci ve radikal güçlerin vatana muzır olan varlıklarına nihayet vermek için, daha bir müddet liberallerle muhafazakârları kendi içinde koalisyon halinde bulundurmağa mecbur olduğu gibi, iktisadi feodalizmin senyörleriyle serflerini halk kitlesi içinde eriterek eşit kılıncaya kadar ve ülkede milli iktisatla büyük sanayii meydana getirinceye kadar işçi ve burjuva sınıflarını kendi sinesinde yerleştirmekle mükelleftir.»

Tekin Alp'in belirttiği «Devlet Kale»sini kimseye fethettirmemek kavramı, «Devlet Kalesi»ni bütünleyici bir koalisyonla savunma yaklaşımına dönüşmüş bulunmaktadır. Aslında böyle bir koalisyonun da amacı, iyi düşünülürse, devlet kalesini sınıflara fethettirmemeye dönüşmektedir. Sınıflardan bağımsız, toplayıcı bir 'devlet' kavramı ve bunu sağlayacak sosyal örgütlenme 1923 deki bu yazılarda açıkça dile getirilmektedir. 1960 lı yıllardaki ilerici kesimin tartışmalarını şöyle bir anımsayacak olursak, hiç bir şeyin yeniden bulunmadığını ve söylenmediğini böylece tespit etmiş oluruz.

Gelelim «milli iktisat» yaklaşımına. Yaptığımız alıntıdan da anlaşılacağı gibi Ziya Gökalp milli iktisat politikasının önüne çok önemli bir hedef koymuştur: büyük sanayi kurmak. Hatta bu sanayiinin kuruluşunun tamamlanmasına kadar işçi ve burjuva sınıflarının Halk Fırkası içinde (zorunlu) bir koalisyo-

nunu da şart olarak getirmiştir. Demek ki Ziya Gökalp milli iktisat politikasından iki şeyi beklemektedir. Gerçek anlamda sanayileşmek ve bunun sonucu ortaya çıkacak 'parti içindeki koalisyonun kendiliğinden yötimini sağlayacak' köktenci bir siyasal yapı değişikliği. Yalnız burada bir önemli noktaya dikkati çekmek isterim, söz konusu amaçlar birbirlerine nedensellik ilişkisiyle bağlıdır. Millî iktisat politikası ulusal büyük sanayinin kurulmasını sağlayacaktır, bu nitelikteki bir sanayinin oluşumundan sonra siyasal yapıdaki köktenci değişim meydana gelecektir. Yani büyük sanayinin kurulması siyasal yapının köktenci değişimi açısından gerekli ve yeterli şarttır.

Büyük sanayii yaratacak milli iktisat politikasının araçları ne olacaktır. Himayeci bir gümrük politikasının ötesinde, bu konuda, tam bir açıklık yok. Devletin görevi açıklıkla belirlenmemiş. Üstelik «Küçük Mecmua»nın birinci sayısında (1922) yayınlanan «Refah mı Saadet mi» başlıklı yazı Gökalp'in düşüncelerini daha bir karmaşık hale getiriyor. «İnsan refahı istemekle beraber asıl saadeti arar. Mesut olmak için refah lazımdır. Büyük bir refah yüksek bir saadete mani olmaz, belki ona sağlam bir temel olur. Özellikle asgari bir refah saadet için mutlaka lazımdır.» derken, gündeme «asgari refah» kavramını getirmektedir. Gökalp (asgari refah) Kavramının bir tanımını derginin aynı sayısında «işçi kızı» imzasıyla yayınladığı şu şiiriyle yapıyor:

Çok güzeldir yurdumuzun ipeği,
biliyoruz dokumayı, örmeyi
Yaptığımız kumaşlarda görünür
yurdumuzun binbir çeşit çiçeği.
Almayalım ecnebiden çürük mal,
giymeyelim ne kirep, ne jarseyi,

Yaptıralım bütün yerli mantinden
Çarşaf, bulûz, etekliği, gömleği.
Bu toprakta kalsın helâl paramız,
kıymet bulsun elimizin emeği.

Gökalp, anlaşıldığı gibi, ekonomik gelişme ve refah arasında uyumlu bir hareketi öngörüyor. Ne yazık ki getirdiği «asgari refah» temelinden hareketle erişilecek gelişme konusundaki araçları açık değil.

Sorunu bir de Tekin Alp'in Yeni Mecmua'nın 59. sayısındaki (19 Ağustos 1918) «Milli İktisat» yazısına başvurarak çözümlemeğe çalışalım. Tekin Alp, daha önce Ziya Gökalp'in 'İktisadi Vatanperverlik' yazısında da değindiği gibi okullarda okutulan iktisadın klasik liberal ekonomi doğrultusunda olduğunu, List ve Wagner gibi iktisatçıların tanınmadığını belirttikten sonra, savaş yılları başında «milli iktisada doğru» diye bir akımın doğduğunu, başlangıçta bu akımın yadırgandığını, hatta devletin bazı ileri gelenleri tarafından yapılan suçlamalarla bu akımın daha doğmadan öldürülmek istendiğini kaydetmektedir. Yazara göre bu akıma karşı tüm olumsuz tavırlara rağmen, savaş adeta «milli bir ekonomi politikasını» zorunlu kılmıştır. Ne var ki, acele uygulanan bu politikayı «milli iktisat» biçiminde gönül rahatlığıyla niteleyebilir miyiz. Tekin Alp bu soruya olumlu yanıt vermekten yana görünmüyor. Hatta şöyle bir düşünceyi de ileri sürüyor: «Milli iktisat bugünkü şekliyle mülk ve millet için hiç bir noktai nazardan yararlı değildir ve belki bir çok bakımdan zararlıdır.» Kendisini bu düşünceye vardıran nedenleri şöyle açıklıyor: «Savaştan önce ülkemiz Avrupa ülkelerine oranla fakirdi, üretim gücü pek sınırlıydı, ilerleme yeteneği adeta yoktu; böyle olmakla beraber orta halli insanlar nispeten belirli

bir refah içinde yaşamlarını sürdürebilirlerdi. Aklı ve kolları işleyen her fert nasılsa kendine bir geçim kapısı bulabilirdi. Avrupada yıkımlar yapan kapitalist iktisat yöntemleri bizde henüz bir yere gelememişti. Binlerce yüzbinlerce insanoğlunun bir iki sermayedarın tahakkümü altında bulunduğunu görmüyorduk. Halbuki bu günkü milli iktisatla orta düzeydeki insanlar için geçinmek imkanı kalmamış, halk tabakaları hemen bütünüyle yoksulluğa mahkûm olmuştur.»

O günlerin Türkiyesinde uygulanan ve adına da «milli iktisat» denen politikayla servet ve gelir dağılımının bütünüyle bozulduğu, orta sınıfın yıkıldığı, savaş zenginlerinin türediği gene bu yazı içinde anlatılmaktadır. Batı Avrupada, ellerinde böylesine büyük fonların toplandığı kişilerin bu fonları sanayi, ticaret ve tarım gibi alanlara yatırdığını, oysa Türkiyedeki savaş zenginlerinin böyle bir davranışı yeğlemediklerini vurgulayan Tekin Alp şöyle devam etmektedir: «Savaş zenginlerinin serveti kumarbazın servetinden farklı değildir. Kumarbaz servetini işletmek için zihnini yormaz, emek sarf etmez; sefahatler veya kumar oyunları içinde yaşamını bitirir. Savaş zengini de ya millete zararlı olan spekülasyon muamelelerine devam eder, tüketicinin veya üreticinin zararına servetini artırır ya da kazandığı parayı zevk ve sefa alemlerinde israf eder.»

Tekin Alp orta sınıfın içine düştüğü fukaralığı da şöyle belirtiyor: «..... Beşbin kuruş maaşı olan bir genel müdür genel savaştan önce beşyüz kuruş maaş alan odacının o zaman sağladığı refaha erişemez.»

Bütün bu gğrünümlerin «milli iktisat» önerisini yapan düşünürlerin aklına bile gelmediğini belirten yazar, şunları açıklamaktadır: «Oysaki bundan üç yıl önce milli iktisadı ileri süren düşünürler böyle bir

durumu hiçbir vakit hatır ve hayale getirmemişlerdi. Milli iktisat denince şu veya bu kişi, veya bu sınıf değil, ulusun bütünü hatıra gelir. Milli iktisad demek ulusun üretimini, ulusun genel zenginliğini artırmaya, milletin refah düzeyini, tarımsal ve sınai gelişimini yükseltmeye medar olan tedbirler, girişimler, yasal kurumlar ve düzenlemelerin bütünü demektir. Yabancı ülkelerden ithal olunan eşya ve mal yerine konulan himayeci resimler, yabancı ülkelere ihraç olunan mallara verilen özendirme ödülleri, sanayii teşvik için kabul edilen musaadât ve ayrıcalıklar, tarımsal gelişmeyi sağlamak için alınan bütün tedbirler, ülkenin içinde üretimin artması, değişim ve tüketimin belli bir düzene sokulması için yayınlanan yasa ve kararnameler, servet dağılımını etkilemek için konulan vergiler ve bu gibi durumlar milli iktisadın en önemli unsurlarını teşkil eder. Yanlış anlamaya meydan vermemek için şunu da eklemeliyiz ki milli iktisat yalnız devlet tarafından meydana getirilmez. Devlet ancak milletin bir kısım faaliyetini temsil ettiği için milli iktisat konusunda âmil sayılabilir. Oysaki asıl milli iktisat ulusun sahip olduğu özellikler ve toprağın içerdiği doğal nitelikler ile meydana gelir. Devletin vazifesi bu özellik ve niteliklerin serbestçe gelişimini temin etmekten ibarettir. Bu itibarla, savaş durumunun ortaya çıkmasıyla, bu durumun gerektirdiği sorunları çözümleyebilmek için alınan yanlış tedbirlerin etkisiyle vücuda gelen vaziyet milli iktisad esaslarına uygun olmak şöyle dursun, milli iktisadın gelişmesine bir engel teşkil eder.»

Görüldüğü gibi Tekin Alp, milli iktisad politikası kavramıyla üretimin artırılmasından, tüketimin belli bir düzeye getirilmesine değin çok kapsamlı bir dizi tedbiri içeren bir sistemi anlatmaktadır. Aslında bu

çerçeve planlı ekonominin amacından başka bir şey değildir. Geride bırakılan dört kalkınma plânının hedeflerini ve politikasını gözden geçirdiğimizde, tasarlanan milli iktisadın bütün unsurlarını görebilmekteyiz. Buna rağmen milli iktisad politikası yandaşları plan sözünü ağızlarına almamışlardır. Ne ki bu eksiklik plân kavramının dünyaca bilinmemesinden ileri gelmektedir. Ekonomik plan düşüncesi ancak 1925'den sonra Sovyetler Birliğinde gündeme gelmiş, ikinci dünya savaşından sonra da kapitalist ülkelerin ekonomi literatürüne girmiştir.

Milli İktisat politikası yandaşları bir noktayı da ısrarla yinelemekten kendilerini alamamaktadırlar: Devlet bireylerin ekonomi alanındaki serbest girişimlerini engellemez. Bu yaklaşım, devletin milli iktisat politikasında yapıcı bir öncü olmaktan daha ileri bir role sahip bulunmaması gereğini kendiliğinden ortaya çıkaracaktır. Şüphesiz böyle bir yaklaşım çok önemli çelişkileri ardısıra getirmektedir. Şöyle ki üretimden tüketime kadar uzanan ekonominin bütün kesimlerinde düzenleme yapma ile bireysel girişim özgürlüğü aynı şemsiye altında nasıl toplanabilecektir. Bu sorunun cevabı milli iktisat öğretisinde yoktur. Bu da göstermektedir ki milli iktisat politikası sadece ekonomik gelişme için araçtır, o gelişme sağlandıktan sonra liberal uygulamaların artık sakıncası kalmayacağı düşünülmektedir.

Ziya Gökalp ve Tekin Alp gibi «milli iktisat» politikasını bir evvelki tanım içinde ele alan «Yeni Mecmua»nın ilk sayısı 17 temmuz 1917 de çıktı. Bu tarih Çarlık Rusyasında Bolşevik hareketin etkinliğini göstermeğe başladığı bir döneme rastlar. Nitekim 3,5-4 ay sonra da herkesçe bilinen Sovyet Devrimi olmuştur. Gerek Kerensky'nin başbakanlığı, gerekse

Ekim Devrimi bütün dünya gibi, Osmanlı yönetimini ve kamu oyunu yakından ilgilendirmiştir. Bir kere doğu cephesinde Sıvas'tan Bitlis-Siirt dolaylarına kadar uzanan cephede savaşın gidişi değişmiş, Osmanlı ordusunun büyük bir bölümünü uğraştıran düşman savaş alanından çekilmişti. Öte yandan savaş halinde bulunulan bu geleneksel komşumuzda olanlar o güne kadar inanılan bir çok kavramı kökünden sarsmış, değiştirmişti. Bu nedenle «Yeni Mecmua»da Rusya ile ilgili yazılar önemli bir ağırlığa sahip olmuştur. Başlangıçta bu yazıların büyük çoğunluğu edebiyata yönelikti. 1918 den sonra da devrim ile ilgili yazılar yer almaya başladı.

Derginin birinci sayısında Ağaoğlu Ahmet Bey tarafından kaleme alınmış «Rus Edebiyatının umumi seciyeleri» adlı dizi yazı yer almaktadır. Bu yazıda Ağaoğlu Ahmet Bey, Turgenyev, Tolstoy, Gogol ve Lermentof'tan söz ederken şu noktaya ağırlık vermektedir: «Rus edebiyatının şu özelliğidir ki Rus edebiyat eleştirmenlerini herşeyden önce yazardan, toplumsal öğelerin (Elèment Social) varlığını talep ettiriyor. Toplumsal öğeleri içermeyen yapıtlarla eleştirmenler ve edebiyat tarihçileri pek az ilgileniyorlar. Bunlar bütün dikkatlerini ya da eleştirilerini o öğelere sahip olan, ve çevre ile o öğeleri yansıtan eserler üzerinde yoğunlaştırıyorlar.» Bu, edebiyat eleştirisine getirilen yeni bir boyuttur. Ağaoğlu Ahmet Beyin dizisi 15 sayı sürmüştür. Yazı 15 Ekim 1917 de Puşkin dönemiyle son buluyor. Yazıda dizinin bittiğine ilişkin bir nota rastlayamadığımız için Ekim Devrimi nedeniyle yazının kaldırıldığı izlenimi ortaya çıkmaktadır. Nitekim o sayıdan sonra 29. sayıya kadar Rusyadan söz eden bir başka yazıyı göremiyoruz, fakat bu sayıda Ağaoğlunun dizisi yeniden (kaldığı yerden)

yayınlanmaya başlıyor. Bunu izleyen sayılarda Sovyet Devrimi ile ilgili olarak Ağaoğlu Ahmet Beyin bir incelemesiyle yabancı dillerden çevrilmiş bazı yazılar yer almaktadır. Ama bu olaya karşı nasıl bir tavır alındığını ortaya koyması bakımından iki yazıya burada değinmekte yarar var. Çünkü bu yazılar Türk düşünür ve aydınlarının (büyük bir çoğunluğunun) bu olaya bakış açısını biçimlendiren niteliktedir.

Yazılardan birincisi 21 Mart 1918 tarihli (36. sayı) dergide çıkan Ziya Gökalp'in «İki Tehlike» başlıklı yazısı, diğeri de bir sonraki sayıda yayınlanan Necmeddin Sadık (Sadak)ın «Bolşeviki Tehlikesi» adlı yazısıdır. Bu iki makale de başyazı olarak derginin kapak sayfasında çıkmıştır. «Yeni Mecmua»nın hükümet ile olan ilişkilerine dayanarak söyleyebiliriz ki bu yazılar «Resmi Görüşü» yansıtmaktadırlar.

Gökalp'in «İki Tehlike» adlı yazısı şöyle başlamaktadır: «Bu mübarek ülkeye, daima yabancı milletlerden büyük zararlar gelmiştir. Bir zamanlar, memleketimizdeki İngiliz teşkilatı, başlarında (Fitz Morris) olduğu halde, muzır propagandalarla, tehlikeli bir cereyanın husule gelmesine çalışırlardı. Bu felaketli cereyan «kara tehlike» namını verebileceğimiz irtica hareketiydi. Şimdi de Rusya'da doğan başka bir cereyan —ki tehlikece ötekinden aşağı değildir— doğu ve kuzeydeki Türk kardeşlerimiz için, daha bugünden korkunç bir felaket olduğu gibi, yarın Türkiye için de büyük bir bela olacaktır. Bu ikinci cereyan da «kızıl tehlike» namını verebileceğimiz bolşevik zihniyettedir. Hüseyin Cahit Beyin Matbuat Kongresinde irat ettiği nutukta bütün matbuatı «Fikir İrticaına» karşı birleşmeye davet etmesi tam zamanında yükselen milli bir sestir. Evet, bugün gerek kuzey-

den gelen kızıl tehlikeye karşı, gerek Fitz Morris'in memleketimizde henüz yaşayan ruhu tarafından hergün körüklenen kara tehlikeye karşı —tanzimatçı olsun, milliyetçi olsun— bütün yenilikçiler samimi bir suretle birleşmelidirler. Çünkü, bir taraftan «kara tehlike» tanzimattan evvelki hayata dönmeyi isterken, diğer cihetten «kızıl tehlike» uygarlık ve hars namlarına her ne varsa yıkmaya uğraşır. Tanzimatçılarla milliyetçiler arasında bazı inanışlara göre esaslı farklar bulunabilir. Fakat şüphesiz, bu iki cereyan, kara ve kızıl tehlikeler karşısında aynı zihniyet mahiyetinde kalırlar».

Gökalp «kızıl tehlike»ye daha ileride, ayrı bir makalede değineceğini söyledikten sonra «Kara tehlikeyi ele almaktadır. Yazı şöyle bitmektedir.: «Kara tehlike ile kızıl tehlike, yönleri ters olduğu halde, iki esasda müşterektirler: Bunlardan birisi halkı aldatacak bir tutum içinde bulunmak, ikincisi üniversiteyi kaldırmak. Binaenaleyh, Rusyadaki bolşeviklik Rus üniversitesini lağv ettiği gibi, bizdeki kara kuvvet de bizimkini mahv etmek istiyor... Cenab-ı Hak mübarek memleketimizi bu tehlikelerin ikisinden de esirgesin!»

Son yaptığım alıntı düşünen her insanı şaşkınlıktan şaşkınlığa sürükleyecek niteliktedir. İngiliz emperyalizminin yüzyıla yakın bir süre her türlü oyununu görmüş olan Osmanlı aydını için 'kara tehlike'den söz etmek doğaldır. Fakat, daha geleceği belli olmayan Sovyet Devrimini aynı sepete koyarak, karşıya almak, bu dikkate değer bir davranıştır. Gökalp, kendisinden sonra, uzun yılları kaplayacak bir yaklaşımı ortaya koymuştur. Bu, yakın zamanlara kadar bir bölüm aydınımızın ve kamu oyunun genel çizgisi olarak yaşamıştır, yaşamaktadır. Gökalp'den yaptığımız alıntılar incelenirse görülecektir ki, karşı ko-

nulan kara tehlike dini etkilerle meydana gelebilecek irticadır. Yoksa, İngiltere ekonomik sömürgenliği gereğince suçlanıp, tehlike sayılmamaktadır.

Necmettin Sadık (Sadak) ın yazısı ise, başlığından da anlaşılacağı üzere, doğrudan doğruya «bolşevik» lik hakkındadır. Necmettin Sadık savaşın yarattığı toplumsal çalkantılara değindikten sonra, bunlardan ders alınması gereğini vurgulayıp, Sovyet devrimine geliyor. Bu devrimi şöyle ele alıyor: «Ders niteliğine sahip olan bu hadiseler içinde bütün dünya ya en ziyade açıklıkla hitap edeni de, hiç kuşkusuz, Rusya'da birbirini izleyen hiç işitilmemiş, görülmemiş durumlardır... Geçmiş zamanların iri ve haşmetli Rusyası bugünün korkunç, en fecaatlı bir katil sahnesi olmuştur»

«Bolşevik hareketinin başlangıcından beri, savaş kayıplarını dört beş misli geçen öldürülenlerin hep kumandanlardan, subaylardan, aydın ve düşünür sınıfından olması, her şehirde tam manasıyla anarşinin hüküm sürmesi, Rusyayı hergün daha fazla çöküntüye, bölünmeğe sürüklüyor. Bu nedenle oradaki dindaş ve ırkdaşlarımızın çarlık boyunduruğundan kurtulmaları, hudutlarımızın düşman tehlikesinden masun kalması bizi, şüphesiz, sevindiriyor; fakat sırf insani bir duygu ile bu şenaâtlerden müteesir olmamak da kabil değildir. Bahusus ki bolşevikler bu hareketlerini, henüz dünyanın anlayamadığı bu mefkûrelerini, her tarafa yaymak, her yerde bu ihtilâlleri, bu anarşiyi koparmak emelindedirler. İşte Avrupa bugün bu tehlikeli hareketin tehdidi altındadır.»

«... Milletin gelişimi için uğraşan, bu uğurda her yıl Sibirya buzluklarına sürülen öğrenciler bugün hep kılıçtan geçirilmiştir. Yazdıkları romanlarda hep Rus köylüsünün, halkının sefaletini, zaruretini,

esirliğini anlatan, bu ihtilalleri en canlı emellerle hazırlayan yazarlar, öğretmenler, bütün düşünen kafalar bugün mütemadiyen kesiliyor. Daha sonra doğal olarak sıra zenginlere geliyor! Her biri bir kızıl neferin hükmüyle ve kararıyla zaman ve mekan düşüncesi olmadan idam ediliyor, denize atılıyor, türlü türlü şenaatlerle istenilen ev soyuluyor, istenilen adam öldürülüyor. Servet, irfan, medeniyet... bunlar hep bolşevik idaresine zararlı görülüyor ve bunların temelden yıkılmasına gerçekten vahşiyane bir gayretle çalışılıyor. Üniversiteler, okullar kapanıyor; mabedler, mahfeller (lokaller anlamına) yağma ediliyor; hiç bir duygu, hiç bir kuvvet bu deli akıntının önüne geçemiyor..»

«... Her halde bütün medeni memleketler tüyleri ürpertecek derecede feci olan bu hadiselerden bir çok dersler almışlardır. Rusyada etrafları bütün bu kanlı sahnelerle çevrilmiş olan dindaş ve ırkdaşlarımızın bu tehlikeden masun kalmalarını temenni ediyoruz. Onlar geçirmekte oldukları bu oluşum dönemlerinde, şimdiye kadar yapılan deneylerden layıkıyla istifade etmeye muhtaçtırlar.»

Belli ki, Necmettin Sadık (Sadak) bu yazıyı, Türk ve yabancı basından öğrendiklerine göre yazmış. Bu günkü bilgilerimiz söylenilenlerin abartmalı olduğunu anlamaya yeterli. Fakat benim üzerinde durmak istediğim abartma olayı değil. Çünkü belli bir doğrultuda yapılmak istenen propogandalarda her zaman abartma unsuruna yer vardır. Ama tüm abartmalardan arındırdığımızda, bir nokta, daha bir güçlü olarak ortaya çıkacaktır. Bilindiği gibi Çarlık Rusyası I. Dünya Savaşında Osmanlı ülkesinin amansız düşmanları arasındadır. Savaştan önce Osmanlı Ülkesi-

nin paylaştırılmasına yönelik andlaşmalarda yer almıştır. Savaş sırasında da Doğu Anadoluyu neredeyse bütünüyle işgal ederek, o yörelerde sivil halka ve cephede askerlere büyük kayıplar verdirmiş, zulümler yapmıştır. İşte böyle bir düşmanın ortadan kalkmasına Necmettin Sadık pek sevinmiş gözükmüyor. Neredeyse Çarlık yönetimine ağıtlar yakacak. Bir kaç cümlelik sevinç ifadelerini ciddiye almak mümkün değil. Üzüntüsünün insaniyet adına olduğunu söylüyor ama Çarlık yönetiminin yaptıklarını aynı açıdan gündeme getirmeyi düşünmüyor.

Ziya Gökalp ve Necmettin Sadık (Sadak)ın yazıları Sakızlı Ohanneslerden o günlere kadar uzanan bir ekonomik düşüncenin sonucu: liberal olsun, himayeci olsun daima istenilen kapitalist üretim ilişkilerinin sağlıklı bir biçimde kurulması ve yaratılması. Araştırmamızın hemen her bölümünde yinelediğimiz bir olgudur bu. «Yeni Osmanlı» ve «Jön Türk» eylemlerinde de aynı ekonomik yaklaşım egemendir.

Şüphesiz Osmanlı ülkesinde de işçi hareketleri olmuş, sosyalist düşün akımları siyasal alana kadar yansımıştır. Sosyalist partiler kurulmuş, 1908 den sonraki ilk Meclis-i Mebusan'da kendilerinin Sosyalist olduğunu söyleyen milletvekillerine de rastlanmıştır Ne var ki bütün bunlar köklü, kalıcı ve etkili bir akıma dönüşmemiştir. Dönüşmesini beklemek, ya da zaman zaman dönüştüğünü iddia etmek de yanlış olur. Türk ekonomik düşün ve siyasal yaşamının kaynaklarını inceleyenler; bir yandan «İbret» gazetesinde Namık Kemal'in «Komün Hareketlerini» savunan yazıları çıkarken, diğer yandan 22 Haziran 1371 tarihli «Hakayik ül vekayi» gazetesinde «Eşkiyanın kumandanı Karl Marks denilen ve hâlâ Londradaki Enternasyonal nam cemiyetin reisi bulunan pehlivan olup.. »

gibi devam eden haberler yayınlandığını; bu haberden Necmettin Sadık'ın makalesine kadar uzanan duygusal gelişim çizgisini hiçbir şekilde gözden ırak tutmamak durumundadırlar. Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde aydınlar ve devlet yöneticileri yani iktidarlar hangi ekonomik düzenden yana olduklarının, neye karşı durmaları gerektiğinin bilincindeydiler. Kurmayı düşledikleri düzene hangi yoldan varılacağını tartışıyorlarsa da; bu tartışmalar, bir yerde, aynı düzenin temel ideolojisini korumada bir salınım olanağı sağlıyordu. Bu da yabana atılacak bir savunma seçeneği değildir sanırım.

Gökalp ve Necmettin Sadık'ın yazılarından yaklaşık altı ay sonra, savaş Osmanlıların yenilgisiyle sonuçlandı. Büyük dönüşümler yapmayı tasarlayan «İttihat ve Terakki» iktidarı yıkıldı, üst düzeydeki sorumluları yurt dışına kaçtı. Kısa bir süre içinde Osmanlı aydını ve yurttaşı karşı karşıya kaldığı felaketin büyüklüğünü kavradı. Sade devlet değil vatan da elden gidiyordu. Bütün düşünenler yeniden «Niçin böyle oldu, peki şimdi ne yapmalı?» sorularının yanıtlarını aramağa başladılar.

Yusuf Akçora 16 Eylül 1335 (1919) da Türk Ocağında yaptığı bir konuşma da «Vakıa askerce sinmedik, bozulmadık fakat iktisatça, siyasetçe belimiz büküldü, müttefiklerimiz de saf dışı kalmıştı, artık düşmanlarımızın emrettiği silah bırakışımını imzadan başka çaremiz kalmamış gibiydi; o halde düşündüklerimizde, umutlarımızda yanıldık mı? Nur-u necabet ararken, zulmet-i mevt'e mi düştük?» sorusunu sorduktan sonra yeni bir kavramı getiriyor: «Demokratik milliyetçilik». Akçora'ya göre «Demokratik milliyetçilik, hakka dayanan ve savunma için» sığınılan bir kavramdır. «Gasp edilen hakkı almağa, gasp edilmek istenen hakkı savunmağa çalışır». Ayni günlerde Ce-

lal Nuri (İleri) nin de benzer iddiaları içeren makalelerinin çıktığını düşünürsek, Wilsonun ünlü bildirisi sınırları içinde bir milli hareketin doğması gereğine inanılmaya başlandığını anlarız.

Çöküntü her yönüyle başlamıştı. Örneğin Mehmet Emin (Yurdakul) Bey o günleri şöyle anlatır: «İktisadi vaziyet tahammül olunmıyacak raddeye geldi. Maaş çıkmıyor. Büyücek ve Orta tüccar, Karadeniz ve Adalar denizi ticaret yollarının kapatıldığından ötürü çok zor durumda, iflaslar birbirini kovalıyor. Maaş sahipleri ve tüccarların böyle sıkıntıda olması bütün esnafı etkiliyor. Beyoğlu işgal orduları ile henüz altın ve elmaslarını satıp bitirmemiş Rus milliyetçilerinin harcamaları sayesinde çok gürültülü bir panayır hayatı yaşıyorsa da, bu panayır sarhoşluğunun geleceğinden pek emin değil. İktisadi alanda çok üzüntü veren bir olay var; Saray ve saltanat erkânı geçinebilmek için, asırlar boyunca, milletin kanı ve teri pahasına toplanmış kıymetli eserleri, çarşı ve pazara çıkararak sürekli bir biçimde satmaktadır. Alanlar ise çoğunlukla işgal ordusu subayları... Dostlarımızdan birisiyle bedestende geziniyorduk, «Bak» dedi, «Osmanlı medeniyet tarihi parça parça, açık artırma ile itilâf zabitlerine satılıyor.»

Bir imparatorluk tarihin engin sularına böyle gömülüyordu... Bu imparatorluğu yaşatmayı kimse düşünmüyordu, herkes imparatorluğu kanı ile canı ile, ekonomik kaynaklarıyla besleyerek o görkemli günlerine ulaştıran ananın kucağına dönmekten, Anadoluya sığınarak, savaşmaktan başka çarenin kalmadığını görüyordu. Daha Balkan bozgunu sırasında, bazı yazarlar ve düşünürlerce bu çözüm gündeme getirilmişti. Örneğin Celal Nuri (İleri) «Tarih-i İstikbal» adlı yapıtında bunu, yani tek kurtuluşun Anadolunun

bağrından çıkabileceğini enine boyuna tartışarak ortaya koymuştu. Besleyici, yaratıcı, tek kelimeyle «kerim» ana: Anadolu, geleceğin çağdaş toplumuna yurt olacaktı.

Mustafa Kemal hareketinin çıkış noktası budur. Anadolu'da çağdaş uygarlık düzeyine erişecek, bağımsız ve özgür bir yeni Türkiye'yi oluşturmak. Yeni Türkiye devleti oluşumunda ve ondan sonraki dönemde hangi ekonomik kalkınma yolunu izleyecekti. Bunun, yılların düşünsel ve deneysel mirasının belirleyeceği bir yol olacağı da çok açıktı.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ATATÜRK DÖNEMİ EKONOMİ POLİTİKALARININ ANA ÇİZGİLERİ

1 — ULUSAL BAĞIMSIZLIK SAVAŞINDAKİ EKONOMİK YAKLAŞIMLARIN TEMEL İLKESİ: SAVAŞANLARIN ORTAK KARARI... KATILIM.

Ulusal Bağımsızlık savaşının ana stratejisi Amasya Bildirgesi ile belirlenmiştir. Bu bildirge şu esasları kamu oyuna ilan etmekteydi:

— Vatanın tamamiyeti, milletin istiklâli tehlikededir,

— Milletin istiklâlini gene milletin azm-i kararı kurtaracaktır,

— Milletin hâl-ü vazını derpiş etmek ve sadayı hukukunu cihana işittirmek için her türlü te sir ve murakabeden azade bir heyeti milliyenin vücudu elzemdir,...

Görüldüğü gibi bu bildirgede ulusun bağımsızlığının tehlikede olduğu vurgulandıktan sonra, bu ba-

ğımsızlığı kurtaracak olanın gene milletin kararı olacağı da açıklanmaktadır. Yani daha yolun başında, savaşımın genel hatlarının milletin tam katılımıyla belirleneceği ortaya konmuştur. Bu olgu bağımsızlık savaşının her noktasında ve anında uygulanan bir genel politika ilkesidir. Nitekim Erzurum'dan itibaren oluşturulan kongreler ve onların meydana getirdiği Anadolu ve Rumeli Mudafai Hukuk Cemiyeti bu katılımın çekirdeğidir.

Ulusal bağımsızlık savaşının ekonomik ilkesi de gene bu katılım süreci içersinde geliştirilmiştir. Örneğin Erzurum Kongresinde kabul edilen karar sureli nin (7) inci maddesinde aynen şöyle denmektedir.

«Milletimiz insani ve asri amaçları yüceltir. Fen sanayi ve ekonomi bakımından ihtiyaçlı durumumuzu takdir eder. Bundan ötürü, devlet ve milletimizin iç ve dış bağımsızlığı, vatanımızın bütünlüğü saklı kalmak üzere, altıncı maddede açıklanmış sınırlar içinde, milliyet esaslarına uygun ve memleketimize karşı istilâ isteği olmadan herhangi bir devletin fenne, sanaiye, ekonomiye ait yardımlarını hoşnutlukla karşılarız»

Bu maddede, ileri ülkelerin yardımlarının ancak iç ve dış bağımsızlığın korunması koşulu ile kabul edilebileceği belirtilmektedir. Dikkat edilirse ekonomik işbirliği kavramında artık kapitülasyonlar gibi bağımsızlığa ters düşen kurumların varlığı reddedilmektedir. Nitekim bu madde de atıfta bulunulan altıncı maddenin bir bölümünde «ekonomik üstünlüğü müslümanlara ait olan» deyimi yer almaktadır. Bu, o güne kadar açıkça kullanılmayan bir deyimdir. Ne var ki birinci dünya savaşı sırasında, daha öncede değindiğimiz ulusal burjuva yaratma ya da yetiştirme politikası bu somut isteği gündeme getirmiştir ve böyle-

ce ulusal burjuvazi son yıllarda kazandığı konumu yitirmek istemediğini açıkça belirtmektedir.

Sıvas Kongresinin nihai kararında da Erzurum karar suretindeki 7 inci madde aynen yer almıştır. Buna ilaveten kararın sekizinci maddesinde de «Meclisi Milli» nin hemen toplanmasının gereği vurgulanmıştır. Böylece Anadolu ve Rumeli Mudafai Hukuk cemiyetleri ile kurulan katılım çekirdeği genişlemek ve daha genel bir katılımla bağımsızlık savaşının genel politikasını çizmek yönünde gelişmeğe başlamıştır.

1919 seçimleri bağımsızlık düşüncesinin toplumun tüm katmanlarına yaygınlaştığı ve bu doğrultuda çalışacak temsilcilerin seçildiği bir seçimdir. Nitekim bu seçimlerin sonucunda oluşan son Osmanlı Meclisi Mebusanınca şubat 1920 de kabul edilen Ulusal And'ın altıncı maddesinde bağımsızlık ve ekonomi kavramları birbirleriyle ilişkili olarak şöyle ortaya konulmuştur.

«Ulusal ve ekonomik gelişmemizi sağlamak ve devlet işlerini günün kurallarına uygun, düzenli bir yönetimle çevirmeyi başarabilmek için her devlet gibi bizim de bu gelişmemizi sağlarken tam bir bağımsızlığa ve özgürlüğe sahip olmamız, yaşamamızın ve varolmamızın hareket noktasıdır; bu sebeble siyaset, adalet, maliye alanlarıyla öteki alanlardaki gelişmemize engel olacak her türlü kayıda karşıyız»

Bu maddede özetlenen özgürce gelişme kavramı, çağdaş ulusal bağımsızlık hareketlerinin ana ilkesi durumundadır. Ekonomiye ilişkin politikaların saptanmasında bu ilke tek yol göstericidir. Nitekim bağımsızlık savaşının başarı ile bitirilmesinden sonra da gerek barışın sağlanması sırasında, gerekse barıştan sonra yeni devletin kurulma süreci içersinde ulusal ekonomiye egemen olan ilke bu olmuştur.

İstanbul'un işgali üzerine 23 Nisan 1920 de Ankara'da toplanan ve bağımsızlık savaşının karar organı olarak görev yapan Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından seçilen yeni Bakanlar kurulunun programında da «ulusal and»ın bir önce değindiğimiz madesi paralelinde şu satırlara yer verilmiştir:

«... İstihdaf ettiğimiz maksat, bugün payitahtımızı esaret ve tahakküm altında bulunduran devletler evvelce İstanbul'da inikât etmiş olan son meclisi mebusanın müttefiken tanzim ve tespit ettiği ahd ve misakı milli dairesinde istiklâlimize hürmetkâr kılmaktır.»

«Siyaseti maliyemizde dahi hedefimiz, mücahedatı milliyemizde memleketin iktisadiyatını, halkın refah ve saadetine mülayim, düşmanlarımızın tasmimat ve tecavüzatına karşı mukavim kılmaktır. Dostluğunu fiilen ispat edecek devletlerin menafii iktisadiyesini memleketimizin menafii esasiyesiyle telif ederek kabule taraftarız»

Bu program 5 mayıs 1920 de TBMM nin oy birliği ile kabul edilmiştir. Ulusal Kurtuluş savaşının, ekonomik polotika da dahil olmak üzere, amaç ve ilkelerini en açık bir biçimde gördüğümüz belge, Mustafa Kemal imzasıyla TBMM'ne 18 Eylül 1920 de verilmiş olan «Halkçılık programı»dır. Bu program üzerine meclis-te yapılan tartışmaların sonucunda 1921 Anayasası doğmuştur. Yani «Halkçılık Programı» 1921 anayasasının çekirdeğini oluşturmuştur. «Halkçılık Programı»nın «Meslek ve Maksat» adını taşıyan birinci bölümünde yer alan 2. ci maddede aynen şunlar yer almaktadır:

«Türkiye Büyük Millet Meclisi hükumeti hayat ve istiklâlini kurtarmayı tek gaye bildiği halkı, emperyalizm ve kapitalizmin tahakküm ve zulmünden kurtararak, idare hakimiyetinin sahibi kılmakla ga-

yesine ulaşacağına inanmaktadır»

Böylece kurtuluşun emperyalizm ve kapitalizmin tahakkümünden kurtulmakla mümkün olduğu bütün açıklığı ile vurgulanmaktadır. Aynı programın aşağıda yer verdiğimiz üç ve dördüncü maddeleri ise ikinci maddede yer alan yargılara daha da açıklık getirmiştir.

«Madde 3: Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti, milletin hayat ve istiklaline suikast eden emperyalist ve kapitalist düşmanların tecavüzlerine karşı müdafaa ve dış düşmanlarla işbirliği ederek milleti aldatmağa ve karıştırmağa çalışan iç hainleri cezalandırmak için orduyu kuvvetlendirmeyi ve onu millet istiklâlinin dayanağı bilmeği vazife sayar»

«Madde 4: Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti, halkının maruz kaldığı sefalet sebebleri ile mücadeleyi, saadet ve refah sebeb ve vasıtalarını sağlamayı esas prensibi sayar ve bundan dolayı toprak, maarif, adliye, iktisat ve umumiyetle içtimai meselelerde asrın icabına ve halkın hakiki ihtiyacına göre yenilikleri ve tesisleri vücuda getirmeyi vazife bilir. Ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti, gaye ve maksatlarını temin için, bütün çalışmalarında millet ve memleketin maruz bulunduğu fiili tecavüzlere ve fesatlıklara karşı milletin birlik ve beraberliğini bozmaktan ve müdafaa ve harp kuvvet ve kudretini eksiltmekten ehemmiyetle kaçınır. Siyasi ve içtimai prensiplerini milletin ruhundan almağa ehemmiyet veren Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti bu prensiplerin tatbikinde milletin hakiki temayül ve ihtiyacını göz önünde bulundurur»...

İlkelerin ortaya konuluşu ve gerçekleşmeleri için toplumsal katılım gereğinin kerelerce ileri sürülmesi, sanırım ulusal Kurtuluş Savaşının temel yakla-

şımı olan katılım halinde kararlara ulaşma prensibinin zorunlu sonucudur. Nitekim «Halkçılık programının» ikinci bölümünde;

«Hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir. İdare usulü, halkın mukadderatını doğrudan doğruya ve fiili olarak kendi idare etmesi esasına dayanmaktadır» yargısı ileri sürülerek katılım olgusuna belirginlik getirilmiştir.

Halkçılık programından 1921 anayasasının temel ilkelerini çıkaran komisyonun raportörü olan Soysallı İsmail Suphi Bey (Burdur) yaptığı konuşma ile yazımızın başından beri sergilediğimiz gelişimin bir özetini yapmıştır. Bu konuşma Ulusal Kurtuluş Savaşının anlamı ve temel yaklaşımları konusunda çalışma yapacak araştırmacılar için bulunmaz bir kaynak özeliğindedir. Bu konuşmanın içinden aldığımız şu satırlar o günlerin TBMM sinin genel düşüncesini açıklamada önemli bir gösterge niteliğindedir:

«Eğer bu memleketin eski toprakları bütün genişliği ile baki kalsaydı, yine bu memleketi iyi idare etya mecburduk. Kim inkâr edebilir ki, bizim katilimiz olmaya yemin etmiş olan Avrupa devletleri bu gün deseler ki, bütün anlaşmaları kaldırdık, size yine bütün hudutlarınızı, eski imparatorluğunuzu, Rumeliyi, Adanayı, Trablusgarbı, Adaları verdik, biz yine mek için, yine idarede inkılap yapmak için çalışmakendimiz düşüneceğiz, buraları nasıl idare edeceğiz. nasıl kuvvetleneceğiz? ... Esas düşüncemiz bu fena idareyi kaldırmaktır.»

Anayasanın gerekçesi olarak, girişte, TBMM nin beyannamesi adıyla bir bildirge yer almıştır. Bu bildirgede «Halkçılık Programı»nın 2,3 ve 4 üncü maddelerinde yer alan hususlar tekrarlanarak vurgulanmıştır.

Tartışmalar sırasında Mahmut Esat Bey (İzmir) 18 Kasım 1920 de şunları TBMM kürsüsünden söylemiş ve düşünceleri meclis üyelerinin büyük çoğunluğunun onayı ile alkışlanmıştır:

«Bendeniz ancak çiftçi tabakasının çarıkları ile, demirci tabakasının çekiçleriyle ve debbağ tabakasının önlükleriyle bu meclise girdiği zaman memleketin kurtulduğuna inanabilirim...»

Siyasal ve ekonomik bağımsızlık, bu bağımsızlığı kazanmak için yapılacak savaşıma, ve bu savaşım sırasında ve de sonrasında alınacak kararlara toplumun tüm katmanlarının tam katılımı... İşte ulusal kurtuluş savaşının temel ilkesi buydu. Nitekim bu ilke amaçda birliği sağladığı gibi, bu amaca ulaşmada da birliği, özveri birliğini gerçekleştirmiştir. Bunun en somut örneğini Sakarya savaşı öncesi Başkumandan Mustafa Kemal Paşanın ilan ettiği «Ulusal Yükümlülük» emirlerinde bulmaktayız. Bu emirler «Hakimiyeti Milliye» gazetesi aracılığı ile kamu oyuna duyurulmuştur. Bugün, Topyekun savaşlarda özellikle Ulusal bağımsızlık savaşlarında bu emirlerin içeriği adeta savaşın başarısı için gerekli ilkeler haline gelmiş durumdadır. Nitekim Churchill ikinci dünya savaşında halktan istediği bir dizi yükümlülüğü ilan ederken Mustafa Kemal'in bu emirlerine atıfta bulunmuştur.

On emirden oluşan o günkü adıyla «Tekâlifi Milliye» (Ulusal yükümlülük) emirleri içerikleri itibarıyla şöyle özetlenebilir:

(1) Halk savaş için gerekli bazı malları devlete verecektir. Bu emir bir yerde ayni vergi niteliğindedir.

(2) Halk ve tüccar bazı hammadde, yarı mamül ve mamül malların % 40 ını devlete verecek ve bunun bedelini ilerde tahsil edecektir. Bu emirde is-

tenen işlemi veresiye mal alımına benzetmekte hiç bir sakınca yoktur. Bu kere veresiye alım yapan güç ekonomik koşullar içersinde bulunan ulusal devlettir.

(3) Halk elindeki taşıt araçlarıyla orduya ait malzemeyi parasız taşıyacaktır. Bu hüküm bir hizmet vergisi anlamındadır.

(4) Ülkeyi terk etmiş olanların mallarından ordu gereksinimi için yararlı olanlara el konacaktır.

(5) Halkın elinde bulunan ve savaşta kullanılabilecek nitelikte olan silah ve cephaneye el konacaktır.

(6) Bazı sanat erbabı ve bazı imalathaneler belirli işleri yapmak ve belirli ürünleri üretmek ile yükümlü tutulabileceklerdir.

On emirde halktan istenen yükümlülükler bu şekilde özetlenebilir... Görüldüğü gibi bu emirler, savaşımda bütün toplum katmanlarının eşit oranlı özveride bulunmasını isteyen bir temel düşünceye sahiptir. Ulusal bağımsızlık savaşının başarısında bu emirlerin ve bu emirler gereği yapılan toplu ve eşit oranlı özverinin katkısı çok büyüktür.

Ulusal Kurtuluş Savaşından önceki yarım yüzyıl içersinde, böylesine bir bağımsızlık hareketine ortam hazırlayacak nesnel koşullar olgunlaşmış, tüm toplum katmanlarına yaygın bir ortak bilincin doğması yönünde etkilerini göstermeğe başlamışlardı. Bu nesnel koşullar üzerinde gene kurtuluşu arayan düşün akımları yükselmiş ve daha öncede altını çizdiğimiz gibi, Namık Kemal'den bu yana hemen her aydın, İmparatorluk neden bu duruma geldi? Kurtuluş için ne yapmalı? sorularını kendine ve kamu oyuna sormuş, bu konuları tartışmıştır.

İmparatorluğun içinde bulunduğu çıkmazın ana nedeninin ekonomik gerilik olduğundan kimsenin kuş-

kusu yoktu. Ne var ki bu ekonomik geriliğin ana nedeninin Avrupanın ileri kapitalist ülkelerinin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki emperyalist emellerinden kaynaklandığı konusunda bir önceki teşhis gibi fikir birliği yoktu. Böyle bir fikir birliğinin olmamasına rağmen, özellikle 1908 den sonra dış ekonomik baskılara kuşkuyla bakılmağa başlanmıştır.

İktisadi düşüncenin imparatorluk aydınları arasında yayılmaya başlamasından sonra kapitalist düzen içersinde iki seçenek sürekli olarak tartışılmıştır. Yalnız bir öncede değindiğimiz gibi kapitalist düzen dışında bir başka seçenek hiç bir zaman ciddi boyutta gündeme getirilmemiştir. 1908 den sonra, gün yüzüne çıkan sol akımlar da böyle bir seçeneği aydınlara yaygın bir biçimde hissettirecek kadar güçlü olmamışlardır.

Aynı düzen içersinde iki ayrı seçenek, ya da iki ayrı ekonomik politika yaklaşımı dediğimizde şu akımları kastediyorduk: Laissez Faire'ci bir liberal yaklaşım ile himayeciliğe öncelik veren müdahaleci akım. Bu ikinci akım, özellikle 1915 yılından sonra Ziya Gökalp ve çevresinin gayretleri ile daha bir somuta indirgenmiş, tesanütçülük ya da ulusal iktisat akımı biçiminde adlandırılmıştır. Şurası ilginçtir ki o günlerden günümüze kadar ekonomik sorunların çözümleri açısından daima bu iki seçenek gündeme getirilmiştir.

Ulusal bağımsızlık savaşında, ekonomik hareket serbestliği yani bağımsızlık istenirken, kapitalist düzenin dışında yeni bir düzeni gerçekleştirmek için değil, sadece yukarda değindiğimiz iki ekonomi politika seçeneğini özgürce uygulayabilmek için istenmiştir. Böyle bir tutumu kınamak da kanımızca yanlış olur. Çünkü bu iki ekonomik yaklaşımın özgürce se-

çimi ve uygulanabilmesi de ekonomik bağımsızlığı gerektirir.. Ne var ki bu ekonomik bağımsızlığın kazanıldıktan sonra, söz konusu seçeneklerin sınırları içersinde, ne oranda korunabileceği düşünülmemiş, tartışılmamıştır.

2 — CUMHURİYET DÖNEMİ (1923-1938)

Lozan antlaşması üzerine yazılan bütün kitapları okursanız, yapacağınız en önemli tespit şu olacaktır: Türkiye Büyük Millet Meclisi hükumeti, bu konferansda öncelikle ekonomik bağımsızlık amacını gerçekleştirme çabasındadır. Lozan'a giden temsilcilerimiz ve Ankara hükümeti Birinci Dünya Savaşından sonra yapılan bütün barış antlaşmalarının içerdiği ekonomik hükümleri ve bunların olası etkilerini incelemiştir. Bu inceleme, o günlerde belirli bir bilim çevresi dışında dikkatleri fazla çekmemiş olan ünlü Keynes'in Versay Barışını eleştiren kitabının çevrilip, yayınlanmasına kadar uzanmıştır. Çağdaş Amerikan İktisatçısı Galbraith, Keynes'in bu kitabı için şu değerlendirmeyi yapmaktadır: «1919 yılı Paris'inin siyasal arenasına, intikamcı, dar görüşlü ve ekonomik gerçeklere kulak tıkayan bir tutum egemendi. Keynes bu durumu nefretle karşıladı, heyetten istifa etti. İngiltereye dönerek çağımızın en büyük polemiğini kaleme aldı...»

«Keynes şu görüşü savunmaktaydı: Almanlardan ödeyebileceklerinden fazlasını savaş tazminatı olarak almakla ya da almaya çalışmakla, Avrupa kendini cezalandırmaktan başka bir şey yapmıyordu. Galiplerin ölçülü davranmaları iyilikseverlik değil sağduyu olurdu...»

«..... Kitabın unutulması zor bazı sayfalarında

Keynes barış antlaşmasını kaleme alan kişiler hakkındaki izlenimlerini söyle dile getiriyordu: Woodrow Wilson için «Bu kör ve sağır Don Kişot» diyordu. Clemenceau'yu şöyle anlatıyordu, «Tek hayali Fransaydı. Tek hayal kırıklığı ise insanoğluydu.» Lloyd George hakkındaki yargıları oldukça sertti, «Antik kelt çağından kopup günümüze konuk gelmiş bu yarı -insan, yarı-cadı, keçi bacaklı insan kılıklı kişiyi okurlarıma nasıl anlatacağımı bilemiyorum.» (*)

Keynes'in kitabı egemen çevrelerin çeşitli kesimlerinin saldırılarına uğradı. «The Times» gazetesi bir süre Keynes'i kendine boy hedefi olarak seçti. Onu «Devletin Düşmanlarını memnun» etmekle suçladı. Galbraith, «The Times»in hücumları için bir çok ülkede bu gün de geçerli olan şu nitelemeyi yapmaktadır. «Burada dikkat edilmesi gereken nokta Times'in saldırı tekniğidir, yani Keynes'in eleştirisinin, düşmanlarının işine yaradığı noktası. Bu oldukça saygınlık kazanmış kişilerin sık sık başvurdukları bir saldırı aracıdır: Şöyle ki: haklı bile olsanız, bu yalnızca komünistlerin işine yarar, denilmektedir.» (*)

İşte Keynes'in dilimize kazandırılan kitabı, böylesine değerlendirilen bir kitap. Kitabın çevirmeni Fethi (Okyar) Bey. Fethi Bey anılarında bu kitabı çevirmesinin nedenini şöyle anlatmaktadır: «Ben bu şartlar içinde kendimi İngilizce tercümelere vermiştim. Başta, kısaca Versay sistemi denilen ve bizim Sevr andlaşmasını da içine alan düzenin içyüzünü öğrenmeye, en çok muhtaç olduğumuza inandığım ekonomik yapısını dilimize çeviriyordum. Bu emek günümün büyük kısmını alıyor ve bizim devlet hayatımızda en büyük boşluğun ne olduğunu daha iyi kavra-

(*) J.K. Galbraith; Kuşku Çağı, Altın Kitaplar İST. 1980 sy. 190-196

yordum ve bir daha tespit ediyordum ki cihan harbinin esas sebebi ve kaynağı iktisadi muhtevâdır. Bizim Osmanlı imparatorluğumuz da bu sahada çok geri olduğu için, elinde tuttuğu geniş topraklar ona layık görülmemiştir. Bu teşhis, zannediyorum ki ekonomik ve sosyal alanda çağa erişinceye ve değişen zamanın getirdiklerini kendi milli yapımıza yoğurarak öne ve ileriye çıkıncaya kadar, değişik ad ve şekillerde devam edecektir. Türkiyemizi idareye layık görülmüş kadronun şu temel realiteyi hiç bir zaman hatırından çıkarmamasını temenni ediyorum»

Fethi (Okyar) Bey'in bu tesbiti çok yerindedir ve Keynes'in kitabının kendisini fazlasıyla etkilediğini göstermektedir. Malta dönüşü Fethi Beyin bu kitabtan, en yakın arkadaşı Mustafa Kemal'e söz etmemesi olanaksız. Nitekim kitap 1338 (1922) yılında, yani barış görüşmeleri başlamadan, Matbuat ve İstihbarat Müdürlüğü Matbaasında, basılmıştır.

Kitabın başlığı «Versey Sulhunun netayici İktisadiyesi» biçiminde dilimize çevrilmiştir. Keynes'in adı C. M. Kenis olarak yazılmıştır. Kitabın önsözünde Keynes şunları söylemektedir: «Bu kitabın yazarı savaş sırasında bir süre İngiliz Hazine Nezaretinde çalışmıştı. 7 Haziran 1919 tarihine kadar da Paris Barış Konferansında adı geçen nezaretin delegesi olarak bulundu. Aynı şekilde «Meclisi Âli-i İktisadi»ye İngiliz Maliye Nezaretinin delegesi olarak katıldı. Kaleme alınan barış koşullarının esaslı bir biçimde değiştirilmesi olanağından umudunu kestikten sonra bu memuriyetlerden istifa etti. Yazarın barış sözleşmesi, daha doğrusu Konferansın Avrupa ekonomik sorunları hakkındaki genel politikasına karşı olan itirazlarının ana hatları ilerdeki bölümlerde görülecektir. Söz konusu itirazlar bütünyle genel mahiyette

olup bütün dünya tarafından bilinen olaylara dayanmaktadır. Kembriç Üniversitesi, Ekim 1919». Bu önsözün altına Ali Fethi Bey «Bu kitap Maltada Pol Verista kışlasında esir iken İngilizcesinden çevrilmiştir.» biçiminde kısa bir not düşmüştür.

Keynes bu kitabı yazarken kendisini İngiliz gibi değil bir Avrupalı gibi gördüğünü girişte belirttikten sonra, savaş öncesi Avrupayı anlattığı ikinci bölümde bizim için önemli olan şu değerlendirmeyi yapıyor: «Maalesef bileşik faiz kaidesiyle servetlerini büyütmek gailesine düşenler, halkda geometrik dizi biçiminde arttıkça refahın eşit olarak, herkese yetecek derecede yükseltilmesine imkan bulunamayacağını gözönüne alamadılar» (s. 15).

«İşçi sınıfı artık bundan sonra fazla çalışmakta devam etmek istemeyecek ve sermayedarlar bile artık geleceklerinden emin olmayarak harcama ve tüketim yetkilerinden daha geniş oranda yararlanmak isteyecek ve böylece servete el konulacak saatın gelişi çabuklaştırılacaktır» (s. 16).

Savaş öncesi Avrupasının sosyo-ekonomik görünümünü böylesine sert bir biçimde ortaya koyan Keynes, savaş sonrası Avrupasını da şöyle gözler önüne sermektedir: «Savaş öncesi mevcut olan gelişme ve örgütler sarsılarak Avrupanın yaşamı tehlikeye sokulmuştur. Halkın büyük bir kısmı hasta veya ölüme mahkûmdur. Nüfus, mevcut kullanılabilecek gıda maddelerine oranla sayıca çok fazladır. Teşkilat tahrip edilmiş, ulaşım kesintiye uğramış ve bu nüfusun sıradan kaynakları bile müthiş surette azalmıştır.

Adaleti yerine getirmek ve verdiği sözlere sadık kalmak Paris Konferansının göreviydi. Fakat açlığa neden olmamak, savaşın açtığı yaraları tedavi etmek bu görevden daha önemliydi. Gerek ülke çıkarları,

gerekse galiplerin yenilenler hakkında göstermeğe mecbur oldukları âli-cenaplık bu mukaddes ve yüksek görevin yerine getirilmesini emreylemekte idi. Ne yazık ki bu görevleri ayaklar altına alarak, konferans, gerçek anlamı ilerki bölümlerde açıklanacak bir barışı sağladı» (s. 18).

Bütün mağlup ülkeler halklarının Wilson'un yayınladığı ilkelere dört elle sarıldığı, hatta Başkan Wilson'u bir peygamber gibi gördüklerini belirten Keynes, çok haklı olarak, uğranılan hayal kırıklığını «Bilinmeyen tek şeyin Wilson'un hüsnüniyetten başka bir şeye sahip olmadığı idi» düşüncesiyle açıklıyor. Bu düşüncenin 1919 da Wilson ilkelerine yürekten bağlı, o ilkelerin işletilmesinden başka bir amacı düşünemeyen Türk aydını ve halkı içinde ne kadar önemli olduğu bilinmektedir. Keynes'in kitabının türkçeye çevrilmesinin Türkiye Büyük Millet Meclisi hükumeti yetkilileri açısından bir uyarı niteliğinde olduğu çok açıktır. Artık hiç bir şekilde Wilson ilkelerinin, yapılacak bir barış andlaşmasının çıkış noktası ya da dayanağı olmaması gerekiyordu.

Para ve emisyon sorununun savaş sonrası ekonomisi açısından önemini Lenin'den yaptığı alıntılarla açıklayan Keynes ulusal ve uluslararası ekonominin yeniden canlanmasına yönelik şu saptamayı yapmaktan da geri kalmamaktadır: «Sayılan nedenlerden ötürü ticaretin yeniden canlanmasına değişik üç engel vardır: iç fiyatlarla uluslararası fiyatlar arasındaki uyumsuzluk; içerde sermayeyi işletmek ve para piyasasını tabii haline döndürmek için gerekli temel maddeleri satın almak için tüccarın dış krediden yoksun olması; ve, ticaretin sıradan risklerini artıran ve mali kredi iletişimini güçleştiren, değeri sabit olmayan kağıt paranın varlığı» (s. 131).

Keynesin bu tesbit ve teşhisi kuşkusuz hükumetlerin ekonomik kararlarının ne yönde olması gerektiğini de göstermektedir. Lozan barışından sonra Türk ekonomisine baktığımızda aynı üç engelin varlığını görürüz. Ne yazık ki bu üç engeli aşma konusunda Türk hükumetlerinin elini kolunu bağlayan önemli bir engel daha vardı. O da Lozan andlaşmasındaki gümrük resimlerinin düzeyine ilişkin karardır. Bilindiği üzere Lozan barış andlaşmasının bir maddesine göre Türkiye savaş öncesi gümrük tarifesini 1929 yılı sonuna kadar değiştiremeyecekti. Oysa savaş öncesi gümrük tarifesi «serbest ticaret» yaklaşımı doğrultusunda, hatta değişik ayrıcalıklardan ötürü bunu da aşan çok düşük gümrük resimlerinden oluşuyordu. Bu tarife 1929 aralığı sonuna kadar Türkiye'nin ekonomik kararlarını etkileyen ve belirli bir ekonomik politika çizgisinin izlenememesi sonucunu veren bir unsurdu.

1923-1938 dönemi ekonomi politikaları konusunda bir çok araştırma ve yorum günümüze kadar çeşitli şekillerde kamu oyuna sunulmuştur. Bu nedenden ötürü, aynı şeyleri bir kere daha tekrarlamamak için söz konusu dönemin ekonomik politikalarına egemen olan ilke ve düşüncelerin, anlatageldiğimiz kaynaklar açısından bir değerlendirmesini yapmakla yetineceğiz.

Lozan konferansının kesilmesi sırasında (yani bir ve ikinci Lozan konferansları arasında) İzmir'de toplanan iktisat kongresinin aldığı kararlar. Türkiyenin ekonomik politika doğrultularını etkilemiş ve biçim lendirmiştir. Kongre bir önceki bölümde değindiğimiz katılım ilkesinin ekonomi alanındaki en somut örneğidir. Kongrede yöresel ve toplumsal tüm katmanların temsil edilmesi amaçlanmıştır. Temsil edilmeyen gruplar da, kongre sırasında, yayın organları

aracılığı ile düşüncelerini yansıtmışlar, en azından kamu oyunda tartışma olanağını bulmuşlardır.

İzmir İktisat kongresinde temsil edilen çeşitli grupların ileri sürdüğü ve kabul edilen önerilerden bir bölümünü sıralamamızda yarar vardır.

Çiftçi grubunun önerileri:

— Reji yönetimi ve usulünün kaldırılması, tütün ekim ve ticaretinin serbest bırakılması. Bu öneri yabancı tütün tekelinin kaldırılması biçiminde uygulandı.

— Her livada birbirine bağlı köyler için, yeterli arazisi olan, yatılı birer okulun açılması. Bu, önce Köy Enstitüleri sonra da bugünkü bölge yatılı okulları yoluyla gerçekleştirildi.

— Köylerdeki ilk okulların mutlaka beş dönümlük bir bahçesi ve iki ineklik fenni bir ahırı ve kümesi, yeni usül bir arılığı ve öğretmenler için iki odalı bir evi olması. Arazinin bir kısmının sebze bir kısmının çiçek ve bir kısmının da fidancılığa tahsis edilerek öğretmenlerin gözetimi altında bizzat öğrenciler tarafından işletilmesi, masraf ve hasılatının köy öğretmenlerine ait olması. Bu öneri, farkedileceği gibi Köy Enstitülerinin amaçlarından birini ortaya koymaktadır. Işin ilginç yanı Çiftçi grubu tarafından ileri sürülen bu önerinin Sanayi grubunun çekimser oy kullanmasıyla kabul edilmesidir. Köy enstitülerine ilişkin muhalefetin kökenlerinin bu noktaya kadar uzatılabileceği ortadadır.

— Aşarın kaldırılması. Bilindiği gibi bu öneri kısa sürede gerçekleşti. Tarım kesiminin bir anlamda vergi dışı kalması demek olan bu karara sanayi ve ticaret grupları çekimser oy kullanmışlardır. Karar Çiftci ve işçi gruplarının olumlu oyu ile kabul edilmiştir. Böylece sanayi ve tarım kesimi arasında, günü-

müze kadar sürecek bir çelişkinin temelleri atılmış olmaktaydı.

— Köyleri bölge ticaret merkezlerine ve oradan da daha üst kademelere bağlayacak yolların yapılması. Yol vergisi ödeyenlerin ödedikleri bu vergilere karşı hâlâ ulaşım olanaklarına sahip olmadıklarından ötürü, bu verginin kaldırılmasıyla, onun yerine yol yapımında ondan yararlanacak yöreler için bedenen çalışma mükellefiyetinin getirilmesi. Bu öneri de çeşitli biçimlerde gerçekleştirilmiştir.

— Yabancılara mülkiyet hakkı tanımamak koşuluyla kamu arazisinde mülkiyet hakkının kullanıcısına kayıtsız şartsız sağlanması. Bu öneri günümüze kadar kamu arazisinin yağmasını gerçekleştiren bir ilke kararı gibi uygulanmıştır. Öneriye sadece işçi grubu karşı oy kullanmıştır.

Bu önerilerin dışında ziraat, hayvancılık ve ormanlara ilişkin, büyük bir çoğunluğu gerçekleşen, bir dizi teknik öneri daha çiftçi grubunun teklifleri arasında yer almıştır. Bu önerilerin tartışması çiftçiler ile sanayi ve tüccar grupları arasındaki köklü görüş ayrılıklarını ortaya çıkartmıştır.

Tüccar grubunun kabul edilen önerilerinden önemlileri şunlardır:

— Bir ticaret ana bankasının oluşturulması. Kongreden kısa bir süre sonra bu görevi yeni kurulan İş Bankası üstlenmiştir. İkinci Dünya Savaşından sonrada ticari faaliyetleri destekleme amacıyla kurulan bankalar sayıca çok artmıştır.

— Ulusal yükümlülük vb. gibi tedbirlerden dolayı hükümetin tüccara olan borçlarına ilişkin senedlerin kurulacak bankanın pay senedleri ile değiştirilmesi. Bu konu hiç bir biçimde gerçekleşmemiştir. Ulusal yükümlülükten doğan borçlarını hükümet

uzun bir zaman dilimine yayılmış bir ödeme planı ile tasfiye etmiştir.

— Kendi limanlarımızda kendi bayrağımızı taşıyan gemilerden başkalarının ticaret yapmaması ve kabotaj hakkının sağlanması. Bu öneri de gerçekleşen öneriler arasındadır.

— Ulusal sanayinin geliştirilmesi, yerli ürün ve ham maddelerin ve deniz ürünlerinin yaygınlığını sağlayacak biçimde koruyucu bir gümrük politikası izlenmesi ve gümrük konusunda yabancı müdahalesinin bütünüyle ortadan kaldırılması. Bu konu ancak 1929 yılının sonunda gerçekleşebilme olanağına kavuşmuştur.

— Şirketlere ilişkin kuralların günün koşullarına uygun hale getirilmesi, şirket kurmanın ve sürdürmenin kolaylaştırılması. Bu konu da Ticaret yasasının kabul edilmesiyle çözüme kavuşturulmuştur.

— Ticaret odalarının kurumlaştırılması ve yaygınlaştırılması. Bu da kısa süre içersinde uygulama alanına getirilen önerilerden biridir.

— Sanayi ve ticari istatistiklerinin düzenli bir hale sokularak kurumlaştırılması. 1926 da İstatistik Genel Müdürlüğünün kurulması ile bu öneri de gerçekleştirilmiştir.

— Demiryollarının yapımının hükumetçe bir programa bağlanması. Bilindiği gibi Cumhuriyet döneminin ilk bölümünde uygulanan en önemli politikalardan biri de Demiryolları politikası olmuştur.

Sanayi grubunun önerilerinin önemlileri de şöyle sıralanabilir:

— Teşvik-i Sanayi yasasının yeniden ele alınarak, daha etkin ayrıcalıkları içeren bir biçimde düzenlenmesi, bu arada yasadan yabancı şirketlerin yararlanmasının önlenmesi. 1927 yılında çok büyük ola-

nakları kapsayan yeni bir Teşvik-i Sanayi yasasının kabul edildiği bilinmektedir.

— Ulaşımda yerli sanayinin ürünleri için ucuz taşıma tarifelerinin kabulü. Bu öneri her zaman gündemde kalmış ve sürekli bir geçerliliğe sahip olmuştur.

— Sanayi Bankalarının kurulması. Bu konuda da İş Bankası'ndan Devlet Yatırım Bankası'na kadar uzanan bir gerçekleşme trendinin varlığını görmekteyiz.

İşçi grubunun kabul edilen önerileri ise aşağıdaki gibidir.

— O zamana kadar amele olarak nitelenen kadın, erkek tüm emekçilere işçi denmesi. Bu öneri hemen gerçekleşmiştir.

— Sendika hakkının tanınması. Grev yasasının yeniden, işçilerin haklarını tanımak üzere incelenip düzenlenmesi. Bu önerilerin gerçekleşmesi çok ağır bir tempoda olmuş, ancak 1961 anayasası ile belirli bir güvenceye kavuşmuştur.

— Çalışma süresinin (tarım kesimi dışındaki işçiler için) 8 saat olarak tesbiti... Bu öneri de 1936 iş yasası ile gerçekleşmiş, ne var ki işverenler kullandıkları dolaylı tekniklerle bu çalışma süresini uzatmayı başarmışlardır.

— Asgari ücretin tesbiti ve buna uyulmasının zorunlu hale getirilmesi... Bu, ancak 1961 anayasasının kabulünden sonra gerçekleşen bir öneridir.

— Ücretli hafta ve bayram tatili hakkının kabul edilmesi. Bu haklar 1946 dan sonra ve aşamalı bir biçimde verilmiştir.

— 1 Mayıs gününün işçi bayramı olarak kabul edilmesi. Bu öneri ise bilindiği gibi hiç bir zaman gerçekleşmemiştir.

— İş güvenliği ve sosyal güvenlik konusunda bir

dizi önlemin alınması. Bu önerinin gerçekleşmesi ancak 1945 den, yani Çalışma Bakanlığının kurulmasından sonra mümkün olmuştur. Sosyal güvenlik sorunun çözümlenmesi bugün bile ülkenin ana meselelerinden biri halindedir. Öte yandan iş kazaları ve iş güvenliğine ilişkin sorunlarda önemli bir ilerlemenin sağlanmadığı da ortadadır.

İzmir iktisat kongresinde yabancı sermayeye ilişkin bir karar sureti de kabul edilmiştir. Bu karar suretinde Türkiyenin yabancı sermayeden tamamen vazgeçemeyeceği belirtildikten sonra, «bu sermayenin memleket için muzır olmayacak şekillerde girmesinin temini» ilke olarak kabul edilmiştir.

Kabul edilen öneriler ve bunların gerçekleşmesinden de anlaşılacağı üzere İzmir iktisat kongresi cumhuriyet dönemi iktisat politikalarına damgasını vurmuştur. Kongrenin üzerinde birleştiği politikayı şöyle belirtebiliriz: Yurt sanayiini ve ticaretini geliştirmeyi amaçlayan, özel girişime öncelik veren, onu koruyan, mülkiyet haklarına saygılı bir ekonomik düzeni yasal çerçevesi ve kurumlarıyla oluşturmak, köklestirmek...

Cumhuriyet döneminde, yani Atatürk dönemi ve sonrasında yukarda belirlenen çerçevenin dışına çıkılmamıştır. Sadece, tanımda ortaya konan amaca ulaşmak için uygulanacak yollar (günümüz moda deyimiyle modeller) ve araçlar tartışılmıştır. İzmir kongresinde ayrıntılarına inilerek çizilen bu çerçeve sınırları içinde, Atatürk dönemi ekonomi politikalarının egemen çizgilerini artık sıralayabiliriz...

A. Bağımsızlık

Atatürk döneminin tüm karar ve davranışlarının olduğu gibi ekonomik tutumunun da temelini bağımsızlık oluşturmaktadır. Bağımsız davranma isteği di-

ğer konulardan daha çok kendini ekonomi alanında hissettirmektedir. Atatürk İzmir iktisat kongresinin açış konuşmasında bağımsızlığın ekonomi açısından sahip olduğu öneme şöyle değinmiştir:

«Bir devlet ki kendi uyruğundaki halka koyduğu vergiyi, yabancılara uygulamaz; bir devlet ki kendi gümrük resimleri ve her türlü vergi işlemlerini düzenleme hakkında alıkonulur; bir devlet ki kendi yasalarına göre yargı hakkını yabancılara uygulayabilmekten yoksundur, o devlete bağımsız denemez».

Daha önceki bölümlerde çeşitli nedenlerle değindiğimiz bu olgular bütün Türk aydınlarında iki temel ve birbirinden ayrılmaz düşünceyi geliştirmiştir: özgürlük ve bağımsızlık. Âli Paşanın vasiyetnamesinde «kapitülasyonlar»dan nasıl şikayet ettiğini unutmayalım. Gerek «Yeni Osmanlı» gerekse «Jön Türk» hareketlerinde bağımsızlık teması ana düşün motifi olarak her zaman vardı. Ekonomik gelişme için yollar öneren bir çok düşünür ve devlet adamının sürekli bir biçimde şikayet ettikleri nokta bağımsız bir politika uygulamasından yoksun bulunmalarıydı. Ne var ki bu şikayeti edenler tercih ettikleri ekonomik kalkınma modeli ile iktisadi bağımsızlığın beraber olamayacağını farkedemiyorlardı. Sömürgecilik ve onun her an değişen ve yeni içeriklere ulaşan yapısını görmüyorlar ve görme gereğini de duymuyorlardı. Bunun sonucu bütün iyi niyetleriyle (aksini kanıtlamadıkça biz böyle düşünmek durumundayız) ekonomik gelişme modelleri önerirken, bu modelleri tüm boyutlarıyla uygulayamıyacaklarını, bunun da ötesinde önerdikleri modellerin karşı oldukları ekonomik bağımlılığı daha da pekiştirdiğini göremiyorlardı.

Atatürk'ün şu sözleri siyasal bağımsızlığın ekonomik bağımsızlığa ne oranda bağlı olduğunu gözler önüne sermektedir:

«Ulusal egemenlik ekonomik egemenlik ile pekiştirilmelidir. Bu kadar büyük amaçlar, bu kadar kutsal ve ulu hedeflere, kağıtlar üzerinde yazılı genel kurallarla, istek ve hırslara dayanan buyruklarla varılamaz. Bunların bütün olarak gerçekleşmesini sağlamak için tek kuvvet, en kuvvetli temel: ekonomik güçtür.»

Atatürk, Âli paşadan (belkide ondan da önce bazı düşünür ve devlet adamlarından bu yana gizli ve açık olarak varolan; iktisadi bağımsızlığı sağlamanın yetmeyeceğini, onu korumak için kesin bir biçimde «ekonomik egemenlik»e sahip olmanın zorunlu olduğu düşüncesini ortaya koymaktadır. Sanırım bu farklı bir yaklaşımdır. Farklı fakat o oranda da gerçekçi bir eğilimdir.

İster liberal ekonomi politikalarının uygulanmasından yana olsun, ister himayeci politikaları tercih etsin bütün düşünür ve devlet adamlarının bu politikalar doğrultusundaki öneri ve kararlarının uygulanabilmesi ekonomik bağımsızlığa bağlıdır. Ne var ki Atatürk'ün vurguladığı gibi ekonomik iktidar olmadan ekonomik bağımsızlıktan söz edilemez. Özetlersek bu iki kavram birbirlerinin gerekli ve yeterli şartıdır. Yani birlikte oldukları sürece vardırlar. Bu doğru ve gerçekçi yaklaşımın en somut örneği savaş içinde, İttihat ve Terakki hükümetinin iktisadi politikasıdır. Kuramsal olarak, birinci dünya savaşında Osmanlı İmparatorluğu ekonomik kararlar açısından tam bir bağımsızlığa sahipti, ne var ki ekonomik olarak egemen değildi.

Ekonomik egemenlik kavramı bir başka yanlış anlamayı da düzeltmektedir. Şöyleki ekonomik açıdan karar alma özgürlüğü ile ekonomik bağımsızlık birbiriyle karıştırılmaktadır. Bundan ötürüde sık sık

«bu kararları hiç bir dış baskı çerçevesinde anlamadık, kendi özgür irademiz doğrultusunda oluşturduk» gibi savunmalara rastlarız. Karar alma düzeyinde olan her kurum bir takım kararları, kendi çıkarları doğrultusunda özgürce alabilir. Ne var ki bu durum alınan kararların aynen uygulanacağı anlamına gelmez. Ayrıca karar alma aşamasında bile özgürlük sadece görünürde olabilir. Çünkü karar alma birimleri, bu kararlarını, matematik diliyle çok sayıda değişkenin değişik orandaki etkileri sonucunda oluşturmuşlardır. Bu değişkenlerin içinde ekonomik bağımlılıkla ilişkili olanları da bulunmaktadır. Bunların kararlar üzerinde etkili olduğunu varsaydığımız diğer değişkenlere göre belirleyici (dominant) olup olmadığı da kolayca saptanamaz. Ama bilinen odur ki ekonomik egemenliğe sahip oldukça, iktisadi bağımlılıkla ilişkili olan değişkenlerin etkisi azalır, ve kararlar açısından önemsiz bir düzeye düşer.

Lord Curzon'un Lozan barış görüşmeleri sırasında İsmet Paşaya söylediği, «Bir kaç yıl sonra kapımızı çalacaksınız, bugün reddettiklerinizi kabul edeceksiniz» biçimindeki sözlerinin temelinde yatan olgu budur. Atatürk de bunun farkındadır. Onun için, soyut bir ekonomik bağımsızlığı değil, ekonomik egemenlikle birlikte var olacak bir ekonomik bağımsızlığı, uygulanacak ekonomik modellerin vazgeçilmez ilkesi olarak ortaya koymuştur. Geçmişteki deneyler ve bilgi birikimi de bu yaklaşımın en doğru ve gerçekçi bir yaklaşım olduğunu kanıtlamaktadır.

B. Ulusal Banka Politikası

Türk aydınlarının, Namık Kemal'den bu yana sürengelen temel özlemlerinden biri de ulusal bankadır.

Osmanlı İmparatorluğunun batı Avrupa ülkelerine oranla geriliğinin nedenleri arasında daima bankalara sahip olmaması da sayılmıştır. Bu nedenle yabancı kökenli bankaların kurulması hoşgörüyle karşılanmış, hatta özendirilmiştir. Bankanın bir ulusu olmayacağı düşüncesi belki de bu hoşgörüyü yaratmaktaydı. Oysa, kısa bir süre içerisinde başta Osmanlı Bankası olmak üzere ülkede faaliyet gösteren bütün yabancı bankaların birer sömürü odağı olduğu farkedildi. İlk fırsatta (bu fırsat savaş yıllarında ekonomik bağımsızlığa yönelik alıştırma döneminde ortaya çıkmıştı) ulusal bir banka kuruldu. «İtibar-ı Milli» adını taşıyan bu bankanın kuruluşu «Şirket-i Hayriye» nin kuruluşunu andırır. Ülkenin önde gelen siyaset adamları, tüccarları yazar ve düşünürleri bankanın ortağı bulunmaktaydı.

Ulusal nitelikli bir bankaya sahip olma arzusu Cumhuriyet döneminde de sürdü. Osmanlı Bankasının hazineyle ilgili kısa vadeli bir avans işlemini yapmaktan kaçınması bu isteğin gerçekleşmesine neden oldu. Atatürk'ün emri ve öncülüğü ile «İş Bankası» kuruldu. Bu Bankanın kuruluş biçimi de «Şirket-i Hayriye»nin kuruluşu biçimindeydi. Ortaklarını başta Cumhurbaşkanı Atatürk olmak üzere siyaset adamları, üst düzeydeki bürokratlar, önde gelen tüccar ve sanayiciler oluşturuyordu.

İş Bankası, cumhuriyet dönemi ekonomi tarihinde önemli yeri olan bir bankadır. Tarımda hizmet veren Ziraat Bankasından sonraki en güçlü ulusal banka olarak hızla gelişmiştir. Bir yandan özel girişimcileri ve ticareti desteklerken, bir yandan da sanayi yatırımlarına kaynak oluşturuyordu. Bu çok yönlü hizmetleriyle çevresinde «serbest ekonomi» yanlısı güçlü bir grubun oluşmasını sağladı. Bu grubun odak

noktasını bankanın kurucu genel müdürü Celal Bayar teşkil etmekteydi. Böylece İş Bankası yıllardır yokluğundan yakınılan, savaş yılları içinde İttihat ve Terakkinin ekonomi politikası sonucu tomurcuklanmaya başlayan, ulusal burjuvazinin destek gördüğü ve geliştirildiği bir sera rolünü oynadı. Kuşkusuz bu seranın, daha büyük ölçekte aynı politikayı uygulayan devletin yanında, onun kararlarına destek olarak özel girişimcileri yetiştirme görevini de üstlendiğini unutmamalıyız. Yani İş Bankasının «sera» da yetiştirip güçlendirdiklerini devlet ülke çapında ekmeğe ve desteklemeye çalışıyordu.

Atatürk'ün ulusal bankacılık ilkesinin doruktaki ürünü T.C. Merkez Bankası'dır. Böylece, Türkiye, ekonomik egemenliği açısından en büyük adımı atmış ve ulusal para politikasına egemen olmuştur. Ulusal finans sisteminin kurulması, sanayileşme politikası açısından da temel taşı görevini gören bir atılımdı. Ekonomik egemenliğin bir ayağı ulusal finans kurumları ise diğer ayağı da ulusal sanayidir.

C. Yol Politikası

Keçecizade Fuat Paşanın ve Âli Paşanın vasiyetnamelerinde demiryollarının önemi bütün açıklığı ile ortaya konmuştu. Onları izleyen (hangi akıma mensup olursa olsun) bütün ekonomi düşünürleri ve devlet yöneticileri ayni önemin idraki içindedirler. Ne ki Osmanlı Devleti, padişahından en küçük yöneticisine kadar demiryollarına sahip olmak isterken, bunların yapımını yabancı ülke şirketlerine bırakmıştır. Başta Sakızlı Ohannes olmak üzere, Osmanlı imparatorluğunun demiryolu yapımını büyük şirketlere bırakmasını öğütleyen, bu konuda bilimsel kanıtlar verme-

ğe çalışan bir çok düşünür ve siyaset adamı vardı. Zorunluluktan ötürü girişilen Hicaz demiryolu devletin bu konuda bir şeyler yapabileceğini kanıtladı. Niha yet savaş yıllarında, İttihat ve Terakki hükumeti, Ankara-Kayseri demiryolunun yapımına başladı ve Elmadağına kadar bir bölümünün yapımını da bitirdi.

Cumhuriyet döneminde, ekonomik bağımsızlığın ilk örneklerini demiryolu politikasında görmekteyiz. Bu politikasının temel amacı, yurt içersindeki bütün demiryolu sisteminin devlet tarafından yapımı ve işletilmesi olarak özetlenebilir. 1923'deki Chester imtiyazı olayından sonra bu politika tüm boyutlarıyla yürürlüğe girdi. Başlangıçta, uygulama açısından iki önemli adımın atılması söz konusuydu. Birinci adımı yabancılara ait demiryolu şirketlerinin devletleştirilmesi, ikinci adımı ise yurt ekonomisini geliştirmek için yeni demiryollarının yapımı oluşturuyordu. Ayrıca demiryolu işletmeciliğini de uygulanan politikanın gereğine uygun olarak devlet yükümleniyordu. Bu politika ilk günlerde gerek kamuoyu, gerekse siyaset adamlarınca yadırgandı. «Devlet, demiryolu yapar mı?» itirazları yükseldi. Ne var ki yapabileceğini ve işletebileceğini kısa sürede herkes gördü. Toplu taşımacılığın bu en etkin ve ekonomik aracı yurt içinde hızla yayılmaya başladı. Demiryolu politikası Atatürk döneminin bir simgesi haline geldi, ve cumhuriyetin onuncu yılı kutlanırken söylenen marşta, «Demir ağlarla ördük anayurdu dört baştan» biçiminde hak ettiği yeri aldı...

Ulusal ulaşım politikasının ikinci önemli atılımı da Türk karasularında kabotaj hakkının sağlanmasıdır. Ne yazık ki deniz ulaşımı alanında, demiryollarına benzer bir atılım gerçekleştirilememiştir.

D. Sanayileşme

Sanayileşme ya da o günlerin deyimiyle fabrikalara sahip olma yüzyılın özlemi olarak karşımızdadır. Serbest ticaret akımının bu konuda devlete görev vermeme yönündeki ısrarlı tavrı dışında, Türk kamu oyu, padişahından en küçük bireyine kadar bu özlemin takipçisidir. Bu özlemini gerçekleştirmek için her türlü özveride bulunmaya hazırdır. Ne var ki bu konudaki arzulara karşın açık-seçik bir sanayileşme politikasına sahip olunamamıştır. Herşeyden önce sanayi kesimi içindeki yatırım dengesinin tüketim malları sanayii ile yatırım malları sanayii arasındaki dağılımına ilişkin etkin bir oran konusunda belirgin bir tutum oluşturulamamıştır. Sanayileşme dendiğinde soyut olarak, ürettiği mal ne olursa olsun fabrika açmak akla gelmiştir. Yalnız M. Cavid Bey «Ulum-u iktisadiye ve içtimaiye mecmuası»nın programında bu konuya hafifçe değinmiş ve ülke koşullarına uygun, yani ham maddeleri ve ara mallarını kolayca sağlayabileceğimiz, bilgi birikimimize uygun sanayi dallarında ilerleyişten söz etmiştir.

Ülkede sanayii geliştirme amacıyla 1880 yıllardan itibaren çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Devlet eliyle fabrikalar kurma, sanayii özendirme açısından çeşitli teşvikler uygulama, sanayi sergileri açmak gibi atılımlar bunlara örnektir. Sanayii teşvik açısından ilk yasal girişim, önce kanun kuvvetinde kararname olarak kabul edilen, sonrada yasalaşan «Sanayii Teşvik» konunudur. Kanun İttihad ve Terakki»nin 1913 deki iktidar döneminde önerilerek, yürürlüğe girmiştir. Yasayla beraber, ülke sanayiinin durumunu saptamak amacıyla, 1913 ve 1915 yıllarında iki sanayi sayımı da yapılmıştır. Bu sayımlar bir çok yöre ve işye-

rini kapsamamasına rağmen, gene de Osmanlı sanayiine ilişkin pek çok niteliklerin öğrenilmesine yardımcı olmuştur.

Bu «teşvik-i sanayi yasası», İzmir iktisat kongresindeki tedbirler paralelinde düzeltilerek daha etkin bir hale getirilmiştir. 1927 yılında, on beş yıl süre ile yürürlüğe giren bu yasayı, bir çok uzman, özel kesim yönünden, bir yasayla verilebilecek ayrıcalıkların en üst sınırına ulaşmış bir teşvik yasası olarak nitelemektedirler.

Yasanın sanayi kesimi için getirdiği özendirici önlemler üç ana grupta toplanabilir. (*)

I— Yatırımın ve üretimin maliyetini düşüren önlemler: Parasız arazi sağlanması, hammadde ve makina-techizatın ithalinde tanınan gümrük muafiyetleri, belediye harç ve resimlerinden muaf tutulma vb gibi...

II— Girişimcinin gelirini arttırıcı önlemler Kazanç vergisinden muafiyet, yıllık üretim değerinin % 10 nuna varan primler, yabancı mallardan % 10 pahalı da olsa yerli malların kullanılması zorunluluğu...

III — Belli bir süre, «bölgesel tekel» oluşturma hakkının tanınması...

Dönemin koşulları gümrük duvarlarını yükselterek bir korumanın yapılmasına olanak vermiyordu. Bunun dışında un, şeker, patiska gibi tüketim mallarına yönelik yurt içi talebin karşılanması açısından bu konudaki tüketim sanayiine daha bir öncelik verilmeğe çalışılıyordu. Örneğin şeker sanayii konusunda verilen ayrıcalıklar çok çarpıcıydı. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

(*) Erdinc Tokgöz, **«Atatürk Döneminde Türk Ekonomisi» «Atatürk Dönemi İktisat Politikası»** adlı toplu yapıt içinde, sayfa: 47

— Şekerden 18 yıl süre ile tüketim vergisi alınmaması.

— Pancar üreten arazinin 10 yıl süre ile her türlü vergiden muaf tutulması.

— Kuruluş yeri için gerekli arazinin parasız sağlanması.

— İşyerinde çalışanların 10 yıl boyunca kazanç vergisi ödememesi.

Ne var ki sanayii teşvik yasası ve diğer yasalarla tanılan kolaylıklara rağmen birinci dünya savaşı sırasında bazı kişilerin elinde toplanmış olan nakdi sermaye sanayii alanına yönelmemiş, gümrük duvarının düşük düzeyde oluşundan ötürü, eski alışkanlıkları doğrultusunda spekülatif dış alımlara girişmiştir. Hükümetin İzmir iktisat kongresi kararlarına uyarak ekonomiye hiç bir şekilde müdahale etmemesi de (Özel kesime ters gelen müdahaleler söz konusudur burada) bir önce değindiğimiz spekülasyon eğilimlerini güçlendirmiştir.

D. Devletçilik ve Sanayi Programları

1930 yılı, Atatürk dönemi ekonomi politikasının keskin bir dönüm noktasıdır. Bunun iki nedeni vardır:

I— Lozan andlaşmasının gümrük duvarlarının savaş öncesi düzeyinde tutulmasına ilişkin maddesinin yürürlük süresinin sona ermesi.

II— Dünyada patlayan büyük ekonomik bunalım.

Bu iki neden yıllardır sözü edilen himayeci politikaların su yüzüne çıkmasına sebeb oldu. Çeşitli bölümlerde değindiğimiz gibi «serbesti» ve «himayecilik» ayni ekonomik düzenin çerçevesi içinde iki

ekonomi politika seçeneğidir. Amaçları aynıdır, savundukları ekonomik düzen aynıdır, fakat uygulamada ya da başka bir deyimle kullandıkları yöntemlerde bazı farklar vardır. Bu iki modeli, düzen saatının düzgün işlemesi için sürekli salınan bir sarkaça benzetebiliriz. Ekonominin koşullarına göre bu sarkaç «serbesti» ve «himayecilik» arasında salınmaktadır. Kapitalist dünya açısından da bu böyledir. Nasıl ki şu günlerde, dünyadaki ekonomik kararlar tam liberal öğreti ile Keynesçi öğreti arasında salınıyorsa, Türkiyede de aynı salınımın izlerini görebiliyoruz.

Dünyanın ve Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik bunalım, «himayeci» politikanın gündeme gelmesini gerektiriyordu. Çünkü böyle köklü bir bunalım ancak «himayeci» dolayısıyla da «müdahaleci» bir iktisadi politika ile aşılabilirdi. Batıda Keynes modelinin geniş uygulama alanları bulduğu bu dönemde Türkiye'de de iki unsur ekonomik modeli oluşturdu: Devletçilik ve Sanayi programı.

Devletçilik politikasının nasıl olması ya da nasıl yorumlanması gerektiğine ilişkin tartışmalar üzerinde durmak istemiyorum. Çünkü araştırmamız açısından bu nokta önemli değil. Biz burada devletçiliğin bizzat Atatürk tarafından yorumunu ele alacağız. Bu yorum 1936 da yayınlanan «ikinci sanayi planı»na ilişkin kitabın önsözünde yer almıştır.

«Türkiye'nin tatbik ettiği devletçilik sistemi 19 uncu asırdanberi varolan fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş, Türkiye'ye has bir sistemdir.

Devletçiliğin bizce manası şudur: fertlerin hususi teşebbüslerini ve faaliyetlerini esas tutmak, fakat büyük bir milletin bütün ihtiyaçlarını ve bir çok şeylerin yapılmadığını gözönünde tutarak memleket ikti-

sadiyatını devletin eline almak.

Türkiye cumhuriyeti devleti, Türk vatanında asırlardan beri ferdi ve hususi teşebbüslerle yapılamamış olan şeyleri bir an evvel yapmak istedi ve görüldüğü gibi kısa bir zamanda yapmaya muvaffak oldu.

Bizim takip ettiğimiz bu yol görüldüğü gibi liberalizmden başka bir sistemdir.»

Önce son cümle üzerinde duralım. Atatürk'ün işaret ettiği gibi izlenen yol liberalizm yani «serbesti»den başka bir sistemdir; diğer bir deyimle «usul-ü himaye»dir. Önceki paragraflardaki devletçilik tanımı ise son cümle ile tutarlıdır. Devletçilik uygulamasını, özellikle Atatürk'ün deyişindeki son cümleyi görmezlikten gelerek kendi düşüncelerine uyumlu bir biçimde yorumlayanların haklı olmadıkları çok açıktır.

Uygulanma olanağı bulan 1. sanayi planının ilkeleri ise şöyle sıralanabilmektedir:

— Temel maddeleri yurt içinde üretilen veya üretilebilecek olan sanayilere öncelik verilmesi.

— Büyük sermaye ve ileri teknoloji gerektiren projelere ağırlık verilmesi.

— Ele alınan sanayilerin kuruluş kapasitelerinin iç tüketimi karşılayacak düzeyde tutulmasına gayret edilmesi.

Görüldüğü gibi bu ilkeler sanayileşmeyi ancak ithal ikamesi düzeyinde tutmayı amaçlamaktadır.

1930 dan sonraki dönemin ekonomik kararlarını şöyle belirleyebilmemiz mümkündür: Dünya ekonomik bunalımından kaynaklanan, tarım ürünleri aleyhindeki büyük fiyat farkına dayanarak tarım dışı kesimlere, özellikle sanayi kesimine fon aktarımını sağlayan, yüksek gümrük duvarları ile korunmuş bir ülkede, ödemeler dengesini gözetip, denk bütçe politikasını tavizsiz uygulayarak, devletin öncülüğünde it-

hal ikamesine dayanan bir sanayileşmeyi gerçekleştirmeyi hedef alan ekonomik politikalar bütünü...

Böylece Ahmet Cevdet Paşadan beri bir fikir akımı olarak gelişimini izlediğimiz «usul-ü himaye», ekonomik bunalımın en zor günlerinde, Türkiye'nin iktisadi gelişimini de sağlayan gerçekçi bir uygulama modeli biçimine (Atatürk döneminde) ulaşıyordu. Başarısının en somut ödünü ise gayri safi milli hasılanın artış hızının o dönemde yılda % 9'a ulaşmasıydı.

BİTİRİRKEN

23 Nisan 1920 de, Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldığı gün, Atatürk dönemi dediğimiz zaman dilimi başladı. Bu dönem boyunca Türkiye bağımsız karar alma ve uygulama eylemini sürdürdü. Ne var ki bağımsızlık dediğimiz kavram, zaman ve mekandan tam anlamıyla soyutlanmış değildir. Şöyle ki alınan kararlar geçmişte kazanılmış bilgi birikimi ve deneyimlerin günümüzün koşullarına uyumlanmış bir uzantısıdır. Yani kalıtımsal bir olgudur, tarihi bir süreçtir. Tarihin doğrultusu içinden gelişerek, değişerek gelen bu bilgi birikimini ve deneylerini bilmeden, belli bir dönemde verilen kararlar kümesi hakkında değerlendirme yapılamaz.

Biraz önce tarih doğrultusu deyimini kullandık. Bu doğrultu içinden sürekli bir değişimin ve gelişimin izlerini taşıyarak gelen bilgi birikimi ile deneyimlerin ilerlemesi doğrusal değildir, zaman zaman sıçramaların görüldüğü salınımsal bir eğri görünümündedir. Ne var ki bu sıçramalar ve salınımlar sürekli artan bir eğime sahip bir doğrunun çevresinde olur. Genel eğilimi o doğru yansıtır. Atatürk dönemi böyle bir sıçra-

manın görüldüğü bir zaman aralığıdır. Ama bu, kesinlikle geçmişin ve çevrenin bilgi birikimi ile deneyimlerinden kopuk bir sıçrama değildir. Osmanlı İmparatorluğunun son yetmiş yılını iyi-kötü kucaklayan düşünsel birikim ve deneylerini(iktisadi sorunlar açısından) zaman zaman biraz da ayrıntıya inerek inceledik. Nasıl ki günümüzün olaylarını değerlendirirken Atatürk dönemi bilgi birikiminden ve deneylerinden yararlanmak durumundaysak, o dönem için de farklı bir tutum söz konusu olamazdı.

Sanırım sergilediklerimiz, Falih Rıfkı Atay'ın Çankaya adlı kitabında yaptığı bir saptamanın yanlışlığını göstermiştir. Bu saptamada Falih Rıfkı şunları söylemekteydi: «Bilmiyorduk. Bir bilen, öğreten de yoktu. Herkes şaşırtıcı ve ümit kırıcıydı. Mektepte okudukları veya okuttukları 19'cu yüzyıl iktisat teorisiyle yeni devlete nasihat verenleri dinleyerek, kollarımızı kavuşturup bir yüzyıl beklemeliydik».

«Bilmiyorduk» sözcüğü bireysel bir durum değerlendirmesi olduğu için üzerinde olumlu ya da olumsuz bir şey söylememiz pek zor. Ama «bilen, öğreten de yoktu» sözcüğü biraz haksızca söylenmiş. Yansıttıklarımız bilinen ve öğretenin var olduğunu göstermektedir. Bunların bilgi düzeylerinin çağdaş Batı Avrupa iktisatçılarına oranla görece daha geri olduğu söylenebilir. Bu bir iddiadır, ama bilen hiç yoktu gibi toptan imkârcı bir yargı da yanlıştır.

19. cu yüzyıl iktisat kuramı için söylenenlere gelince, şunu unutmamamız gerekir ki, ister kapitalist ister sosyalist olsun tüm ekonomik öğretiler düşünsel kaynak olarak 19 uncu yüzyıldaki klasik ekonomi düşüncesine dayanırlar. O yüzyılda ortaya çıkan ya da daha güçlü bir biçimde belirginleşen öğretilerin ışığında bugüne gelinmiştir. Osmanlı iktisadi düşünce-

sinin gelişimi de farklı bir yol izlememiştir.

Falih Rıfkı'nın «kollarımızı kavuşturup bir yüz yıl beklemeliydik» şeklinde ifade ettiği yargısı doğrudur ve Atatürk döneminin temel yaklaşımını yansıtır. Türkiye'nin ekonomik kararların meyvalarını toplamak için bir yüzyıl beklemeğe tahammülü olmadığından bir sıçramanın yapılması gerekliydi. Atatürk dönemi ekonomi politikası, özellikle 1930 dan sonraki kararlar kümesi ile böyle bir sıçramayı sağlamıştır. Üzerinde durmamız, en küçük ayrıntılarına kadar incelememiz ve bugün için zorunlu dersler almamız gereken nokta da budur...

KAYNAKÇA

- Abalıoğlu, Yunus Nadi; *İhtilâl ve İnkilâb-ı Osmani.*, İstanbul, 1325
- Abdullah Cevdet; *Uyanınız, Uyanınız,* Mısır, 1907
- Abdurrahman Şeref; *İstatistik ve Coğrafya-i Ümrani.*, İstanbul, 1314
- Abdurrahman Şeref; *Tarih-i Asr-ı Hazır.*, 1312
- Abdülâhad Nuri; *Türkiye Seyrisefain İdaresi Tarihçesi.*, İstanbul, 1926
- Ahmet Cevdet Paşa, *Malûmat-ı Nafia.*, (Tarihi yok)
- Ahmet Mithat; *Ekonomi Politik.*, İstanbul, 1296
- Ahmet Muhtar; *Ameli İktisat Dersleri.*, İstanbul 1324
- Ahmet Raif; *Zamanımızda Gümrükler ve Gümrüklerin Temas Ettiği Bazı Mesail-i Mühimme-i İktisadiye.*, İstanbul, 1331
- Ahmet Rasim; *İstipdattan Hakimiyeti Milliyeye.*, İstanbul, 1923

- Ahmet Şakir Paşa; *Sene-i Maliye Hakkında Mütaidât.*, İstanbul, 1308
- Ahmet Tevfik; *Bilâvasıta Tekâlif Kanunları ve Tatbikatı.*, İstanbul, 1330
- Akçoraoğlu Yusuf; *Muasır Avrupada Siyasi ve İçtimai Fikirler ve Fikri Cereyanlar.*, İstanbul, 1339.
- Akçoraoğlu Yusuf; *Siyâset ve İktisat Hakkında Bir Kaç Kitabe.*, İstanbul, 1335-1340
- Akyiğitzade Musa; *İktisat yahut İlm-i Servet. Azadegi-i Ticaret ve Usul-ü Himaye.*, İstanbul, 1314
- Akyiğitoğlu Musa; *İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisat.*, İstanbul, 1316
- Aynizade Hasan Tahsin; *İlm-i Mali.*, İstanbul. 1330
- Berger; *Düyun-u Umumiyenin 25 Yılı Dolayısıyla Verilen Nutuk*, 1322.
- Rohrback, Dr. Paul; *Hatt-ı Saltanat: Bağdat Demiryolu.*, İstanbul, 1331
- Faik Sabri (Duran); *Osmanlı Coğrafyayı iktisadisi.*, İstanbul, 1331
- Fatma Aliye; *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*. İstanbul, 1332.
- *Fazıl, İlm-i İktisat Dersleri.*, İstanbul, 1330
- *Fazıl Mustafa Paşa; Padişaha bir mektup.*, İstanbul, 1919.
- Keçecizade Fuat Paşa; *Vasiyetname-i Siyasi.*, Cenevre, 1314.
- Gide, Charles; *İlm-i İktisat Dersleri.*, İstanbul, 1330.

- Hasan Ferid; *Nakid ve İtibari Mali.*, 3 cilt, İstanbul, 1330.
- Hübner, Otto; *İlm-i Tedbir-i Servet. Ekonomi Politik.*, İstanbul, 1286.
- İbrahim Fazıl; *İktisad-ı Zirai, 2. Cilt, Bursa* 1329
- Celal Nuri (İleri); *Mukadderat-ı Tarihiyye*, İstanbul, 1330.
- İsmail Hakkı; *Cevdet Paşa*, İstanbul, 1308
- Keynes, J.M.; *Versay Sulhunun Netayici İktisadiyesi.*, Ankara, 1338.
- M. Süreyya; *Donanma mı, Şimendifer mi?.*, İstanbul, 1327.
- Mahmut Esat; *İktisat* (3 cilt)., İstanbul, 1325.
- M. Cavid Beyin Bütçe Nutku., İstanbul, 1327
- M. Cavid; *İlm-i İktisat* (4 cilt)., İstanbul, 1316
- M. Cavid; *Malûmat-ı İktisadiye.*, İstanbul, 1324
- M. Celal; Ziraat, *Sanayi ve Ticarete dair Malumat-ı Nafia.*, İstanbul.
- Mehmet Hikmet; *Coğrafya-i Ümrani.*, (2 cild) İstanbul, 1312
- Mehmet Şerif; *İlm-i Emval-i Milliye. Ekonomi* Politik., İstanbul.
- Nail; *Fenn-i usul-u Maliye., İstanbul,* 1329
- Osman Nuri; *Abdülhamid-i Sani ve Devri Saltanatı.* (3 cilt)., İstanbul, 1327.
- Rambaud; *Telhis-i İlm-i Servet.*, İstanbul, 1305.
- M. Adil (Taylan); *İktisat Dersleri.*, Selanik, 1328.
- M. Adil (Taylan); *Malûmat-ı İktisadiye.*, İstanbul, 1333.
- Abdülgani (Yurtman); *Hakayik-i İktisadiye.*, Beyrut, 1332.

Periyodik Yayınları:

Dağarcık
Dergâh
Halka Doğru
Hürriyet
İbret
İçtihad
İleri
İstanbul
Mecmua-i Fünun
Meşveret
Mizan
Sebilürreşad
Servet-i Fünun
Tanin
Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası
Yeni Mecmua

Türk okurlarının yakından tanıdığı değerli araştırmacı ve yazar Tevfik Çavdar, bu kitabında kaynaklara inerek, cumhuriyet dönemi ekonomi politikalarının temel karakteristiklerini belirlemeye çalışmaktadır. Bilindiği gibi, özellikle Atatürk döneminde geçerli olan ekonomik düşüncenin gerçek niteliği önemli ve aktüel bir tartışma konusudur ve bu alanda, günümüzdeki uygulamalar bakımından değer taşıyan farklı yorumlar yapılmaktadır. Tevfik Çavdar, bu kitapta, işte bu noktaya bilimsel bir açıklık kazandırma amacını gütmektedir.

Kitapta ele alınan temalar şöyle özetlenebilir:

1) Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönem ekonomisinin reel tablosu,
2) Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomide dışa bağımlılığı,
3) Cumhuriyet döneminin Osmanlı İmparatorluğu'ndan devraldığı ekonomik ve mali miras
4) Liberal ekonomi politikasının öncüleri, doğuşu ve kaynakları,
5) Ekonomi alanında himayeci eğilimin öncüleri, doğuşu ve kaynakları,
6) Ulusal ekonomi düşüncesinin öncüleri, doğuşu ve kaynakları,
7) Atatürk dönemi ekonomi politikaların ana çizgileri.

Taşıdığı bu niteliklerden ötürü, bu kitabın, Türk aydınlarının geniş ilgisini çekeceğini umuyoruz.